

9

КИЇВ-1987

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Партійні організації міста в умовах перебудови
- Історична наука і формування світогляду
- Деякі питання марксистської критики буржуазної історіографії Велико-го Жовтня

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічний редактор І. Ф. Михалюк

Коректор О. В. Балучова

Здано до набору 13.07.87. Підп. до друку 27.08.87. БФ 22448. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,42. Тираж 2700 пр. Зам. 0-107.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 9 (313), сентябрь, 1987. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 9 (318)

ВЕРЕСЕНЬ

1987

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

- Лушча М. П. *(Суми)*. Партиїні організації міста в умовах перебудови 5
Методологія та методика історичних досліджень
- Кідунов А. Ф. Історична наука і формування світогляду 14
Проти буржуазної фальсифікації історії
- Хмілев І. С., Хомчук О. О. Деякі питання марксистської критики буржуазної історіографії Великого Жовтня 25

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Сokolov В. М. *(Одеса)*. Документи Одеського окружного КП(б)У про боротьбу партії за здійснення соціалістичної індустріалізації 38
- Мельниченко В. Ю. Інтернаціональне згуртування трудящих у роки громадянської війни 43

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії боротьби КПРС і трудящих за науково-технічний прогрес

- Буцало В. П. Співробітництво науковців та інженерно-технічних працівників братніх республік у розвитку чорної металургії УРСР (1971—1980 рр.) 54
- Ковальчук О. Ф. Розвиток сучасних форм інтеграції науки і виробництва установами АН УРСР 64
- Касьянов Г. В. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України по підвищенню трудової та суспільно-політичної активності інтелігенції (1926—1935 рр.) 75
- * * *
- Левська В. В. *(Київ)*. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни 83
- Раїков О. М. *(Москва)*. До питання про хрещення жителів Новгороду 91
- Григор'єв А. Д. *(Бровари)*. Класова боротьба залежних селян Києво-Печерської лаври у XVIII ст. 97

Ладивір О. І. Вплив гонки озброєнь на загострення соціально-економічних проблем країн, що визволилися	104
Потехін О. В. Конституція 1787 р. і сучасна зовнішня політика США	114

Трибуна Молодого Автора

Грищенко Т. А. Політика «захисту» прав людини в ідейно-політичній стратегії США на світовій арені: джерела, мета, еволюція (1977—1980 рр.)	124
--	-----

Наш Календар

Волковницький В. М. Діяльність П. П. Постишева на Україні в 1923—1930 рр. (До 100-річчя з дня народження)	132
---	-----

Критика та бібліографія

Санцевич А. В. Змістова книга про пропагандистсько-педагогічну діяльність В. І. Леніна	141
Ковальський М. П. (Дніпропетровськ). Нове дослідження з джерелознавства історії УРСР	142
Зирянов Ф. П. (Краснодар). Полум'яний революціонер-ленінець	143
Майборода О. М. В полоні етнополітичних постулатів	144
Фрідман О. Й. (Харків). Реакційна сутність сіонізму	147

Хроніка та інформація

Раковський М. Ю. (Одеса), Попова Т. М. (Одеса). Міжнародна наукова конференція «Класи і політичні партії у Жовтневій революції в Росії»	149
Просяник М. П., Маслова-Лисичкіна Н. П. Науково-теоретична конференція «Великий Жовтень — докорінний поворот в історичній долі народів світу»	152
Сапун М. М. Засідання Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	154
Знаменська М. В., Терентьєва Н. О. Співробітництво українських і болгарських істориків	156
Асатуров С. К. Суспільно-політичні читання молодих науковців	156
Теми дисертацій і монографій	157
<u>Троян Михайло Васильович</u>	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

Лушпа М. А. (Сумы). Партийные организации города в условиях перестройки 5

Методология и методика исторических исследований

Килунов А. Ф. Историческая наука и формирование мировоззрения 14

Против буржуазной фальсификации истории

Хмель И. С., Хомчук О. А. Некоторые вопросы марксистской критики буржуазной историографии Великого Октября 25

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Соколов В. Н. (Одесса). Документы Одесского окружкома КП(б)У о борьбе партии за осуществление социалистической индустриализации 38

Мельниченко В. Е. Интернациональное сплочение трудящихся в годы гражданской войны 43

СООБЩЕНИЯ

Из истории борьбы КПСС и трудящихся за научно-технический прогресс

Бузало В. И. Сотрудничество ученых и инженерно-технических работников братских республик в развитии черной металлургии УССР (1971—1980 гг.) 54

Коновец А. Ф. Развитие современных форм интеграции науки и производства учреждениями АН УССР 64

Касьянов Г. В. Деятельность инженерно-технических секций профсоюзов Украины по повышению трудовой и общественно-политической активности интеллигенции (1926—1935 гг.) 75

* * *

Ленская В. В. (Кривой Рог). Забота партии о всеобщем обучении детей и подростков в годы войны 83

Рапов О. М. (Москва). К вопросу о крещении жителей Новгорода 91

Гришин А. Д. (Бровары). Классовая борьба зависимых крестьян Киево-Печерской лавры в XVIII в. 97

Ладывир А. И. Влияние гонки вооружений на обострение социально-экономических проблем освободившихся стран 104

Потехин А. В. Конституция 1787 г. и современная внешняя политика США 114

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Грищенко Т. А. Политика «защиты» прав человека в идейно-политической стратегии США на мировой арене: источники, цель, эволюция (1977—1980 гг.) 124

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Волковинский В. Н. Деятельность П. П. Постышева на Украине в 1923—1930 гг. (К 100-летию со дня рождения) 132

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Санцевич А. В. Содержательная книга о пропагандистско-педагогической деятельности В. И. Ленина 141

Ковальский Н. П. (Днепропетровск). Новое исследование по источниковедению истории УССР 142

Зырянов Ф. П. (Краснодар). Пламенный революционер-ленинец 143

Майборода А. Н. В плену этнополитических постулатов 144

Фридман А. И. (Харьков). Реакционная сущность снонизма 147

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Раковский М. Е. (Одесса), Попова Т. Н. (Одесса). Международная научная конференция «Классы и политические партии в Октябрьской революции в России»	149
Просяник М. П., Маслова-Лисицкина Н. П. Научно-теоретическая конференция «Великий Октябрь — коренной поворот в исторической судьбе народов мира»	152
Сапун М. Н. Заседание Республиканского совета по координации научно-исследовательской работы в области истории КПСС и партийного строительства	154
Знаменская М. В., Терентьева Н. А. Сотрудничество украинских и болгарских историков	156
Асатуров С. К. Общественно-политические чтения молодых ученых	156
Темы диссертаций и монографий	157
Троян Михаил Васильевич	160

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

М. П. ЛУШПА,
Перший секретар Сумського міськкому Компартії України

ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ МІСТА В УМОВАХ ПЕРЕБУДОВИ

Законом нашого життя стала перебудова. За цим вагомим і містким словом постають новий, творчий підхід до справи, висока організованість і дисципліна, завзяття, ентузіазм у роботі на будь-якій ділянці, докорінні зміни в усіх суспільних сферах. «Кінцева мета перебудови,— відзначається в постанові січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС,— оновлення всіх сторін життя нашого суспільства, надання соціалізму найсучасніших форм суспільної організації, найповніше розкриття творчого потенціалу соціалістичного ладу»¹.

З кожним днем перебудова проникає в дедалі глибші пласти життя, розгортається повсюдно широким фронтом, розвиваючи в комуністів, трудящих мас нову енергію у боротьбі за прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства. Вона справляє все вагоміший вплив на обстановку в кожному трудовому колективі, у країні в цілому. «Перебудова,— відзначив М. С. Горбачов на Пленумі Центрального Комітету партії,— сколихнула всі здорові сили суспільства, вселила впевненість у справах»².

Радянські люди активно підтримують перебудову і докладають усіх зусиль до того, щоб вона набула необоротного характеру. Про це, зокрема, переконливо свідчить і зростання політичної та виробничої активності сумчан, ділове, заінтересоване обговорення ними рішень січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС і березневого (1987 р.) Пленуму ЦК Компартії України. Головне тепер, як наголошувалося на останньому, працювати творчо, сміливо, ініціативно, рішуче усувати недоліки, долати консерватизм і застійні явища, активніше підтримувати все передове, все нове, що народжується в ході перебудови. І в авангарді, як завжди, повинні бути комуністи³.

Розмову на сторінках «Українського історичного журналу» про перебудову роботи міськкому, райкомів партії, всієї сумської парторганізації хотілося б почати з невеликого екскурсу в недавнє минуле. У багатьох газетах і журналах країни було вміщено фотографії нашого дитячого парку «Казка», відкритого на честь 40-річчя Великої Перемоги. Цей архітектурний ансамбль, що став улюбленим місцем дівчорі, не випадково привертає увагу кореспондентів. У новому казковому містечку все зроблено з великою фантазією і душею: кам'яні та дерев'яні фортеці, зелений театр і комплекс спортивних споруд, автодром, атракціони та ігротеки, оригінальні фігурки казкових героїв, каскад водоймищ і найпотужніший у місті фонтан, кафе, мультзал, затишні альтанки...

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 73.

² Там же.— С. 16.

³ Рад. Україна.— 1987.— 25 берез.

А лише три роки тому вся ця 12-гектарна площа, болотиста заплава річки Псел, розташована по суті в центрі Сум, лякала людей своїми дикими заростями. Тривалий час до неї, як кажуть, не доходили руки: то будівельників не вистачало, то матеріалів. Та їх би й досі не знайшлося, коли б партійна та комсомольська організація міста не поставили перед собою мету: в найкоротший строк, тобто за якихось 7 місяців, зробити цю непривабливу «дійсність» «казкою». Звичайно, не обійшлося й без скептиків, які не вірили в реальність задуманого або вважали це нікому не потрібною справою. Але таких було мало. Ентузіасти виявилися в більшості, що й визначило успіх наміченого.

У спорудженні дитячого парку, яке було оголошено комсомольською будовою, взяли участь практично всі трудові колективи міста. Вистачало турбот і відповідальним партійним та комсомольським працівникам. Багато допомогли справі суботники та недільники. Люди працювали з натхненням, бо добре розуміли: робиться для себе, для дітей.

Відкриття парку стало для сумчан святом. Практично кожний житель міста відвідав того пам'ятного дня цей чудовий центр відпочинку. А з яким захопленням і радістю сприйняли подарунок діти!..

Я не дарма почав саме з цього прикладу. Адже рівень партійної роботи визначається не кількістю добре написаних постанов, а конкретним вкладом у розв'язання найважливіших завдань, як економічних, так і соціальних. Під керівництвом парторганізації у Сумах чимало робиться для того, щоб лозунг «Все для блага людини» набував конкретного змісту. Гордістю жителів міста стали такі чудові осередки культури, як театр драми і музичної комедії ім. М. С. Щепкіна, обласна бібліотека ім. Н. К. Крупської на 500 тис. томів. Напередодні 117-ї річниці з дня народження В. І. Леніна перших відвідувачів прийняв новий молодіжний центр «Романтика». Практично в кожному мікрорайоні міста за найкращими проектами споруджені дитячі спортивні та ігрові майданчики. В майбутньому році розпочнеться будівництво оригінального Палацу піонерів і школярів та культурно-спортивного комплексу на 5 тис. глядачів. Значно прикрасили обличчя міста сучасні будівлі авто- та залізничного вокзалів, висотний готель «Суми», цікаво вирішене приміщення колгоспного ринку, комплекс громадського харчування, десятки дитячих комбінатів, шкіл, магазинів, кілька лікувальних закладів.

Щороку в Сумах вводиться в експлуатацію 160—163 тис. кв. м житла у будинках поліпшеного планування. Нині споруджуються також нові торговельний центр на 6 тис. кв. м торгової площі, дитяча технічна станція, дві школи, авіавокзал та ряд інших важливих соціальних об'єктів. Уже давно стало у нас правилом: не буде розпочато будівництво чи реконструкцію жодного об'єкта промислового призначення без одночасного вирішення питань соціально-культурного розвитку. Не все тут проходить гладко. Особливі труднощі були пов'язані з перебудовою психології кадрів, подоланням відомчих бар'єрів, підвищенням керівної ролі в цьому Рад народних депутатів.

Партійні й радянські органи міста добилися, що протягом багатьох років у соціальному розвитку міста велика питома вага належить пайовій участі промислових підприємств. Наприклад, у будівництві житла вона цього року становить 80%, об'єктів охорони здоров'я — 87%, комунального господарства — 63%. Що ж до шкіл та дитячих дошкільних закладів, то практично всі вони будуються за рахунок промислових підприємств. Наш обов'язок — зробити все необхідне, щоб створити найкращі умови для роботи і відпочинку людей, гармонійного виховання підростаючого покоління. Без цього важко буде привести в дію людський фактор. «Нам треба,— говорив на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов,— швидше подолати розрив, який утворився між рівнями розвитку виробничої і соціальної сфер»⁴.

⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— С. 57.

Та блага, як відомо, залежать від матеріального виробництва. Щоб краще жити, треба краще працювати. Формула всім відома. Курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, намічений квітневим (1985 р.) Пленумом Центрального Комітету партії, XXVII з'їздом КПРС, зумовив головні напрями і цілі в роботі наших партійних організацій, трудових колективів. У 1986—1990 рр. обсяг промислового виробництва міста має зрости більш як на 36%, а продуктивність праці — на 26%, що в 1,5—2 рази вище, ніж планувалося в минулому п'ятиріччі.

Випереджаючими темпами розвиватиметься машинобудування, де намічено зростання обсягу виробництва на 56%. Передбачено в 1,6 (а на машинобудівних підприємствах — в 1,7) рази збільшити обсяг продукції вищої категорії якості, налагодити випуск майже 155 нових видів машин, приладів та устаткування. Належить овестити більш як на 1 млрд. крб. капітальних вкладень. Намічено ввести до ладу діючих завод об'єднаних бурильних труб та потужності по випуску хімічного устаткування в машинобудівному науково-виробничому об'єднанні (НВО) ім. М. В. Фрунзе, хімічних добрив у ВО «Хімпром», здати в експлуатацію майже 770 тис. кв. м житла тощо.

Пошук шляхів розв'язання цих напружених завдань здійснюється в досить широкому діапазоні. Тут і впровадження у виробництво наукової організації праці та досягнень науково-технічного прогресу і вдосконалення внутрігосподарського механізму, і копітка робота з людьми.

У місті вже намітилися позитивні зрушення у справі прискорення. Наприклад, за підсумками першого року п'ятиріччя темпи зростання промислового виробництва та продуктивності праці більш як у півтора рази перевищили заплановані показники. На підприємствах стало більше порядку, поліпшується якість продукції, зміцнюється трудова й технологічна дисципліна. Та це, звичайно, лише початок тієї важливої роботи, яку ми розгортаємо відповідно до настанов XXVII з'їзду КПРС.

Добре розуміючи, що успіх перебудови залежить від того, як працюють партійні організації, міський комітет Компартії України прагне вчасно помітити і підтримати паростки нового, передового, допомогти їм розвинутися і зміцніти. Особливу увагу він приділяє і приділяє творчим пошукам нових форм і методів господарювання, що, зокрема, наполегливо ведуться в ордена Леніна та ордена Жовтневої Революції машинобудівному науково-виробничому об'єднанні ім. М. В. Фрунзе.

Колектив цього підприємства, яке нещодавно відзначило своє 90-річчя, має багаті революційні, бойові й трудові традиції. Його робітники були активними учасниками подій 1905—1907 рр., першими в Сумах виступили на підтримку Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тут одержали путівку в життя десять Героїв Радянського Союзу, а також двічі Герой Радянського Союзу С. П. Супрун. П'ятеро фрунзенців у різні роки були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. На підприємстві створено здорову атмосферу невдоволення досягнутим, панує дух творчого пошуку, ентузіазму. В об'єднанні працює чимало чудових людей. Шанують і поважають у нашому місті ініціатора багатьох господарських перстворень, заступника генерального директора НВО, доктора економічних наук В. П. Москаленка, бригадира слюсарів-складальників, лауреата Державної премії СРСР О. М. Голика, бригадира токарів, також лауреата Державної премії СРСР М. І. Баню, бригадира котельників, депутата Верховної Ради Української РСР П. П. Корнієнка та багатьох інших славних трудівників підприємства. Міська партійна організація і досі вважає своїм колишнього генерального директора об'єднання, нині міністра СРСР, Героя Соціалістичної Праці В. М. Лук'яненка.

НВО ім. М. В. Фрунзе знаходиться на передових рубежах науково-технічного прогресу. Воно випускає складну, високонадійну продукцію для нафтової, газової та хімічної промисловості, атомних електростанцій, яка експортується майже в 30 країн світу. Ось уже близько 80 кварталів підряд фрунзенці виходять переможцями Всесоюзного соціалістичного змагання серед підприємств галузі.

В середині 70-х років тут було розроблено і впроваджено комплексну систему управління ефективністю виробництва. Вона дістала прописку на десятках заводів. З 1 січня 1985 р. в об'єднанні проводився експеримент, у ході якого випробовувалася нова система господарювання — робота на повному госпрозрахунку на основі самофінансування. Досвід фрунзенців у цій справі, як і колективу АвтоВАЗу, дістав високу оцінку на XXVII з'їзді партії, червневому (1986 р.) та січневому (1987 р.) Пленумах ЦК КПРС⁵ і нинішнього року взятий на озброєння багатьма підприємствами країни.

Сьогодні вже можна підбити певні підсумки роботи сумських машинобудівників по-новому. Вони переконують у тому, що госпрозрахунок — це справді той магістральний шлях, яким ми повинні йти в майбутнє. Моральні й матеріальні важелі, за допомогою яких здійснюється управління господарським механізмом підприємства, допомагають досягти найбільшого ефекту в інтенсифікації виробництва, одержати максимальний прибуток. А коли в розпорядженні колективу є кошти, він може значно активніше розв'язувати й соціальні питання.

Проте, як проходив поглиблений експеримент у науково-виробничому об'єднанні ім. М. В. Фрунзе, розповідалося в пресі чимало. Тому не буду повторюватися. Скажу лише, що могутньою мобілізуючою силою у вирішенні поставлених перед колективом завдань стала партійна організація об'єднання, яка з честю витримала екзамен на зрілість. Першочергову увагу приділила вона роботі з кадрами: і робітниками, і спеціалістами, і керівниками, що й стало вирішальною умовою успіху експерименту.

Добір і розстановка кадрів в об'єднанні перебувають під постійним контролем. Тут розроблено і здійснюється «Комплексний перспективний план роботи адміністрації, партійного, профспілкового і комсомольського комітетів по поліпшенню роботи з кадрами у світлі вимог XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України на дванадцяті п'ятирічку». Налагоджено підготовку резерву на висування, проводиться періодична атестація інженерно-технічних працівників і бригадирів, робота з молодими спеціалістами. Так, в результаті останньої атестації було запропоновано підвищити в посаді 45 чол., зарахувати в резерв на висування 35 чол., а 286 спеціалістам і керівникам рекомендовано підвищити ділову кваліфікацію.

Цікавий досвід роботи нагородив головний орган керівників виробництва в об'єднанні — рада майстрів. На своїх засіданнях вона регулярно розглядає питання організації соціалістичного змагання серед колективів НВО, дальшого вдосконалення бригадних форм праці, зміцнення дисципліни й порядку. Постійно заслуховуються звіти майстрів, узагальнюються та поширюються досвід передовиків.

В об'єднанні розроблено і впроваджено положення про надбавки до зарплати висококваліфікованим майстрам основного та допоміжного виробництв. Зокрема, їм присвоюється звання «майстер-організатор» першого та другого класу і виплачуються надбавки відповідно в розмірі 30 та 20% посадових окладів.

Враховуючи цінність і важливість досвіду роботи цього колективу у справі перебудови виробництва і переведення його на інтенсивний

⁵ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 43, 299; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 16 черв. 1986 р. — К., 1986. — С. 20; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 27—28 січ. 1987 р. — С. 52.

шлях розвитку, міський комітет партії робить усе необхідне, щоб цінні починання, які народилися в об'єднанні ім. М. В. Фрунзе, стали надбанням інших підприємств. З їх керівниками, головними інженерами, головними економістами, начальниками відділів праці та заробітної плати, планово-економічних і фінансових відділів, секретарями партійних організацій, головами профспілкових комітетів були проведені спеціальні заняття. Знання, одержані під час такого навчання, допомогли багатьом з них впровадити повний госпрозрахунок на основі самоокупності на своїх підприємствах. У цілому в місті такі підприємства випускатимуть понад 64% продукції, а зайнято на них буде більш як 73% працюючих. Це дуже важливо, оскільки організація роботи по-новому, госпрозрахунок вивільнюють творчу енергію людей, сприяють якнайповнішому вияву їх ініціативи, досягненню високих виробничих показників. А перебудова, підкреслювалося на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС,— це опора на живу творчість мас, це всебічний розвиток демократії, соціалістичного самоврядування, заохочення ініціативи, самодіяльності, зміцнення дисципліни й порядку, розширення гласності, критики і самокритики в усіх сферах життя суспільства⁶.

В процесі аналізу на пленумах та засіданнях бюро міськкому партії ходу перебудови закономірно виникають питання: «Що вже зроблено?» та «Що належить зробити?» Безумовно, дещо здійснити вже вдалося. Останнім часом місто стало більш упорядкованим, ведеться систематична, чітко продумана його забудова. Нарощують темпи зростання обсягу виробництва промислові підприємства. Чимало зроблено в галузі народної освіти і медичного обслуговування. Більше стало порядку на вулицях та в інших громадських місцях, певною мірою зміцніла трудова дисципліна.

Та водночас викликають занепокоєння факти неритмічної роботи окремих підприємств. Не все ще зроблено для налагодження дисципліни, поліпшення якості продукції та будівництва. Багато залишилося нерозв'язаних проблем у вихованні підростаючого покоління. Чекають вирішення й деякі інші питання. Все це вимагає дальшого поліпшення організаторської та ідеологічної діяльності міськкому партії. Водночас ми розуміємо, що усунути наявні недоліки, здійснити все задумане буде неможливо без рішучих змін у стилі і методах керівництва первинними партійними організаціями.

Саме з цього й виходить міськком партії, спрямовуючи хід перебудови у трудових колективах, добиваючись, щоб справи на кожній ділянці йшли краще.

Початок таким докорінним змінам було покладено на минулій міській звітно-виборній партконференції в 1985 р., де відбулася принципова розмова про справжній стан справ у всіх сферах життя міста, про стиль і методи роботи міськкому партії, комуністів, які працюють у виконкомі міської Ради народних депутатів. Після узагальнення всіх висловлених делегатами пропозицій і зауважень було розроблено заходи по їх виконанню, встановлено контроль за реалізацією прийнятої постанови.

Хід її виконання щокварталу розглядається на нарадах апарату міського комітету партії, на які запрошуються також секретарі райкомів партії, керівники міської та районних Рад народних депутатів, міськкому ЛКСМ України. Це питання регулярно обговорюється також на бюро та пленумах міськкому партії.

Працівники апарату міського комітету партії намагаються частіше бувати безпосередньо у трудових колективах, парторганізаціях, глибоко вникати в їх діяльність. Більшість керівників на місцях правильно розуміють завдання партії, але не завжди знають, як їх краще вирішити.

⁶ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р. — С. 15.

Таким ми стараємося допомогти, використовуючи позитивний досвід, нагромаджений у попередній п'ятирічці.

Для підвищення відповідальності керівників за доручену ділянку роботи практикується їх звіти у первинних парторганізаціях, на пленумах і бюро міського та районних комітетів партії. Наприклад, нещодавно на пленумі міському Компартії України було заслухано звіт секретаря Зарічного райкому партії Л. С. Антоненко про її особисту участь у розв'язанні завдань ідейного виховання трудящих. З усією принциповістю й відвертістю їй було вказано на упущення у цій роботі та висловлено конкретні пропозиції щодо поліпшення стану справ. Бачачи, які високі вимоги ставляться до відповідальних партпрацівників, стараються підтягнутися й інші члени міському.

З'ясувати обізнаність і компетентність керівників, їх ставлення до справи допомагають співбесіди. У невимушених розмовах з командирами виробництва легше побачити ті чи інші недоліки та упущення. Наприклад, на окремих підприємствах недостатньо висувалася на керівну роботу молодь, мав місце формалізм у підготовці резерву кадрів. Довелося вказати на це їх керівникам.

Кращий досвід роботи з людьми міському партії вивчає, узагальнює і поширює в усіх трудових колективах. Він, зокрема, схвалив практику підготовки кадрів у виробничому об'єднанні «Хімпром». Керівні працівники цього підприємства проводять значну профорієнтаційну роботу серед учнів загальноосвітніх шкіл, у клубах технічної творчості, беруть участь у виховному процесі в базовому профтехучилищі та розподілі його випускників. На підприємстві добре організовано виробниче навчання робітників, завдяки чому систематично підвищується їхня кваліфікація. Кращі з молодих виробничників направляються для одержання вищої та середньої спеціальної освіти у вузи і технікуми.

Молоді фахівці, що прибувають на роботу в об'єднання, як правило, проходять стажування за індивідуальними планами. Для них організовано школу молодого спеціаліста, де вивчаються питання організації та оплати праці, морального й матеріального стимулювання, читаються лекції з основ законодавства, про науково-технічний прогрес тощо. Парторганізації підрозділів залучають новачків до громадської роботи, прагнуть розвинути у них нахили, притаманні організаторам виробництва. Закріплення кадрів сприяє цілеспрямована робота парткому та адміністрації об'єднання по створенню необхідних умов праці і побуту на виробництві, розв'язанню соціальних завдань.

Велика відповідальність за втілення в життя важливих партійних рішень покладається сьогодні на керівників різних рангів. Вожакам трудових колективів мало бути тільки висококваліфікованими спеціалістами. Їм необхідно вміти встановлювати контакт з людьми, працювати з перспективою, не випускати з уваги головного. Вони повинні бути політично загартованими, чесними, принциповими, активними і високосвідомими. Цей перелік вимог можна продовжити. Зокрема, не слід випускати з уваги й сімейне становище претендента на посаду керівника та його поведінку в родинному колі. Коротше кажучи, вибрати з тисяч людей одну, яка б відповідала всім вимогам нинішнього дня, іноді буває нелегко, особливо коли цей вибір робиться стихійно, з появою вакансії. До того ж поспішність у цій справі призводить до помилок. Тому Сумський міському партії приділяє значну увагу добору надійного резерву кадрів, попередній перевірці ділових якостей кожної кандидатури на той чи інший пост, що дає змогу приймати обгрунтовані рішення з кадрових питань.

У місті дедалі більше утверджується постапна форма роботи з резервом. Наприклад, згідно з розробленою в Зарічному районному комітеті партії комплексною системою роботи з кадрами спеціалісти, зараховані в резерв далекої перспективи (у віці до 25 років), проходять співбесіди з відповідальним працівником райкому, який і надалі постій-

но цікавиться, як зростають ділові, політичні й моральні якості цих людей, що думають про них у трудових колективах. Через 2—3 роки зазначена група спеціалістів, після глибокого аналізу діяльності кожного, переводиться в резерв близької перспективи (віком до 30 років). Третью сходнякою в цьому процесі є резерв першої необхідності. В нього зараховуються спеціалісти віком до 35 років, які витримали екзамен на життєву зрілість, пройшли школу практичного навчання і зарекомендували себе з найкращого боку. Вони проходять атестацію і стажування у відділах райкому партії і в міру необхідності висуваються на керівні пости. Водночас відповідальні пости нерідко довіряються й спеціалістам з резерву близької і навіть далекої перспективи (залежно від їх ділових і політичних якостей).

В полі зору міськкому партії постійно перебувають комсомольські працівники. Найперспективніші з них направляються на виробництво, де вони підвищують свій професійний і політичний рівень, рекомендуються до складу партійних бюро і комітетів, а згодом висуваються на відповідальну партійну, радянську, господарську роботу. Школу комсомольського гарту пройшло чимало керівників-сумчан, секретар парткому заводу «Центроліт» В. С. Дубовий, інструктор обкому Компартії України О. І. Лантушенко, начальник цеху машинобудівного НВО ім. М. В. Фрунзе В. І. Чепуренко та ін. Добрі спогади в місті залишив про себе М. І. Борисов. Він працював першим секретарем Ковпаківського райкому ЛКСМ України, потім — заступником начальника та начальником цеху в об'єднанні ім. М. В. Фрунзе, завідувачим промислово-транспортним відділом, другим і першим секретарем Ковпаківського райкому партії, а недавно був затверджений інструктором ЦК КПРС.

Багато кращих наших керівників, таких як генеральні директори об'єднань ім. М. В. Фрунзе, «Електрон», «Хімпром» О. М. Дяченко, І. С. Лялько, О. Й. Кравченко, заводів «Центроліт» і «Сумремверстат» В. О. Дунаєв та В. Г. Мартиненко, суконної і біологічної фабрик В. М. Земетчинський та В. В. Доценко, свого часу пройшли життєву перевірку на партійній роботі. Це значною мірою допомагає їм знаходити спільну мову з колективом, не упускати в роботі головних питань.

Керівники підприємств і організацій систематично підвищують свій ідейно-теоретичний і професійний рівень у школі партійно-господарського активу міста. Лекції в ній поєднуються з інформаційними виступами секретарів і завідувачих відділами міськкому партії, керівних працівників міської і районних Рад народних депутатів. Пленарні заняття чергуються з секційними (секції укомплектовані за галузевим принципом). При цьому близько половини занять проводиться безпосередньо на підприємствах і в організаціях.

Успіх перебудови в усіх галузях життя суспільства залежить, насамперед, від уміння партійних комітетів мобілізувати людей, організувати масовий пошук новаторських рішень при виконанні того чи іншого завдання. На жаль, ще не всі керівники діють ініціативно, з почуттям найвищої відповідальності. Окремі з них при виникненні в роботі найменших труднощів поспішають телеграфувати у вищестоящі інстанції, в тому числі звертаються в міськком партії, і не шукають виходу із становища, яке склалося, на місці. Аналіз подібних ситуацій показує, що дії керівників у таких випадках зумовлені намаганням ухилитися від розв'язання назрілих питань, застрахуватися «на всякий випадок» від можливих небажаних для себе наслідків. Це породжує безвідповідальність і зайву папероторчість. Такі факти міськком партії, як правило, всіляко присікає. Питання ставиться так: є серйозні ділові пропозиції — будь ласка, звертайтеся. Обговоримо, порадимо, допоможемо. Тільки не засипайте пустими паперами, не використовуйте партійний комітет для прикриття своєї некомпетентності і неспроможності.

Слід самокритично визнати, що бюро міськкому партії, його секретарі не завжди виявляють належну вимогливість до райкомів і парткомів, відповідальних працівників апарату в питаннях перебудови, не дають іноді принципової оцінки фактам тяжіння окремих керівників до кабінетних методів роботи, до підміни і дублювання партійними комітетами державних і господарських органів. Тим часом лише жива робота з людьми, особисті контакти з трудящими на робочих місцях, розмови з ними на вулицях, у магазинах, інших громадських місцях можуть дати найточнішу інформацію про стан справ і допомогти вжити оперативних заходів для усунення недоліків і упущень. Яскравий приклад постійного спілкування з народом показують керівникам усіх рангів працівники ЦК КПРС. Це — воістину ленінські методи втілення політики партії в життя.

Як неодноразово наголошувалося в партійних документах, вирішальним етапом у реалізації економічної стратегії КПРС повинна стати дванадцята п'ятирічка. Саме в ці роки має бути закладено фундамент для здійснення наміченої XXVII з'їздом КПРС масштабної соціально-економічної програми, забезпечено крутий поворот в бік інтенсивного розвитку народного господарства. Це повною мірою стосується й промисловості нашого міста.

Завдяки наполегливій роботі міського та районних комітетів партії, первинних парторганізацій по впровадженню на всіх підприємствах передового досвіду, вдосконаленню організації виробництва, механізму господарювання, підвищенню відповідальності кадрів за доручену справу протягом останніх п'ятирічок вдалося дещо підвищити темпи розвитку промисловості, а також інших галузей господарства міста.

Все ж, глибше вивчивши стан справ на підприємствах, міськком Компартії України переконався, що при непоганих у цілому показниках, які характеризують роботу промисловості, зокрема зростання обсягів виробництва, нерідко ще не вирішуються ключові питання, від яких залежить переведення її на інтенсивний шлях розвитку. На підприємствах ще не забезпечено належних темпів оновлення устаткування, підвищення технічного рівня виробництва, організації трудових процесів. Повільно вдосконалюється організація виробництва та праці. У цілому ще низькою залишається якість продукції. Є й ряд інших недоліків.

Основою для їх усунення і виконання завдань дванадцятої п'ятирічки має стати:

- прискорення реконструкції і технічного переозброєння підприємств, заміна застарілого устаткування;
- удосконалення механізму господарювання, організації виробництва і праці;
- ефективніше використання виробничих потужностей та устаткування. матеріальних і трудових ресурсів;
- докорінне підвищення технічного рівня і якості продукції;
- активізація людського фактора як основної умови підвищення активності трудових колективів.

З урахуванням усіх цих факторів майже на кожному підприємстві міста розроблені і здійснюються спеціальні комплексні програми, спрямовані на усунення наявних недоліків і забезпечення успішного виконання намічених планів. В 1986—1990 рр. більш як 55 % капітальних вкладень намічено направити на реконструкцію та технічне переозброєння діючих підприємств. Якщо в 1985 р. на машинобудівних підприємствах міста замінено 6,5 % устаткування, то в пінішній п'ятирічці його щороку буде замінюватися 9—12 %.

Міський і районні комітети партії вжили ряд важливих організаційних заходів по переведенню підприємств на дво- і тризмінний режим роботи. За участю відповідальних партійних працівників ці питання детально обговорені у трудових колективах. У зв'язку із змінами в режимі роботи підприємств було внесено відповідні зміни в графік

руху міського транспорту, розпорядок дня дитячих дошкільних установ, підприємств торгівлі та громадського харчування, а також розв'язано ряд інших соціальних питань.

За рахунок переведення підприємств на роботу в дві і три зміни на машинобудівних заводах міста передбачено демонтувати 1450 одиниць застарілого металообробного устаткування і замінити його на високопродуктивне, вивільнити 9,8 тис. кв. м виробничих площ. Змінність роботи устаткування вже в 1987 р. зросте до 1,67, а на кінець п'ятирічки — до 1,75.

Нині вже нікого не треба переконувати в прогресивності колективних форм організації праці, у необхідності розвитку і вдосконалення госпрозрахунку. Дещо зроблено в цьому напрямі і в Сумах. На сьогодні 86 % робітників промислових підприємств міста працює в бригадах, а на кінець п'ятирічки цей показник зросте до 90 %. Проводиться робота щодо укрупнення бригад, поліпшення якісного складу їх керівників, посилення в цих трудових підрозділах партійного впливу. Вже в поточному році більш як 60 % робітників, які працюють у бригадах, будуть охоплені формою організації та стимулювання праці з оплатою за кінцевим результатом, а 40 % — госпрозрахунковими бригадами.

Партія поставила перед трудящими країни життєво важливе завдання — докорінно поліпшити якість продукції. Цій проблемі партійна організація міста приділяла увагу й раніше, але нові, значно вищі вимоги викликали необхідність дещо змінити підхід до неї. Насамперед було вивчено досвід передових у цьому відношенні підприємств Ленінграда і Харкова, глибоко проаналізовано стан справ на сумських заводах і фабриках, зібрано пропозиції робітників, спеціалістів. Результати цієї роботи використані при розробці комплексної територіально-галузевої програми «Якість». Нею, зокрема, передбачено підвищення технічного рівня виробництва, реалізацію заходів по впровадженню нової техніки й технології та вдосконаленню системи управління якістю. Згідно з цією програмою в дванадцятій п'ятирічці у півтора раза зросте обсяг продукції, виготовленої на рівні кращих вітчизняних і зарубіжних зразків, і в 1,6 раза — продукції, що поставляється на експорт. На кінець п'ятирічки питома вага виробів вищої категорії якості в загальному обсягу продукції, що підлягає атестації, буде доведена в машинобудуванні до 87,4 %. Аналогічні програми розроблені й на підприємствах міста.

Позитивний досвід роботи по підвищенню якості продукції нагороджено, наприклад, в об'єднанні «Електрон». Тут в результаті творчого пошуку комуністів, спеціалістів, новаторів виробництва, всього колективу розроблено комплексну програму «Прогрес-90». Її основна мета полягає в тому, щоб забезпечити випуск високоякісної, конкурентноспроможної на світовому ринку продукції. На кінець п'ятирічки в об'єднанні намічено оновити всю номенклатуру виробів, що випускаються, 98 % продукції, яка підлягає атестації, матиме Знак якості. Майже ртничі скоротяться строки розробки нової техніки. Не тільки досягти світового рівня, а й перевищити його — такий нині девіз цього колективу.

Досвід роботи трудівників ВО «Електрон» по докорінному поліпшенню якості продукції і технічного рівня виробів на основі атестації науково-виробничого потенціалу в березні 1986 р. схвалило бюро обкому партії, і він використовується на інших підприємствах. Міськком партії організував його вивчення керівниками, секретарями партійних організацій, головними інженерами і головними спеціалістами підприємств.

В поточній п'ятирічці намічено також добитися різкого підвищення ефективності виробництва і якості продукції за рахунок зростання механізації й автоматизації виробничих процесів, скорочення частки ручної праці. З цією метою в місті розроблено програму «Праця», якою

передбачено розширення цехів і дільниць для виготовлення засобів механізації, збільшення випуску оснастки та устаткування для потреб власного виробництва. Згідно з програмою буде впроваджено 26 комплексних і автоматичних ліній, 178 роботів. Крім того, планується комплексно механізувати 35 цехів, дільниць, з 35% до 25% скоротити кількість робітників, зайнятих ручною працею.

Вже перші кроки на шляху реалізації наміченого дали позитивні результати. Промислові підприємства міста успішно виконали завдання 1986 року. Понад план замовникам реалізовано продукції на 61,2 млн. крб. Перевиконано також зобов'язання по її надплановому випуску, по виробництву товарів народного споживання, прибутку, додатковому зростанню продуктивності праці та зниженню собівартості продукції, по економії більшості видів матеріальних і паливно-енергетичних ресурсів. На 16% збільшився обсяг продукції з державним Знаком якості. Її питома вага в обсязі виробів, які підлягають атестації, доведена до 83,4%.

Осмыслиючи та реалізуючи складні завдання, поставлені перед радянським суспільством XXVII з'їздом КПРС, з особливою гостротою починаєш усвідомлювати, що виконати їх можна лише тоді, коли кожний зрозуміє просту істину: працювати так, як працювали досі, не можна. Сучасна обстановка, саме життя зобов'язує нас по-новому, за критеріями найвищої вимогливості оцінювати свою діяльність. І, насамперед, це стосується комуністів, обов'язок яких — невтомно утверджувати в усіх наших справах новаторські підходи, бути в авангарді перебудови.

М. А. Лушпа

ПАРТИЙНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ ГОРОДА В УСЛОВИЯХ ПЕРЕСТРОЙКИ

Резюме

В статье рассматривается деятельность Сумского горкома партии и парторганизаций города по перестройке работы, в частности с кадрами, по их подбору, расстановке и воспитанию, решению задач социально-экономического ускорения. Показаны трудности и недостатки в этой работе.

Методологія та методика історичних досліджень

А. Ф. КІЛУНОВ (Київ)

ІСТОРИЧНА НАУКА І ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ

Борючись за досягнення нового якісного стану радянського суспільства, наша партія вишукує резерви активізації людського фактора. При цьому вона враховує таку об'єктивну закономірність, як зростання ролі суспільної свідомості при соціалізмі. Тому партія, як записано у прийнятій XXVII з'їздом КПРС новій редакції її Програми, робить усе необхідне для «...формування гармонійно розвиненої, суспільно активної особи, яка поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість»¹.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986. С. 193.

Духовний прогрес суспільства є необхідною умовою соціального й економічного розвитку країни, а з стратегією прискорення органічно пов'язані завдання ідейно-виховної роботи. Важливе місце в ній належить формуванню комуністичного світогляду у широких мас трудящих. Це — важкий і складний процес, який, однак, має істотне значення в реалізації намічених партією цілей. Без підвищення ролі людського фактора, без творчої активності трудящих практичні завдання прискорення, поставлені XXVII з'їздом КПРС, втілити в життя неможливо. «Будь-які наші плани повиснуть у повітрі, якщо залишать байдужими людей, якщо ми не зуміємо пробудити трудову і суспільну активність мас, їх енергію й ініціативу. Повернути суспільство до нових завдань, спрямувати на їх розв'язання творчий потенціал народу, кожного трудового колективу — така найперша умова прискорення соціально-економічного розвитку країни»². Тому свою політику в галузі культури партія розглядає як необхідну складову частину стратегії прискорення. Головне завдання цієї політики — збагачувати духовний світ людей, виявляти й розвивати їх здібності.

В основі комуністичного виховання лежить формування наукового, марксистсько-ленінського світогляду, який виростає на фундаменті загальної культури, практичного й духовного освоєння світу. За визначенням радянських філософів, світогляд — це форма суспільного усвідомлення людиною самої себе, свого місця в світі і свого ставлення до нього; це — вищий рівень систематизації знань, що стосуються різних сфер життя.

У структурі світогляду можна виділити знання, ідеали, переконання, ціннісні оцінки та судження. Будь-який з цих компонентів зазнає впливу історичної науки.

Науковий, діалектико-матеріалістичний світогляд не зводиться лише до марксистсько-ленінської філософії, а включає в себе всі складові частини марксистсько-ленінського вчення та найбільш загальні висновки з природничих і суспільних наук, у тому числі й історичної, які поряд з філософією беруть участь і в формуванні цього світогляду. Досягнення конкретних наук безпосередньо впливають на наше світосприймання. В цьому зв'язку достатньо вказати на світоглядне значення таких наукових відкриттів, як еволюційна теорія Ч. Дарвіна, теорія відносності А. Ейнштейна чи періодичний закон хімічних елементів Д. І. Менделєєва. Свій світоглядний аспект мають також і наукові дослідження в галузі історії. Безумовне світоглядне значення мають, наприклад, висновки, до яких на основі ретельного вивчення історичних джерел прийшов у своїй праці «Галицько-Волинське князівство» (К., 1984) І. П. Крип'якевич. Суть їх полягає в тому, що виділення з єдиної Давньоруської держави окремих князівств стало результатом дальшого розвитку феодалізму, і що будь-які пошуки генетичних джерел українського народу мають базуватися на цій передумові.

Вже на буденному рівні кожна людина володіє певним баченням світу і деякою сумою повсякденних знань з історії. Однак завдання полягає в тому, щоб повсякденний рівень світосприймання підняти до наукового, а елементарну форму історичної свідомості замінити науковою формою. У зв'язку з цим набувають особливого значення поглиблене пізнання соціальної дійсності, систематичне засвоєння вироблених людством знань.

Історична свідомість є суттєвим елементом суспільної свідомості. Показуючи шлях, пройдений людством, і розкриваючи об'єктивні закономірності суспільного розвитку, історична наука бере активну участь у формуванні суспільної свідомості. Усвідомлення людьми змінності соціального буття, наступності та стійкості суспільства відбувається так чи інакше у формі історичної свідомості.

² Там же.— С. 102.

Щоправда, історичне знання за своєю природою соціально зумовлене і постійно відчуває зворотний вплив з боку суспільства. Вчений пізнає історичну реальність крізь призму тієї чи іншої системи цінностей, яку визначає соціальна дійсність, що оточує його. Система цінностей, зумовлена становищем людини в суспільстві та її ідеалами, є одним з компонентів світогляду.

У свою чергу, від світогляду людини залежить розуміння нею суті історичного процесу й оцінка подій, що відбуваються в світі. На основі певних світоглядних настановлень відбуваються усвідомлення індивідумом своїх відносин з навколишнім світом і практичне та духовне освоєння останнього. Тому не випадково в новій редакції партійної Програми підкреслюється: «КПРС постійно дбатиме про те, щоб усі радянські люди глибоко оволодівали марксистсько-ленінським ученням, підвищували політичну культуру, свідомо брали участь у виробленні політики партії і активно проводили її в життя»³.

Без вивчення історії, без опанування історичного досвіду неможливо уявити собі формування наукового світогляду, активної життєвої позиції. Все це зумовлює велику відповідальність істориків перед радянським народом.

Обсяг і складність завдань, що стоять перед історичною наукою на сучасному етапі, різко зростає. Докорінної перебудови потребують форми і методи роботи істориків, їх мислення, оскільки, як відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у промові на нараді активу Хабаровської крайової партійної організації 31 липня 1986 р., «нинішня перебудова охоплює не тільки економіку, але всі інші сторони суспільного життя: соціальні відносини, політичну систему, духовно-ідеологічну сферу, стиль і методи роботи партії, усіх наших кадрів»⁴.

У світлі вимог XXVII з'їзду КПРС, на якому, зокрема, констатувалася певна віддаленість історичної науки, як і всього суспільствознавства, від запитів життя, перед істориками стоїть завдання звернути особливу увагу на якість своїх наукових досліджень, їх глибину та фундаментальність, сміливо долати формалізм, догматизм та інерцію мислення.

Історики нерідко уникали аналізу реальностей нашого суспільства, замовчували труднощі, недоліки та упущення в його розвитку, що призводило до відриву від об'єктивної дійсності, догматизму. Замість всебічного аналізу глибинних процесів суспільного розвитку в працях періоду 70-х років зустрічалася велика кількість міркувань про ступінь зрілості соціалізму. В багатотомній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу», як уже відзначалося в літературі⁵, при висвітленні історичного досвіду не завжди належним чином розкривалися недоліки і труднощі на тому чи іншому етапі розвитку нашого суспільства. Іноді ігнорувалася найважливіша вимога марксистсько-ленінської методології — послідовне дотримання принципу історизму, що призводило до викривлення картини історичного процесу, зокрема, до помилкових суджень про характер суспільних відносин у Київській Русі, про природу російського самодержавства, про опричнину Івана Грозного. Деякі вчені висували помилкове положення про якусь просвітницьку, цивілізаторську місію царизму в національних окраїнах Росії. Траплялися також факти позакласової оцінки та ідеалізації минулого своїх народів у частини істориків Грузії, Вірменії, Казахстану, Якутії, чії праці були піддані справедливій критиці на Всесоюзній координаційній нараді установ історичного профілю (24 червня 1986 р.).

Все це вимагає від істориків не лише розширення та поглиблення проблематики своїх наукових досліджень, а й посилення уваги до їх

³ Там же.— С. 194.

⁴ Рад. Україна.— 1986.— 2 серп.

⁵ Егоров А. Г. XXVII съезд КПСС и вопросы марксистско-ленинской методологии // Вопр. истории КПСС.— 1986.— № 12.— С. 14.

методологічної оснащеності та світоглядної спрямованості, неухильного дотримання лєнінської вказівки про те, що «не може бути догматизму там, де верховним і єдиним критерієм доктрини ставиться — відповідність її з дійсним процесом...»⁶.

Суворій критиці були піддані історики й на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук. Відзначивши, що в історичних працях набули поширення схематизм, сірість, догматизм, начотництво, член Політбюро ЦК КПРС, секретар Центрального Комітету партії Є. К. Лигачов особливо підкреслив: «Серйозне занепокоєння викликає нинішній стан історико-партійних досліджень. Негативний вплив на стан справ у цій науці справляє знеособлювання багатьох історичних подій, періодичне переписування її сторінок»⁷.

Партія націлює істориків на правдиве відображення дійсності в її істотних зв'язках і відношеннях, розробку актуальних проблем науки, пов'язаних з практикою соціальних перетворень, широкий показ революційних, трудових і бойових традицій нашого народу і сприяння збагаченню духовного світу радянської людини. Завдання полягає не тільки в тому, щоб подолати вказані вище недоліки та помилки, а й піднести історичну науку на якісно новий рівень. Це можна зробити лише на шляхах докорінної перебудови. «Стосовно історичної науки, — пише в цьому зв'язку академік С. Л. Тихвінський, — це означає утвердження за її допомогою у радянських людей соціального оптимізму і впевненості в майбутньому, показ сміливих рішень та енергійних дій партії й народу в минулому, забезпечення широкого доступу до духовної культури, нагромадженої людством, а також і необхідність по-лєнінському, без ідеалізації пояснювати причини труднощів, що їх переживає країна, і глибоке усвідомлення ситуації, яка склалася»⁸.

Йдеться насамперед про зміцнення зв'язків історичної науки з життям, з практикою ідейно-політичного і морального виховання мас. Слід відверто визнати, що виховні можливості історії використовуються ще далеко не повною мірою. Конкретні потреби практики вимагають від істориків уміння реалістично аналізувати дійсність, конструктивно підходити до розв'язання найгостріших проблем участі у вихованні трудящих на справжніх, часом драматичних уроках історії нашого суспільства. У промові на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук М. С. Горбачов сказав з цього приводу: «Суспільствознавство не повинно ні в якому разі випускати з уваги головне завдання — формувати духовні устої особистості радянської людини, її активну громадянську позицію, визначати її вчинки»⁹.

Як бачимо, партія закликає істориків до сміливого творчого пошуку, новаторства, до рішучого зламу усталених стереотипів мислення та повороту до практики, до використання морального потенціалу історії у вихованні мас, формуванні наукового світогляду. XXVII з'їзд КПРС дав урок історичної правди, показав, що не можна ігнорувати труднощі й гостроту життєвих суперечностей. У Політичній доповіді ЦК з'їздові наголошується: «Відповідальний аналіз минулого розчищає шлях у майбутнє, а напівправа, яка соромливо обминає гострі кути, гальмує вироблення реальної політики, заважає нашому рухові вперед»¹⁰.

Звідси перед істориками постає завдання відтворення історичного минулого на об'єктивній основі в усій його повноті, різноманітності і складності. Тут протипоказані упередженість і кон'юктурщина. Своїми дослідженнями вчені-історики можуть сприяти створенню здорової

⁶ Ленін: В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского богатства» проти марксистів) // Повне зібр. творів. — Т. 1. — С. 288.

⁷ Рад. Україна. — 1986. — 2 жовт.

⁸ Тихвінський С. Л. Состояние и задачи координации исторических исследований // Вопр. истории. — 1986. — № 9. — С. 3.

⁹ Рад. Україна. — 1986. — 2 жовт.

¹⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 27.

моральної атмосфери в суспільстві, викорененню негативних явищ у соціальному житті.

Строго науковий аналіз явищ і процесів об'єктивної дійсності, а тим більш показ труднощів і недоліків, можливий лише за умови ґрунтовного вивчення різних джерел. Тому історикам потрібен широкий доступ до документів і архівних матеріалів. До того ж природа історичного знання така, що воно прагне охопити всі сторони і грані історичного процесу, якнайповніше дати правдиве відображення реальної дійсності тієї чи іншої епохи. Все це посилює морально-виховні та світоглядні можливості історичної науки.

Духовний світ особистості стає багатшим і змістовнішим з оволодінням історичними знаннями. Знайомство з подіями і фактами минулого допомагає розумінню основних закономірностей суспільного процесу, сприяє утвердженню історичного оптимізму, впевненості в перемозі сил, що уособлюють соціальний прогрес. Наприклад, радянський історик Б. І. Краснобаєв, дослідивши російську культуру в контексті загальноєвропейської, зібрав і узагальнив великий фактичний матеріал, який допомагає читачеві з'ясувати для себе ту закономірність, що «національна культура виступає не лише як форма, а й як ступінь у прогресивному просуванні людства до інтернаціональної культури»¹¹.

Інтерес до історії багато в чому зумовлюється інтересом до самої людини, її справ і звершень. Нашого сучасника захоплюють дивовижне вміння творців давньоєгипетських пірамід, досконалість шедеврів, що належать майстрам епохи Відродження. Його хвилюють сміливий політ давньогрецької думки, мужність Івана Сусаніна, несхитність Джордано Бруно, який згорів на вогнищі інквізиції, але не поступився своїми науковими ідеалами. Як невичерпне джерело натхнення, як приклад для наслідування сприймає він героїчний подвиг радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни.

Історична доля народу переживається людиною як своя власна доля. Тому зрозумілий інтерес широких читачьких мас до художніх творів на історичну тематику, мемуарної літератури та наукових праць відомих радянських істориків. Так, не залежуються на полицях книгарень монографії Б. Д. Грекова, В. О. Голобуцького, О. О. Зиміна, Д. С. Лихачова, Б. О. Рібакова, Є. В. Тарле, М. М. Тихомирова та інших учених. Якщо спочатку праці лєнінградського історика Р. Г. Скрипникова виходили незначними тиражами, то тепер навіть його спеціальна монографія «Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII века» видана тиражем майже 50 тис. примірників, не кажучи вже про такі книги вченого, як «Борис Годунов», «Іван Грозний» чи «Сибирская экспедиция Ермака». Незважаючи на зрослі тиражі названих видань, читацький попит на них задовольняється не повністю. Особливою популярністю у читачів користуються такі серії, як «Жизнь замечательных людей», «Памятники исторической мысли», «Пламенные революционеры», «Страницы истории нашей Родины». Цим же можна пояснити успіх, яким користуються у глядачів фільми на історичні сюжети. «Вивчаючи предків,— говорив відомий російський історик В. О. Ключевський,— пізнаємо самих себе. Без знання історії ми повинні визнати себе випадковостями, що не знають, як і чому ми прийшли в світ, як і для чого в ньому живемо, як і до чого маємо прагнути...»¹².

Наш сучасник, створюючи своєю титанічною працею майбутнє, є разом з тим надзвичайно сприйнятливим до морального потенціалу історії. В ній він знаходить фундамент для утвердження власного

¹¹ Краснобаев Б. И. Русская культура второй половины XVII — начала XIX в.— М., 1983.— С. 210.

¹² Ключевский В. О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории.— М., 1968.— С. 332.

морального ідеалу. «Ціннісне ставлення,— цілком справедливо зазначає А. В. Гулига,— є емоціональним. І той, хто досліджує історію, і той, хто нею тільки цікавиться, не може бути байдужим до матеріалу: історія розповідає про людські звершення. Життя суспільства — це не тільки природно-історичний процес, а й всесвітньо-історична драма. За кожним фактом — доля людини, інтерес до історії — це інтерес до людини»¹³.

Звичайно, співпричетність до історії людства усвідомлюється різними шляхами. Історична ретроспектива допомагає подолати вузькоутилітарний шаблон мислення. Вдивляючись у минуле, ми шукаємо джерела сучасного. До речі, у цьому тісному зв'язку теперішнього з минулим знаходить вияв багатомірність людської культури. Ставлення до історії — важливий показник будь-якої культури і цивілізації.

Повагу до минулого великий Пушкін вважав обов'язковою рисою цивілізованості. Він писав: «Дикість, підлість і невігластво не шанують минулого, плазуючи перед одним теперішнім»¹⁴. Правильність цього висновку підтверджується багатьма фактами, всім історичним досвідом розвитку суспільства.

Зрослий інтерес радянських людей до історії нашої країни свідчить про підвищення їх духовних потреб і запитів. Збільшення попиту на книги з історії, про що вже говорилося вище, є одним з виявів цієї тенденції. В таких умовах розширення випуску науково-популярних видань з історії могло б істотно сприяти історичній освіті мас, їх духовному збагаченню.

Хоч в основному зростання інтересу до минулого зумовлене духовними потребами радянських людей, все ж іноді тут ще має місце гонитва за старовиною на догоду моді. В останньому випадку у ставленні до минулого втрачається моральна засада. Попит на нього як на моду може легко перейти у звичайне споживацтво, позбавлене будь-яких духовних основ, коли у людини немає усвідомлення своєї співпричетності до історії, немає осмислення теперішнього в контексті історичного часу. При такому поверховому ставленні до минулого історія нерідко сприймається як зібрання анекдотів з життя полководців та амурних пригод царствених осіб. До того ж добре відомо, що мода має мінущий характер. Крута її зміна може викликати відразу до історії і призвести до бездуховності. Тому завжди важливо знати, що саме живить інтерес до історії — мода чи духовна потреба? Мода ефемерна, а шанобливе ставлення до минулого, широке використання вітчизняної духовної спадщини зміцнюють фундамент культури особистості.

Йдеться тут зовсім не про ідеалізацію минулого, а лише про необхідність заінтересованого ставлення до нього, оскільки на цьому ґрунтуються справжні духовні цінності. Ніде правди діти, у нас іще трапляються спроби зображення минулого як певної суми позитивних прикладів, пристосованих для дидактичних цілей. Однак такий підхід завдає тільки шкоди, спотворюючи об'єктивну істину. Марксистсько-ленінський історизм спрямований проти однобічного тлумачення історичних фактів та різного роду їх довільних конструкцій. Він вимагає розкриття діалектики реальних історичних процесів в усій їх складності і суперечливості.

Моральні засади в людині мають глибоке коріння в історичних традиціях, духовній культурі. Тому нам необхідна, говорячи словами академіка Д. С. Лихачова, «екологія культури», тобто збереження духовного середовища, а не модне захоплення історією чи проведення різних казенних «заходів», потрібних хіба що для «галочки».

В. І. Ленін учив, що історія повинна служити практичній діяльності, вихованню у молоді комуністичної моралі. Різко критикуючи нігілістич-

¹³ Гулига А. В. Эстетика истории.— М., 1974.— С. 27.

¹⁴ Пушкин А. С. Соч.: В 3-х т.— М., 1986.— Т. 3.— С. 484.

ні тенденції щодо історії, він закликав дбайливо оберігати прогресивні історичні традиції і примножувати їх. Ця думка червоною ниткою проходить через ленінські праці «Пам'яті Герцена», «Про національну гордість великоросів», «Завдання спілок молоді» та інші.

У цьому зв'язку важливого значення набуває охорона пам'яток історії та культури, виховну роль яких важко переоцінити. Зокрема, Д. С. Лихачов та В. Л. Янін цілком справедливо ставлять питання про дбайливе збереження культурних багатств Півночі та їх використання у виховних і пізнавальних цілях¹⁵. Збереження пам'яток історії та культури — турбота всього народу. Є чимало прикладів безкорисливої участі радянських людей у реставрації таких об'єктів. Значну допомогу в цій справі подають, зокрема, самодіяльні клуби «Добра воля» в Тобольську, «Преображенець» у Москві та інші. В с. Хмеліта, поблизу Вязьми, на кошти місцевого колгоспу відновлюється садиба Грибодова. Разом з реставраторами активну участь у цих роботах беруть місцеві жителі, організовуючи недільники. Водночас нерідкісні ще випадки байдужості до пам'яток минулого, до історико-архітектурної спадщини, внаслідок чого руйнуються творіння старовинного будівництва, знищуються пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю представників науки, літератури, мистецтва.

Мало сказати, що таке бездушне ставлення до пам'яток призводить до втрати безцінних скарбів народної культури. Воно ще й завдає прямої шкоди ідейно-виховній роботі, звужує можливості виховання історією почуття патріотизму. Те ж саме можна сказати й про поспішне, нерідко бездумне перейменування старих вулиць і міст. З цими негативними явищами потрібно вести найактивнішу боротьбу. Виховання любові й поваги до історії, до пам'яток минулого — веління часу. Адже формування наукового світогляду неможливе без опанування людиною історичних знань. Зауважимо також, що світогляд, окрім знань, включає в себе цілу систему почуттів, коріння яких знаходиться в національному ґрунті, у вітчизняній історії. Тому неповага до неї таїть у собі небезпечні наслідки, одним з яких є бездуховність. Крім цього, історія, розкриваючи наступність у суспільному розвитку, виконує функцію соціальної пам'яті людства. Дуже добре сказав з цього приводу Д. С. Лихачов у своїй промові на VIII з'їзді радянських письменників: «Пам'ять повинна бути дійовою, пам'яті потрібні пристановища, вона не може бути безпритульною. Якщо ми не будемо по-справжньому шанувати пам'ять наших духовних предків — забудуть і нас»¹⁶.

Без перебільшення можна сказати, що сам сенс життя визначається певною мірою тим чи іншим ставленням до історичного процесу. Негативна позиція щодо історії зумовлюється, як правило, песимістичним світосприйманням або нігілізмом. Чим міцніший зв'язок з історичною традицією, тим більше відчувається необхідність в утвердженні позитивного сенсу життя. Історія розглядається як важливий засіб формування наукового світогляду, як школа поведінки¹⁷. Ю. Афанасьєв на сторінках журналу «Коммунист» влучно зауважив з цього приводу, що «осмислення суспільного розвитку і його перспектив — безпосереднє і найважливіше її (історії. — А. К.) покликання. Але не єдине. Історія завжди залишається ще й великим вихователем. Прилучаючи нові покоління до загальнолюдських цінностей і національних традицій, вона допомагатиме людям ставати благороднішими, добрішими, далекочуднішими»¹⁸.

¹⁵ Лихачев Д. С., Янин В. Л. Русский Север как памятник отечественной и мировой культуры // Коммунист. — 1986. — № 1. — С. 115—119.

¹⁶ Лит. газета. — 1986. — 2 июля.

¹⁷ Детальніше про це див.: Хромов С. С. Идейно-воспитательные функции советской исторической науки // Вопр. истории. — 1980. — № 7; Ельчанинов В. А. История — наставница жизни. — М., 1981; Кукушкин Ю. С. Воспитание историей // Новая и новейшая история. — 1986. — № 6. — С. 13—19.

¹⁸ Афанасьев Ю. Прошлое и мы // Коммунист. — 1985. — № 14. — С. 116.

Історія справляє значний ідейно-виховний та емоційний вплив, і на сучасному етапі її можливості в цьому розширюються. Велике значення має пізнання не лише загальних закономірностей історичного процесу, що сприяє розумінню неминучості перемоги нового над старим, вселяє оптимізм, а й окремих подій і фактів в усій їх конкретності та складності розвитку. Очевидно, не вимагає особливих доказів те, який моральний заряд дає вивчення, скажімо, селянських повстань, революційних виступів пролетаріату, подвигу героїв-панфіловців чи Сталінградської битви.

Інший приклад. Наближення 1000-ліття запровадження на Русі християнства — події важливої і багато в чому суперечливої за своїми наслідками — наші ідейні противники намагаються використати для ідеалізації руського православ'я, зображення його як духовного джерела вітчизняної культури. Об'єктивне вивчення цієї події вже саме по собі має велике світоглядне значення, показуючи всю безпідставність трактувань прогресивної ролі церкви в історії. Щодо цього заслуговує зокрема, на увагу книга А. С. Хорошева «Политическая история русской канонизации (XI—XVI вв.)» (М., 1986). Фактичний матеріал, наведений у ній, спростовує твердження клерикальних кіл про те, нібито історія руських святих «дає можливість простежити постійний благодатний вплив Руської церкви і великих церковно-історичних діячів на суспільні події і долі людей», що життя святих — «яскраве свідчення мудрості й мужності, громадянськості і патріотизму»¹⁹. Книга вносить також певний вклад в атеїстичне виховання трудящих, у формування в них наукового матеріалістичного світогляду.

З ідейно-виховною функцією історії як науки тісно пов'язані аксіологічні аспекти історичного пізнання. Адже ставлення до тих чи інших подій завжди дістає свій вираз у певних категоріях цінності та оцінки. Історичний аналіз нерідко супроводжується морально-оціночними судженнями й характеристиками. Пошлемося для прикладу на монографію О. О. Зиміна «Россия на пороге нового времени» (М., 1972), в якій досліджується економічне, політичне і культурне піднесення Російської держави у першу третину XVI ст. Поряд з аналізом явищ, які стосуються зовнішньої та внутрішньої політики, суспільної думки, літератури, в праці даються характеристики Василя III як «обережного й розумного» державного діяча, «обачного й тонкого дипломата»; гуманіста Федора Карпова; Іосифа Волоцького як церковного діяча і публіциста; відомого письменника-публіциста Максима Грека та ін.

При всьому бажанні історик не може уникнути морально-оціночних суджень, хоч в історіографії й робилося чимало спроб проголошення об'єктивізму. Вже «батько історії» Геродот і, особливо, Фукидід ставили перед собою мету безсторонньо описати те, що справді відбувалося. Однак подібні спроби на ділі нерідко оберталися справжнім суб'єктивізмом. Ціннісний підхід пронизує історичне дослідження на всіх його етапах. Вже відбір і тлумачення історичних фактів передбачає використання оціночних категорій. Оцінюються не тільки факти, що вивчаються, а й способи їх інтерпретації, методи дослідження, логічні узагальнення і висновки.

Було б глибокою помилкою відмовитися від світоглядних узагальнень під приводом того, що вони несуть певне аксіологічне навантаження. Критерій цінності, пов'язаний з суспільними інтересами, і критерій науковості злиті в історичному дослідженні воедино.

Абсолютно неспроможними є спроби виключити світогляд, ідеологію з наукового арсеналу, які під приводом боротьби за «чисту» науку час від часу робляться на Заході. Світогляд як вищий рівень систематизації знань, як спосіб усвідомлення людиною свого ставлення до дійсності має універсальну загальнозначущість. Зокрема, він виконує

¹⁹ Русская православная церковь.— М., 1980.— С. 112.

евристичну функцію в науковому пошуку і визначає методичні позиції вченого. Будучи складовою частиною системи історичних поглядів, світогляд відіграє роль основного компонента сучасної історичної теорії, її цементуючого начала. Філософський світогляд визначає інтерпретацію історичних фактів, методологію і логіку наукового дослідження.

Про те, наскільки прогресивний світогляд стимулює історичне дослідження, свідчить такий приклад. Історії елліністичного світу присвятили свої монографії радянський учений А. Б. Ранович («Эллинизм и его историческая роль». — М.; Л., 1950) і англійський історик В. Тарн («Эллинистическая цивилизация». — М., 1949). З марксистських позицій Ранович розкрив суть еллінізму як певного етапу розвитку античного рабовласницького суспільства, що завершився кризою всієї соціально-економічної системи. Тарн, перебуваючи під впливом позитивізму, навпаки, вважав визначальним фактором історичного процесу ідеологію. Для нього еллінізм — «лише умовна етикетка для цивілізації трьох століть», а не певний етап у розвитку рабовласницького ладу. Модернізація минулого та емпіризм є відмінною рисою його дослідження. Таким чином, світогляд ученого безпосередньо відбивається на його науковому методі.

Якщо, з одного боку, історична наука справляє вплив на процес формування наукового світогляду, то, з другого, — існує й зворотний зв'язок: філософський світогляд відіграє важливу роль в історичному пізнанні. Всі спроби «вивільнити» науку від філософії, від світогляду — марні. Той, хто на словах виступає за «чисту» науку, вільну від філософії, той на ділі є провідником найгіршої філософської системи. Ф. Енгельс у «Діалектиці природи» дуже влучно показав усю неспроможність подібних поглядів. Про буржуазних учених, що виступали з претензіями «очищення» науки від філософії, він писав: «...Оскільки вони без мислення не можуть просунутись ні на крок, для мислення ж необхідні логічні категорії, а ці категорії вони некритично запозичають або із звичайної загальної свідомості так званих освічених людей, над якою панують залишки давню вмерлих філософських систем, або з крихт прослуханих в обов'язковому порядку університетських курсів з філософії (які являють собою не тільки уривчасті погляди, а й мішанину з поглядів людей, що належать до найрізніших і здебільшого до найгірших шкіл), або з некритичного і несистематичного читання всякого роду філософських творів, — то в результаті вони все-таки потрапляють у підлеглисть до філософії, але, на жаль, здебільшого найгіршої, і ті, хто більше за всіх лає філософію, є рабами якраз найгірших вульгаризованих залишків найгірших філософських вчень»²⁰.

Звідси стає зрозумілим, чому проблема формування наукового світогляду набуває такого важливого значення. Вона ще більше актуалізується, якщо врахувати ті найвідповідальніші завдання, що їх висуває перебудова, необхідність посилення ролі людського фактора. Саме світоглядні орієнтири багато в чому визначають активність життєвої позиції особистості. У доповіді на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов наголошував: «Формувати свідомість мільйонів трудящих у дусі перебудови — один з ключових напрямів ідеологічної діяльності»²¹. Складовою частиною цієї роботи є формування історичної свідомості.

Принцип історизму, що пронизує світосприймання сучасної людини, є загальним у підході до об'єктивної дійсності. Вимога історизму — веління часу. «Ми, — писали у цьому зв'язку К. Маркс і Ф. Енгельс, — знаємо тільки одну єдину науку, науку історії. Історію можна розглядати з двох боків, її можна поділити на історію природи і історію лю-

²⁰ Енгельс Ф. Діалектика природи // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 488—489.

²¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р. — К., 1987. — С. 59.

дей. Однак обидві ці сторони нерозривно зв'язані...»²². Значення історії полягає не тільки в тому, що вона є засобом пізнання та оцінки об'єктивної реальності, а й у тому, що ця наука допомагає орієнтуватися в світі. Будь-яке явище чи подія можуть бути правильно зрозумілі й оцінені лише за умови розгляду кожного з них у конкретно-історичних зв'язках і відношеннях, з урахуванням їх генезису та становлення. «Весь дух марксизму,— підкреслював В. І. Ленін,— вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»²³. Марксистський історизм виходить з діалектичного розвитку природи, суспільства і мислення. Вивчення будь-яких сфер буття, таким чином, вимагає історичного підходу.

Тому важко переоцінити значення історії у пізнанні світу і орієнтації в ньому. Розкриваючи різноманітність форм руху людського суспільства, узагальнюючи емпіричний матеріал, історія виконує ряд найважливіших соціальних і пізнавальних функцій. Історичні знання сприяють формуванню правильного розуміння джерел і перспектив суспільного розвитку. Історична свідомість виступає як необхідний елемент духовної культури. Сучасна освічена людина не може нехтувати історією без шкоди для свого духовного світу. Засвоєння певних історичних знань є, таким чином, обов'язковою умовою вироблення цільного світогляду. «Можна не знати, не відчувати потягу до вивчення математики, грецької чи латинської мов, хімії,— писав М. Г. Чернишевський,— можна не знати тисячі наук, а все-таки бути освіченою людиною, але не любити історію може лише людина, зовсім нерозвинута розумово»²⁴.

Багата історична срудниця значно розширює інтелектуальний кругозір особи. Інтерес до пізнання історії стає в сучасних умовах могутньою потребою духовного розвитку людини.

Із зростанням рівня народної освіти (за даними ЦСУ СРСР, у 1982 р. серед зайнятого населення на кожну 1000 чол. в нашій країні припадало 846 осіб з вищою та середньою освітою)²⁵ значно розширюється діапазон історичного мислення радянських людей. У зв'язку з цим істотно зростає можливість ефективного використання історичних знань у формуванні наукового світогляду. Історія впливає на формування духовного обличчя суспільства, на його самопізнання. Незважаючи на яскраво виражені природничо-наукові тенденції в сучасному мисленні, історичне пізнання займає важливе місце в культурному контексті ХХ століття, що безпосередньо впливає з органічно притаманної людському суспільству потреби знати своє минуле. Іншими словами, історія виконує функцію соціальної пам'яті. «Повір'я давнини глухої» висупають свого роду способом самоутвердження будь-якої культури, будь-якого суспільства. Соціально-етнічне самовизначення того чи іншого народу відбувається насамперед шляхом формування історичної свідомості, що спочатку дістало свій вияв у створенні відповідних міфів і легенд.

Історичне пізнання служить засобом задоволення потреби суспільства знати своє минуле, потреби формування суспільної самосвідомості. Завдяки історії кожне нове покоління людей усвідомлює своє місце в часі, свій спадкоємний зв'язок з предками і потомками. Зв'язок часів постійно відчувається в житті суспільства. Потік історії, що несеться в майбутнє,— поглинає теперішнє, а останнє, включаючись в історичний процес, формує історичну свідомість людини на сучасному етапі. Отже,

²² Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія: Критика новітньої німец. філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німец. соціалізму в особі його різних пророків // Твори.— Т. 3.— С. 16 (прим.).

²³ Ленін В. І. Лист до І. Ф. Арманда // Повне зібр. творів.— Т. 49.— С. 315.

²⁴ Чернышевский Н. Г. Полное собр. соч.: В 15-ти т.— М., 1949.— Т. 2.— С. 546.

²⁵ Народное хозяйство СССР. 1922—1982.— М., 1982.— С. 42.

вплив сучасності на розвиток історичного пізнання, його результати і висновки не підлягає сумніву.

У постанові ЦК КПРС «Про журнал «Коммунист» особливо підкреслюється: «Аналіз досвіду минулого, звернення в теперішню і майбутню,— це і невіддільний елемент теорії, і метод, за допомогою якого виробляються нові теоретичні висновки. Рухаючись у цьому напрямі, потрібно добиватися органічного поєднання завдань досліджень минулого із завданнями осмислення сучасності і проникнення в майбутнє»²⁶.

Звичайно, минуле і сучасність не відділені китайською стіною, межі між ними рухомі. Історичне минуле різними шляхами вплітається в тканину сучасної об'єктивної дійсності, що, однак, ще не дає підстав для його модернізації. Правильне розуміння історичних коренів сучасності, історичне пізнання не тільки дають можливість глибше побачити справжній зміст теперішніх явищ і процесів, а й створюють необхідну передумову для з'ясування тенденцій їх розвитку і прийняття науково обгрунтованих рішень. У цьому В. І. Ленін вбачав особливу цінність історичного досвіду. «...Ми,— писав він,— повинні ... підводити підсумки, робити висновки, почерпати з досвіду сьогоднішньої історії уроки, які згодяться завтра...»²⁷.

Виходячи з ленінського розуміння наступності в розвитку, слід підкреслити, що в процесі будівництва майбутнього важливе місце належить урокам минулого, оскільки історія — це своєрідна лабораторія соціального досвіду. Як справедливо зауважує Ю. Афанасьєв, «створюючи майбутнє, не можна обійтися й без уроків минулого, вмілого звернення до нього, до історії як колективної пам'яті народу. Тільки на цій основі може формуватися історична свідомість радянського суспільства»²⁸.

Функції історичного досвіду багатогранні і його застосування має бути творчим. Тільки тоді він може служити засобом об'єктивного наукового пізнання й революційного перетворення дійсності. Існує свого роду вибірність щодо минулого. «Кожна епоха,— пише Є. В. Завадська,— вибирає для себе в минулому, іноді свідомо, іноді стихійно, традиції, близькі їй по духу, такі, які служать корелятом її досвіду»²⁹.

Історичний досвід може охоплювати не тільки закінчені процеси, а й ще незавершені. Минуле суперечливе і складне, а тому не може бути якихось однозначних його оцінок. При розгляді явищ минулого необхідна особлива чіткість оцінок і соціально-класових критеріїв. У статті, яка поклала початок плідній дискусії про значення історичного досвіду нашої партії на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС», Н. Н. Маслов і В. С. Овчинников справедливо зазначали з цього приводу, «що історичний досвід ... являє собою відображення у свідомості людей об'єктивних фактів та подій історії, тих чи інших дій історичних осіб і мас і обов'язково включає в себе оцінку результатів цих подій і дій, відбиту кризь призму класового інтересу суб'єкта — носія даного досвіду»³⁰.

Звичайно, буде помилкою розглядати історичний досвід в дидактичному ракурсі і зводити його до суми позитивних прикладів, хоч уроки, які він дає, багато в чому повчальні. Історія необхідна для правильного розуміння та розв'язання проблем сучасності. Вона вчить людину нести особисту відповідальність за свої вчинки, оскільки вибір соціальної ролі у кожній конкретній ситуації залежить не тільки від об'єктивних умов, а й від самої особистості, її світогляду та переконань.

²⁶ О журнале «Коммунист»: Постановление ЦК КПСС // Коммунист.— 1986.— № 12.— С. 9.

²⁷ Ленін В. І. Революційні дні: Що відбувається в Росії? // Повне збір. творів.— Т. 9.— С. 198.

²⁸ Афанасьєв Ю. Указ. стаття.— С. 105.

²⁹ Завадська Е. В. Восток на Западе.— М., 1970.— С. 5.

³⁰ Маслов Н. Н., Овчинников В. С. Исторический опыт КПСС: проблемы исследования и практического применения // Вопр. истории КПСС.— 1984.— № 6.— С. 64.

Знання історії є необхідною передумовою для розвитку у кожної людини таких рис, як почуття національної гордості, патріотизм та інтернаціоналізм. Ніщо не замінить історії у справі формування свідомості справжнього гуманіста і громадянина. Вивчення минулого свого народу викликає повагу до праці, боротьби і жертв попередніх поколінь, прагнення уникнути їх помилок. «Знання минулого,— писав О. М. Горький,— необхідне для того, щоб молодь навчилася думати історично. Історично думати — це значить розуміти життя як процес безперервного втілення трудової енергії у виробництво всього того, що зветься матеріальною культурою... Історично думати — це значить розуміти, як слідом за роботою створення матеріальної культури і на її ґрунті виникла й розвивається розумова, інтелектуальна культура...»³¹.

Любити минуле потрібно не заради нього самого, просто так, а в ім'я життя і кращого майбутнього. Патріотизм повинен бути творчим, дійовим, спрямованим на збереження й розвиток трудових, бойових і революційних традицій, всього історичного досвіду, позитивного й цінного, нагромадженого минулими поколіннями. Справжній історичній освіті абсолютно чужі націоналізм і шовінізм.

В умовах сучасного тривожного світу, який змінюється, дуже важливо постійно нагадувати про великі уроки історії, не допустити забуття історичного досвіду, як того хочуть найреакційніші сили, що заради збереження свого панування ладні спопелити у вогні термоядерної катастрофи всю людську цивілізацію. Вивчення подій минулого пробуджує надію в неминуче торжество розуму, вселяє в людей історичний оптимізм.

А. Ф. Килунов

ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА И ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ

Резюме

Борясь за достижение нового качественного состояния советского общества, наша партия выискивает резервы активизации человеческого фактора. В статье показано, что одним из таких резервов является глубокое овладение историческими знаниями, без чего невозможно представить формирования научного мировоззрения личности, активной жизненной позиции человека. Автор подчеркивает, что это накладывает большую ответственность на советских историков, требует коренной перестройки их мышления, форм и методов работы в свете требований XXVII съезда КПСС.

³¹ Горький М. Собр. соч.: В 30-ти т.— М., 1953.— Т. 27.— С. 560.

Проти буржуазної фальсифікації історії

І. С. ХМІЛЬ (Київ), О. О. ХОМЧУК (Київ)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МАРКСИСТСЬКОЇ КРИТИКИ БУРЖУАЗНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Сімдесятирічна історія Великого Жовтня — це історія переможного поступу соціалізму в світі. На шлях, відкритий Жовтневою революцією, вже стала третина людства і стають все нові народи. Та перемоги, що їх здобуває соціалізм, не приходять самі по собі. Вони завойовуються в гострій боротьбі з противниками нового ладу, на вістрі

якої в ідеологічній сфері завжди був сам факт Жовтневої революції як історичної події. До яких тільки вигадок не вдавалися ідеологи буржуазії та опортуністи всіх мастей, намагаючись знецінити цю подію в очах народів, заперечити її всесвітньо-історичне значення.

Вже безпосереднім творцям і учасникам революції доводилося, поряд з утвердженням Радянської влади та збройною боротьбою за її захист, відстоювати й історичну правду про Великий Жовтень. Значну увагу цьому приділяв В. І. Ленін — вождь революції і перший її історик. Його критика реакції міжнародної буржуазії, російських угодців, лідерів II Інтернаціоналу на цю всесвітньо-історичну подію ввійшла до скарбниці марксизму-ленінізму як неперевршений взірць наукової ґрунтовності і партійної пристрасності.

Наслідуючи приклад В. І. Леніна і спираючись на його теоретичну спадщину, радянська історична наука на всіх етапах свого розвитку розглядала критику буржуазної та реформістської історіографії Великого Жовтня як одне з найважливіших і найактуальніших своїх завдань. Адже чим глибше й ширше входить соціалізм у свідомість і життя народів світу, тим відчайдушнішими стають спроби імперіалістичної пропаганди скомпрометувати його. І насамперед вона спрямовує свої зусилля на фальсифікацію історії Жовтня. Ця справа на Заході, можна сказати, поставлена на конвейер. Нею там займаються і університетські центри, і розгалужена мережа державних служб та приватних організацій, утримуваних капіталом.

У відповідь на цю масовану атаку фальсифікаторів радянські історики створили за останні десятиріччя значну кількість праць, у яких буржуазна історіографія Великого Жовтня піддана критиці в таких аспектах, як її загальні тенденції та національні особливості по окремих країнах; підпорядкованість цієї історіографії антирадянським і антикомуністичним цілям міжнародної реакції; неспроможність її концепцій соціальної революції, під які їх автори намагаються підвести Великий Жовтень; тенденційне висвітлення в ній соціально-класових і національних суперечностей у дореволюційній Росії, рушійних сил Жовтневої революції, стратегії і тактики більшовицької партії як керівної сили у підготовці та проведенні революції тощо.

Чи на всі питання, на яких зводять свої спекуляції буржуазні автори, дано в нашій літературі належну відповідь? На нашу думку, — ні, і деякі з них є предметом розгляду в даній статті.

Перша група таких питань стосується буржуазної історіографії Жовтня як об'єкта наших досліджень, її еволюції та внутрішньої диференціації. Очевидно, що буржуазна історіографія за своїм класовим характером виражає бачення минулого з позицій нинішніх та майбутніх інтересів буржуазії, всієї системи її панування. Це, отже, — складова частина ідейно-політичної надбудови буржуазного суспільства, похідна і залежна від його базису. Тому не можна погодитися з деякими авторами, які схильні недооцінювати залежність історичної свідомості класу буржуазії від буття цього класу, вважаючи, що «вкрай недостатньо констатувати вплив на історіографію базисного чи іншого позанаукового фактора, треба вивчати... зміни в самій історіографії»¹, що «головним тут повинно бути врахування стану буржуазної історичної науки»².

Таке перебільшення самодостатності буржуазної історіографії призводить до того, що її критиці нерідко бракує конкретно-історичного підходу, а зрештою, — й належної повноти та наступальності. Буржуазні видання розглядаються, як правило, без уваги до обставин, у яких

¹ Мерцалов А. Н. В поисках исторической истины: Очерк методологии критики буржуазной историографии. — М., 1984. — С. 136.

² Ковальченко И. Д., Шинкло А. Е. Кризис русской буржуазной исторической науки в конце XIX — начале XX века // *Вопр. истории.* — 1982. — № 1. — С. 32.

вони створювалися, політичних доктрин, що їх дотримувалася у той час імперіалізм, до його ідеологічних ставок. Критика цих видань зводиться до виявлення невідповідності їх концепцій фактам історії, тим часом як ідейно-політичні мотиви такої невідповідності не розкриваються. Але ж це якраз і є те, в чому полягає сенс нашої критики, що робить її класово загостреною і наступальною, без чого вона, на яких би переконливих фактах не будувалася і в яких би гострих виразах не велася, залишиться оборонною.

На наш погляд, саме з цієї причини і досі немає більш-менш усталеного погляду на періодизацію буржуазної історіографії Жовтня. Одні дослідники (Г. З. Йоффе, А. М. Мерцалов), виходячи з «внутрішніх» змін у цій історіографії до та після 60-х років, виділяють два періоди в її розвитку³; другі (М. М. Узакова, А. Д. Фадеев) — два етапи — до 1945 р., коли в ній переважали непрофесійні та відверто наклепницькі праці, і після другої світової війни⁴; треті (В. І. Салов) — три періоди⁵. М. В. Наумов налічує чотири такі періоди⁶, І. І. Мінц і Г. Л. Соболев — п'ять⁷ і т. д. Цей різнобій значною мірою пояснюється тим, що за критерій періодизації береться «професійний рівень» досліджень західних істориків. Тим часом, як складова частина ідейно-політичної надбудови капіталістичної системи, буржуазна історіографія підпадає під ту ж періодизацію, що й сама система⁸. Справді, на першому етапі загальної кризи капіталізму до історії Жовтня зверталися головним чином емігрантські елементи та бульварні публіцисти. Що ж до патентованих буржуазних істориків Заходу, то вони вважали це заняття непрестижним, поділяючи загальне уявлення міжнародної буржуазії про «соціалізм в одній країні» як про «випадкове і минуше явище». В результаті другої світової війни ці безпідставні ілюзії були розвіяні. Соціалізм, який до того існував лише в СРСР, не тільки витримав тяжкі випробування, а й переміг у ряді інших країн Європи і Азії, перетворився на світову систему. На це імперіалізм відповів «холодною війною», і буржуазна історіографія Жовтня сприйняла його соціальне замовлення. Нові завдання постали перед нею з розпадом колоніальної системи імперіалізму, коли серед нових держав, що утворилися, почала набирати силу тенденція до соціалістичної орієнтації.

Реакція імперіалізму на прогресивні зміни в світі була й залишається визначальним фактором у формуванні буржуазної історіографії Жовтня, причому це стосується не тільки розширення її обсягу, а й трансформації характеру. Сьогодні вже мало хто з буржуазних авторів наважується, як в перші десятиріччя після Жовтневої революції, повністю заперечувати її значення. Втрачають свою монополію в буржуазній історіографії Жовтня й ті, кого тепер на Заході стали називати «традиціоналістами». Це покоління буржуазних істориків, чії концепції формувалися під впливом і на потребні «холодної війни» (А. Майєр, Т. фон Лау, А. Улам, Р. Данієлс, Б. Вольф, Р. Пайпс,

³ Йоффе Г. З. Великий Октябрь: Трансформация советологических концепций и ее классово-политическая суть // *Вопр. истории КПСС.*— 1985.— № 6.— С. 73—75; Мерцалов А. Н. Указ. соч.— С. 137.

⁴ Узакова М. М. Современная буржуазная историография США о предпосылках Великой Октябрьской социалистической революции // *Великий Октябрь в работах советских и зарубежных историков.*— М., 1971.— С. 110—151; Фадеев А. Д. Некоторые вопросы истории Октябрьской революции в работах буржуазных латиноамериканских авторов // *Там же.*— С. 198—227.

⁵ Салов В. И. Германская историография Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1960.— 212 с.

⁶ Наумов Н. В. Великая Октябрьская социалистическая революция во французской буржуазной историографии.— М., 1975.— Гл. 1.— С. 16—97.

⁷ Мінц І. І. Основные этапы изучения истории Великой Октябрьской социалистической революции за рубежом // *Зарубежная литература об Октябрьской революции.*— С. 3—32; Соболев Г. Л. Октябрьская революция в американской историографии. 1917—1970 гг.— Л., 1979.— 248 с.

⁸ Кризис стратегии современного антикоммунизма.— М., 1984.— С. 9—11.

А. Адамс та ін.)⁹. Їх тлумачення, витримані в дусі стереотипів «тоталітаризму» і «радянської загрози», являють собою не більше, як препарування кожним на свій лад декларацій, що робилися до і в ході революції політичними партіями, їх центрами та лідерами. На відміну від цього останнім часом у буржуазній історіографії виникла течія, яку її прихильники подають як «виклик традиціоналістам» і навіть більше того — як свого роду місток до подолання крайнощів марксистської і буржуазної історіографії. Представники цієї течії розглядають як визначальний чинник революційних подій у Росії не політичні партії, їх центри та керівників, а масові рухи на місцях, створювані ними місцеві органи влади. В такому плані йдеться про Жовтневу революцію у виданнях М. Ферро, Дж. Кіпа, Г. Джілла, А. Уайлдмена, Т. Гасугава, Д. Кoenker, С. Сміта, В. Боннел, Д. Менделя, Р. Уейда та ін.¹⁰

Але такий підхід не робить буржуазну історіографію менш тенденційною, більш «реалістичною» та науковою. Фальсифікаторська суть таких праць полягає в тому, що народні маси та їх революційні дії зображаються в них незалежними від будь-яких партій і авторитетів, включаючи партію більшовиків. Наприклад, М. Ферро, визнаючи, що «більшовики по-справжньому виразили прагнення нижчих класів», водночас відмовляє ленінській партії в тому, що саме вона цілеспрямовано її послідовно вела маси до революції, що й забезпечило її перемогу. «Радянський режим,— заявляє Ферро,— був такою ж мірою плодом революції, як і більшовизм, який лише посилив його специфічний характер»¹¹.

Все ж певний поворот буржуазної історіографії до визнання соціальної зумовленості Жовтня, фактів активної боротьби і революційної творчості народних мас можна розглядати як данину реальностям історії, хоч і далеко не всім. Принаймні тепер самими представниками цієї історіографії відкидаються колишні її концепції про «випадковий» характер Жовтневої революції.

Постає, однак, питання, чим зумовлена така переоцінка цінностей. Самою лише «внутрішньою логікою» розвитку буржуазної історіографії? Зовсім ні. Характерною рисою нашого часу є посилення в світі капіталу масових демократичних рухів. Придушити їх, як колієсь, буржуазії тепер не під силу. Тому вона докладає всіх зусиль до того, щоб, з одного боку, запобігти появі у цих рухів свідомого, організованого

⁹ Meyer A. G. Leninism.— Cambridge (Mass.), 1957.— 324 p.; Von Laue Th. H. Why Lenin? Why Stalin? : A Reappraisal of the Russian Revolution, 1900—1930.— Philadelphia; New York, 1964.— 233 p.; Ullam A. B. The Bolshevik: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia.— New York, 1965.— 598 p.; Daniels R. V. Red October: The Bolshevik Revolution of 1917.— New York; London, 1967.— 269 p.; Pipes R. E. (ed.). Revolutionary Russia.— New York, 1968.— 365 p.; Wolf B. D. An Ideology in Power: Reflections on the Russian Revolution.— New York, 1969.— 406 p.; Adams A. (ed.). The Russian Revolution and the Bolshevik Victory: Causes and Processes.— Lexington (Mass.), 1972.— 196 p.

¹⁰ Ferro M. La Revolution de 1917: Octobre, naissance d'une société.— Paris, 1976.— 517 p.; Ferro M. October 1917: A Social History of the Russian Revolution / Translate by N. Stone.— Boston, 1980.— XIV+351 p.; Keep J. Z. H. The Russian Revolution: A Study of Mass Mobilization.— London, 1976.— 603 p.; Wildman A. K. The End of the Russian Imperial Army: The old Army and the Soldiers Revolt (March—April 1917).— Princeton; New York, 1980.— XXVI+402 p.; Hasegawa Ts. February Revolution: Petrograd 1917.— Seattle, 1981.— XXII+632 p.; Koenker D. Moscow Workers and the 1917 Revolution.— Princeton; New York, 1981.— XIV+420 p.; Smith S. A. Red Petrograd: Revolution in the Factories, 1917—1918.— New York etc., 1983.— X+347 p.; Bonnel V. E. Roots of Rebellion: Workers Politics and Organization in St. Petersburg and Moscow, 1900—1914.— Berkeley; California etc., 1983.— XX+560 p.; Mandel D. The Petrograd Workers and the Fall of the Old Regime: From the February Revolution to the July Days 1917.— London, 1983.— XII+210+10 p.; Mandel D. The Petrograd Workers and the Soviet Seizure of Power: From the July Days 1917 to July 1918.— London, 1984.— XV+227+12 p.; Wade R. A. Red Guards and Workers Militia in Russian Revolution.— Stanford; California, 1984.— VI+391 p.

¹¹ Ferro M. October 1917: A Social History of the Russian Revolution.— P. 180.

і авторитетного авангарду, а з другого — розширити й зміцнити соціальну базу свого панування. Це стало концептуальною лінією політики і соціальної практики буржуазії та її держави, а тепер і буржуазної історіографії. Розглядаючи об'єктивні й суб'єктивні умови, що сприяли успіхові Жовтневої революції, буржуазні автори всерйоз намагаються з'ясувати, яких заходів слід було вжити, щоб вона не перемогла, чи щоб до неї взагалі справа не дійшла. У цьому — ключ до викриття класової тенденційності і фальсифікаторського характеру буржуазної історіографії Жовтня.

Друга група питань, з яких, на наш погляд, критика цієї історіографії потребує більшої повноти і чіткості, стосується Великого Жовтня як події всесвітньо-історичного процесу, її місця у цьому процесі, особливостей вияву в ній загальних закономірностей суспільного розвитку. Жовтнева революція була перемогою справи, за яку з часу виходу на історичну арену робітничого класу вели боротьбу покоління його передових представників, справи, яку осяяли своїм генієм К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. Вона знаменувала заміну капіталістичних виробничих відносин соціалістичними, що стало можливим за умов, які склалися на стадії імперіалізму. «Велика Жовтнева соціалістична революція, — підкреслюється в новій редакції Програми КПРС, — стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесові — заміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією»¹².

Чому саме нашій країні, її робітничому класові судилося піднести прапор першої переможної соціалістичної революції? «У Росії, — відзначається в новій редакції Програми КПРС, — суперечності імперіалізму, поглиблені гнітом царизму, пережитками кріпосництва, проявилися з винятковою силою. Росія виявилася найслабшою ланкою міжнародного імперіалізму, вузловим пунктом його суперечностей. Саме сюди перемістився центр світового революційного руху»¹³. Це теоретичне узагальнення давно взяте на озброєння радянською історичною наукою, глибоко і всебічно розкрито в численних наукових працях. У них на конкретному матеріалі історії нашої країни переконливо показано виникнення об'єктивних передумов революції, розстановку в ній класових сил, політичну боротьбу, динаміку розвитку подій і роль у них робітничого класу та його більшовицького авангарду, селянства, національно-визвольного руху. Таким чином, у радянській історіографії відтворено докладну картину і розкрито внутрішню логіку розвитку історичного процесу в нашій країні, і це — головне, щоб при неупередженому погляді зрозуміти, чому відбулася, які цілі й характер мала і завдяки чому перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція.

Однак у нашій історичній літературі якщо її не обійдені, то далеко не повністю розкриті питання про те, як співвідносився розвиток дореволюційної Росії з розвитком інших імперіалістичних держав та як у цих останніх діяли ті загальні закономірності, результатом яких у Росії стала Жовтнева революція. Це важливо для з'ясування ряду інших питань, прямо чи опосередковано пов'язаних з характеристикою Росії періоду імперіалізму. Зокрема, якщо вона виявилася найслабшою ланкою міжнародного імперіалізму, вузловим пунктом його суперечностей, то чим відрізнялася від неї інші ланки цієї системи? Якщо центр світового революційного руху на стадії імперіалізму перемістився в Росію, то чому ним перестали бути інші країни? Чому, нарешті, країни, де відбулися перші буржуазні революції і звідки поширилася пролетарська боротьба за соціалізм, продовжують залишатися капіталістичними?

¹² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 148.

¹³ Там же. — С. 147.

Чітка визначеність позиції дослідників у цих питаннях вкрай важлива, коли йдеться про критику буржуазної історіографії. Справа в тому, що до яких би напрямів і шкіл не належали буржуазні та реформістські історики, всі вони в оцінці Жовтня виходять з посылки, про «відсталість» Росії, її «невідповідність» тим умовам, що їх вважали за необхідні для соціалістичної революції К. Маркс і Ф. Енгельс. Мовляв, замість передових, промислово розвинутих країн з великим, добре організованим робітничим класом, як це передбачав Маркс, комуністи здійснили свою першу революцію у «відсталій, селянській Росії»¹⁴. Жовтневій революції приписується селянський чи селянсько-буржуазний характер¹⁵. Американський антирадянщик Л. Фішер, наприклад, вдається при цьому до такої риторики: «Або Маркс помилився, або Росія не є соціалістичною» і твердить, що, мовляв, «обидві альтернативи правильні»¹⁶. Неймовірно, але факт, що й досі на Заході триває псевдодискусія на тему: соціалістична чи капіталістична держава Радянський Союз?¹⁷ Те ж, що соціалістична революція відбулася, то, за словами іншого американського антикомуніста Р. Данієлса, сталося це не «в результаті... умов капіталістичного виробництва, як передбачав Маркс», а «по Леніну», «внаслідок вольового втручання партії з метою порушення природного ходу історії»¹⁸.

Мета цих і подібних тверджень, які протягом десятиліть переходять з видання до видання буржуазних та реформістських авторів, очевидна. Вона полягає в тому, щоб, відмовляючи Жовтневій революції в її відповідності теорії К. Маркса і Ф. Енгельса, заперечити, по-перше, єдність світового суспільного розвитку та його загальні закономірності і, по-друге,— органічну цілісність і життєвість марксизму-ленінізму як інтернаціонального вчення про революційне перетворення світу.

Як бачимо, на стереотипне твердження про «відсталість» Росії буржуазна ідеологія робить неабияку ставку. Тим часом, критикуючи буржуазну історіографію Жовтня, вчені не завжди приділяють належну увагу викриттю цього стереотипу. Справа в основному обмежується посыланням на те, що на стадії імперіалізму в Росії, як і в країнах Заходу, виникли монополістичні об'єднання (синдикати) і капіталізм тут набрав рис державно-монополістичного, що за випуском основних видів промислової продукції Росія посідала 4—6 місце в світі і що концентрація робітників на її великих підприємствах була вищою, ніж у США та деяких інших країнах Заходу¹⁹. Однак робиться це ніби мимохідь, у формі загальної констатації, яка залишає враження, а нерідко її прямо супроводжується застереженнями, що, мовляв, при всьому цьо-

¹⁴ Silipo L. La politica agraria sovietica dalla rivoluzione di Ottobre ai nostri giorni.— Roma, 1956.— P. 18, 38; Mondolfo R. Studi sulla rivoluzione russa.— Napoli, 1968.— P. 29, 38, 47, 60—61, 70—71, 219—220, 277—278; Poggio P. P. Comune contadina e rivoluzione in Russia: L'obščina.— Milano, 1978.— P. XXIII—XXXVIII; Bettiza E. Il mistero di Lenin: Per un'antropologia dell'uomo bolscevico.— Milano, 1982.— P. 20, 49—50, 74—75, 95—124; Salvadori M. L. Storia del pensiero comunista: Da Lenin alla crisi dell'internazionalismo.— Milano, 1984.— P. XX—XXI.

¹⁵ Mondolfo R. Studi sulla rivoluzione russa.— P. 59, 89—92, 135.

¹⁶ Fischer L. Fifty Gears of Soviet Communism. An Appraisal.— New York, 1968.— P. 5.

¹⁷ Mondolfo R. Postilla all'articolo "Capitalismo di Stato sovietico?" di W. Jerome e A. Buick // Critica Sociale.— 1967.— № 16—17.— 5 sett.; Uboldi R. Sessant'anni dopo la rivoluzione d'ottobre: L'Urss è davvero un paese socialista? // Epoca.— 1977.— № 1414.— 9 sett.— P. 24—31; Rivoluzione d'Ottobre: è il socialismo? // Panorama.— 1977.— № 604.— P. 60—65; Il "dissenso" a Venezia: bilancio di due convegni // Mondoperaio. 1978.— № 1.— P. 96—107.

¹⁸ Daniels R. V. The nature of Communism.— New York.— 1963.— P. 5.

¹⁹ Критика основных концепций современной буржуазной историографии трех российских революций.— М., 1983.— С. 182—183; Узакова М. М. Указ. соч.— С. 124—127; Малафеев Л. Ф. Величие Октября и банкротство его критиков.— М., 1982.— С. 33—36; та ін.

му рівень промислового розвитку Росії був нижчим, чи навіть набагато нижчим, ніж західних країн. Іноді взагалі незрозуміло, чим відрізняється позиція деяких наших авторів, що зводять «економічну відсталість» в «істотну особливість дореволюційної Росії», від тверджень буржуазної історіографії, яку вони критикують²⁰.

Справді, частка Росії в групі країн, що йшли попереду в промислового розвитку, становила за видобутком вугілля 3%, залізної руди — 6,2, за виплавою чавуну — 6,5, сталі — 8%, за виробництвом продукції машинобудування (у вартісному обчисленні) — 4,1%, механічних ткацьких верстатів — 11, їх веретен — 8,4, цементу — 5,3%. Тільки у видобутку нафти цією групою країн її частка була відчутною (21,3%)²¹. Та не слід забувати, що до цієї групи входило лише кілька країн — США, Німеччина, Великобританія, частково Франція і в поодиноких випадках Австро-Угорщина (вуглевидобуток), Іспанія (видобуток залізної руди).

Проте з точки зору єдності світового суспільного розвитку, в тому числі промислового, особливо на стадії імперіалізму, правомірно взяти до уваги місце Росії не тільки у вузькій групі держав, а й у масі решти країн світу, серед яких за більшістю параметрів свого економічного розвитку були й згадані вище Австро-Угорщина та Іспанія і такі досить розвинуті країни, як Бельгія, Голландія, Данія, Італія, Японія, Швеція, Швейцарія та ін. В такому разі частка Росії становила: за видобутком вугілля — 22,4%, нафти — 46,7, залізної руди — 24,6, за виплавою чавуну — 30,6, сталі — 37, за вартістю машинобудівної продукції — 20, за виробництвом ткацьких верстатів та веретен до них 20%.

Іншими словами, Росія напередодні Жовтневої революції і за структурою промислового виробництва, і за його обсягом була не останньою в світі, а за темпами капіталістичного розвитку йшла врівень із Сполученими Штатами Америки і навіть випереджала їх на окремих етапах. Місцю Росії у світовому промисловому розвитку відповідала й чисельність її робітничого класу. Скажімо, в гірничодобувній, хімічній, металообробній та текстильній промисловості Великобританії було зайнято 4,2 млн. чол.²² У Росії ж (без польських губерній) у 1912 р. кількість робітників у гірничодобувній та обробній (без харчової) промисловості становила 2,2 млн. чол., а з надомниками — приблизно 5,5 млн.²³

Іншою, однак, була картина у відносних вимірах. Тут Росія мала вигляд країни, де село переважало над містом, сільськогосподарське виробництво — над промисловим. В роки, що передували першій світовій війні, у Великобританії, наприклад, 78% населення жило в містах і тільки 22% у сільській місцевості, в Німеччині — відповідно 62 і 38, у США — 46 і 54²⁴, тимчасом як у Росії — 17,6 і 82,4%²⁵. Якщо у Великобританії 23% самодіяльного населення було зайнято в промисловості і 8,2 — у сільському господарстві, в Голландії частка робітни-

²⁰ Афанасьев Ю. Н. Современная французская буржуазная историография о предпосылках и характере Великой Октябрьской социалистической революции // Великий Октябрь в работах... — С. 160, 168; Лаврычев В. Я. Объективные предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции // Исторический опыт Великого Октября и критика буржуазной историографии. — М., 1977. — С. 52; Волобуев П. В. Выбор путей общественного развития: теория, история и современность. — М., 1987. — С. 311.

²¹ Наведені тут і далі в статті порівняльні дані виведені на основі підрахунків за: Вольф М. Б., Клупт В. С. Статистический справочник по экономической географии капиталистического мира. — Л., 1937. — 647 с.

²² Вольф М. Б., Клупт В. С. Указ. соч. — С. 297.

²³ Лившиц Р. Ф. Размещение промышленности дореволюционной России. — М., 1955. — С. 200; Володарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI — нач. XX века). — М., 1973. — С. 121.

²⁴ Вольф М. Б., Клупт В. С. Указ. соч. — С. 294, 326, 363, 437.

²⁵ Народное хозяйство СССР за 60 лет: Юбилейный стат. сб. — М., 1977. — С. 7.

ків і службовців у ньому досягала 61,8²⁶, то в Росії робітники та службовці становили тільки 17, а селяни 66,7 %²⁷.

Саме таке зіставлення дореволюційної Росії з іншими імперіалістичними країнами давно й беззастережно ввійшло в радянську історичну літературу. При цьому, особливо при критиці буржуазної історіографії, дослідники часто віддають перевагу обтічним узагальненням, боячись, очевидно, показатися непереконалими у своїх доказах щодо зрілості матеріальних передумов Жовтневої революції. Тим більшу настирність у запереченні останніх виявляють буржуазні автори.

Проте чи достатньо і, більше того, чи правомірно обмежуватися наведеним зіставленням? Дехто з радянських істориків побіжно торкався цього питання, та по-справжньому порушив його хіба що один В. І. Бовикін²⁸. Він правильно зауважує, що «на відміну від західноєвропейських держав, колоніальні володіння яких були віддалені морями, в Російській імперії метрополія, яку утворювала, як відзначав Ленін, «центральна Європейська Росія», виявилася зливою в єдиному територіальному комплексі з неоднаковими за своїм економічним і культурним рівнем залежними територіями»²⁹. Однак, на його думку, це хоч і важлива, але не головна відмінність. Свою увагу вчений зосередив на розкритті капіталістичного розвитку самої Росії. Порівнювати ж його з аналогічними процесами в інших капіталістичних країнах він не став, пославшись на «об'єктивні труднощі» та крайню складність зробити це.

Вважаємо, що спільний знаменник для такого зіставлення й порівняння стадія імперіалізму дала більш ніж переконливий. Як відомо, Росія на цій стадії являла собою імперію, де поряд з росіянами, жило більш як сто расово-етнічних спільностей, що склалися чи складалися в нації та народності. Вони становили більш як половину населення імперії і займали 64 % її території. По суті ці окраїни перебували на становищі колоній російського царизму, які можна порівняти з колоніями інших імперіалістичних держав. Від останніх, однак, Росія відрізнялася тим, що в ній метрополія та колонії не були роз'єднані територіально, а становили єдину цілісну державу. Тим часом володіння інших імперіалістичних країн знаходилися за морями й океанами, що створювало ілюзію якогось відокремленого розвитку метрополій.

Співставною щодо рівня розвитку з іншими імперіалістичними державами дореволюційна Росія може бути лише за умови розгляду метрополій і колоній цих держав як єдиного цілого. Це передбачає врахування того, що напередодні першої світової війни десять держав Європи, США і Японія, які порівнюються з Росією, являли собою, імперії, в яких на метрополії припадало тільки 16% території і 41% населення. Зокрема, частка власне Великобританії в її обширних імперських володіннях становила 0,9 % території і 10,9 населення, Голландії — відповідно 1,6 і 13,6, Бельгії — 1,3 і 33,1 %, Франції — 4,8 % і 44,7 %. Колоніальні надбання Німеччини перевищували її власну площу в 5,4 раза. Заморські завоювання США становили 23,5 % їх континентальної території, що перевищувало площу Німеччини, Франції, Великобританії, Італії, Португалії, Данії і Голландії, разом взятих.

Що дає розгляд розвитку імперіалістичних метрополій Заходу та колоній у їх єдності, можна проілюструвати на прикладі Великобританії і, за термінологією колоніальних часів, Британської Індії. В 1911 р. у Великобританії, як зазначалося вище, 78 % населення було міським і 22 — сільським, тимчасом як в Індії 9,4 — міським, а 90,6 % — сільським. При розгляді ж цих двох країн разом в їх загальному населенні

²⁶ Вольф М. Б., Клупт В. С. Указ. соч.— С. 297, 363.

²⁷ Народное хозяйство СССР за 60 лет.— С. 8.

²⁸ Бовикин В. И. Социально-экономические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции // Коммунист.— 1977.— № 8.— С. 71—83.

²⁹ Там же.— С. 74.

частка міського становила 16,5 %, а сільського — 83,5 %, тобто це співвідношення було майже таким, як і наведене вище в Росії: 17,6 і 82,4 %. За зайнятістю самодіяльного населення Великобританії й Індії, разом узятих, в основних виробничих сферах у ті роки картина була такою: 60 % припадало на сільське господарство і 11,8 % на гірничу справу та промисловість (включаючи, що стосується Індії, як фабрично-заводське, так і кустарне виробництво). Це знову ж таки цілком співставне з відповідним співвідношенням у Росії того часу: селяни й некооперовані кустарі — 66,7 і робітничий клас — 14,6 %³⁰.

В Росії імперіалістичну метрополію становили такі промислові райони, як Центральний (Москва та її широка округа), Північно-Західний (Петербург), Донсько-Криворізький, Уральський, Кієво-Волинський, Прибалтійський, Північно-Кавказький. На 1912 р. у цих семи регіонах було зосереджено близько $\frac{3}{5}$ усіх промислових підприємств та понад $\frac{4}{5}$ промислового пролетаріату і вироблялося продукції, вартість якої становила більш як $\frac{3}{4}$ загальноросійської³¹. Концентрація виробництва й робітників у цих регіонах перевищувала рівень західних країн.

Промислові регіони Росії тонули, однак, у її неосяжно великій і до напівдикості відсталій сільській периферії, що позбавляло країну тієї індустріальної панорами, якою вражали західні метрополії. Цій периферії належали в принципі та ж роль і те ж становище, що й заморським колоніям західних держав. Навіть пережитки кріпосництва, яке не давалися вони взнаки в Росії, були не тяжчими, ніж феодалні і навіть родоплемінні відносини, законсервовані західними колонізаторами у підвладних їм країнах Азії, Африки, Латинської Америки. Якщо Росія не тільки забезпечувала себе власним хлібом, а й давала 28,2 % світового експорту шести зернових культур, то західні держави змушені були ввозити зерно. Скажімо, Бельгія забезпечувала себе хлібом з власного врожаю на 41 %, Голландія — на 34, а Великобританія — лише на 20 %. Дефіцит як цих, так й інших західних метрополій у хлібі покривався головним чином за рахунок колоній.

Та й не тільки в хлібі, а й у багатьох інших продуктах та сировині. Причому робилося це у відповідності з нормами й вимогами, що встановлювалися метрополіями на свій розсуд, в порядку внутріімперських відносин, які, по суті, нічим не відрізнялися від тих, що мали місце всередині Російської імперії між царизмом і його колоніями. Не можна, однак, не дивуватися тому, що в працях як буржуазних, так, на жаль, і радянських авторів обороти Росії в зовнішній торгівлі, в яких не враховується бурхливо зростаюча внутріімперська торгівля, без будь-яких застережень зіставляються з оборотами інших імперіалістичних держав, що включають товарообмін останніх з їх колоніями. В результаті в літературі побутують, з одного боку, штучно роздуті дані про зовнішню торгівлю західних держав та їх колоній і, відповідно, про загальний обсяг світової торгівлі, а з другого, — набагато заменшені дані про участь у ній Росії. Справа зображається так, нібито на Росію припадало, наприклад, у 1880 р. 3,8 % світового зовнішньо-торговельного обороту, а в 1899 та 1912 роках навіть менше — 3,4 %. Зате частка Великобританії в ньому визначається у 1912 р. в 16,3 % і поряд, як «незалежна», частка Індії — в 3,5 %. Насправді, однак, виявляється, що в 1909—1913 рр. у вивозі з Індії частка самої Великобританії становила 25,1 %, а разом з її колоніями — 41,1, і у ввозі в Індію — 62,8, а разом з колоніями — 69,7 %³².

Таким чином, у якому б аспекті й вимірі не розглядати соціально-економічний розвиток Росії при капіталізмі, особливо на етапі імпе-

³⁰ Вольф М. Б., Клупт В. С. Указ. соч.— С. 277, 280, 294, 296; Народное хозяйство СССР за 60 лет.— С. 7—8.

³¹ Лившиц Р. С. Указ. соч.— Табл. 37.

³² Вольф М. Б., Клупт В. С. Указ. соч.— С. 311, 553.

ріалізму, дані про цей розвиток цілком спростовують твердження буржуазної історіографії, нібито дореволюційна Росія стояла осторонь «стовпового шляху» капіталістичного розвитку, являла собою якийсь «сільськогосподарський задвірок» світу. Історично склалося так, що в Росії були представлені всі форми і рівні розвитку, які мали місце в світі. Однак як на планеті в цілому, так і в Росії, визначальними були тенденції і суперечності, властиві капіталізму на його імперіалістичній стадії. Передумовою цього була єдність всесвітньо-історичного процесу, яка при імперіалізмі досягла вищого ступеня. Але, будучи складовою частиною цього процесу, Росія разом з тим, як жодна інша країна, сама інтегрувала в собі найширший спектр його елементів. Її зрілість для соціалістичної революції полягала не тільки в рівні економічного розвитку, а й у безпосередньому й щонайтіснішому переплетенні всіх соціальних факторів, за рахунок яких цей розвиток відбувався.

За формальною логікою об'єктивна зрілість тодішньої Росії як цілого для соціалістичної революції повинна б означати таку ж зрілість і кожної з територіальних частин імперії. І якщо говорити про Україну, то її розвиток на стадії імперіалізму узгоджується з цією логікою. В загальному потенціалі гірничодобувної і обробної промисловості Росії на Україну в 1912 р. припадало 20,3 % підприємств, 18,6 кількості робітників і 19,1 % вартості виробництва³³. Це, відзначимо, цілком відповідало частці України в населенні Росії того часу (22,1 %).

Отже, здавалося б, можна вважати, що Україна, як і Росія в цілому, була зрілою для революції. Однак, по-перше, промисловість на Україні, у Великоросії чи в якомусь іншому регіоні і, отже, в імперії в цілому і за характером капіталу, і за складом робітничого класу була не етнонаціональною, а загальноросійською, інтернаціональною. Це зумовлювалося самою природою капіталу, який не знає територіальних меж. По-друге, промислові центри Росії, незалежно від того, де вони розміщувалися, становили в своїй сукупності певну цілісність, яку за аналогією з Заходом можна умовно визначити як «промислово метрополію». А це означає, що так само, як капітал Заходу залежав від експлуатації своїх заморських колоній, так і загальноросійський капітал, де б він не вкладався — у центрі країни, на Україні чи в іншому регіоні, залежав від експлуатації імперії в цілому (в плані і сировини, і робочої сили, і ринку збуту товарів).

Звідси випливає, що формальна логіка аж ніяк не підходить для визначення об'єктивної зрілості Росії та її складових частин для соціалістичної революції. Ця зрілість полягала в єдності і територіальної, і галузевої розвинутості, що мала не однаковий рівень — від найвищого до найнижчого. Якщо цілком ясно, що ні Сибір, ні Середня Азія, ні Північ і Захід Європейської частини, та й центрально-чорноземний регіон, не мали самі по собі об'єктивних передумов для соціалістичної революції, то так само повинно бути зрозумілим і те, що не самодостатніми були ці передумови і в промислово розвинутих регіонах. Тільки в їх сукупності умови Росії становили ту об'єктивну основу, на якій виникла і перемогла Жовтнева революція.

Сказане означає, що жодна з вимог, під знаком яких була звершена Жовтнева революція, не була специфічно чи, тим більше, виключно російською за своєю суттю. Це були вимоги часу, зумовлені суперечностями капіталізму як світової системи на імперіалістичній стадії її розвитку. Але в кожній з ланок імперіалістичного ланцюга, який обплутав світ, по-різному співвідносилися як епіцентри цих суперечностей, так і породжувані ними потоки боротьби.

В колоніальних імперіях, створених буржуазією Заходу, епіцентр головної суперечності спохи — між найману працею і капіталом — і відповідно епіцентр боротьби робітничого класу за соціалізм знаходив-

³³ Лившиц Р. С. Указ. соч.— Табл. 37.— С. 205, 208, 210.

ся в метрополіях. Що ж до аграрних і національних суперечностей, властивих капіталізму, то основна їх гострота на стадії імперіалізму перемістилася з метрополій західних імперій на їх колоніальну периферію, і там складався епіцентр національно-визвольної, в основі своєї аграрно-селянської боротьби. Ці потоки боротьби в західних метрополіях та їх колоніях були політично обособлені. Більше того, експлуатація колоній давала буржуазії Заходу економічну можливість підкупляти частину робітничого класу і тим самим підривати його єдність, збивати на шлях опортунізму. Саме внаслідок такого підкупу і в міру того, як він входив у практику тієї чи іншої західної країни, вона перетавала бути центром світового революційного руху³⁴⁻³⁵.

Тим часом у Росії, як відзначалося вище, в одній цілісній державі були представлені і метрополія, і її колонії. Тут усі суперечності імперіалізму являли собою один туго з'ягнутий вузол. В єдиний могутній потік злилися в Росії і пролетарська боротьба за соціалізм, і боротьба селянства за землю, і боротьба пригноблених народів за національне визволення. Це робило її найслабшою ланкою міжнародного імперіалізму. Сюди перемістився центр світового революційного руху, і коли правлячі кола Росії відчули це, вони спробували було запозичити поширену на Заході практику підкупу й розкладу робітничого класу. Проте, як засвідчив, зокрема, провал «зубатовського соціалізму», вона не прижилася в Росії³⁶. І не тільки через те, що проти неї виступив робітничий клас, а й тому, що в російській буржуазії не було таких економічних можливостей для соціального маневрування, які давала буржуазії Заходу надексплуатація заморських колоній. Справа не тільки і не стільки в тому, що, як це вважає дехто з наших авторів, російській буржуазії бракувало «політичної далекоглядності», «тверезого розуміння необхідності вчасно відмовитися від звичних «військово-феодальних» методів боротьби з робітничим рухом»³⁷, а в обмеженості її економічних можливостей, щоб застосувати витончені методи імперіалістичної буржуазії Заходу.

Перша світова війна якщо й внесла певні зміни в розстановку соціальних сил у світі, то лише ті, що вона ще більше роз'єднала та обособила загони пролетарського руху в країнах Заходу, а також цей рух у цілому і національно-визвольну боротьбу в колоніях. Тим часом у Росії проти війни, тягар якої тією чи іншою мірою відчувався в усіх верствах суспільства і в усіх частинах держави, склався загальнонародний рух, який влився в єдиний революційний потік і посилив його.

Зрозуміло, що усвідомлення загальних закономірностей світового революційного процесу і місця Росії в ньому, мобілізація робітничого

³⁴⁻³⁵ Докладно це розкрито А. Л. Сидоровим у статті «К вопросу о перемещении центра международного революционного движения в Россию» (Вопр. ист. — 1954. — № 6. — С. 3—18), перевиданій у книзі «Первая русская революция и международное революционное движение» (Т. 1. — М., 1955) та в посмертному збірнику його праць (Сидоров А. Л. Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1970. — 221 с.). Правильно розкривши, чому Англія, а потім і Франція та Німеччина перестали бути центрами міжнародного революційного руху, автор, однак, залишився при думці, що «Росія була відсталою аграрною країною, в якій переважну роль відігравало сільське господарство...» (Указ. соч. — С. 115). Див. також: Мниці І. І. Перемещение центра мирового революционного движения с Запада в Россию // Из истории социально-политических идей. — М., 1955. — С. 738—749; Чагин Б. Перемещение центра мирового революционного движения в Россию и первая русская революция // Коммунист. — 1955. — № 3. — С. 62—75; Суворов К. И. Перемещение центра мирового революционного движения в Россию. — М., 1978. — С. 80.

³⁶ Див.: Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів. — Т. 25. — С. 249; В. І. Ленін. До перегляду партійної програми // Там же. — Т. 34. — С. 351—352; Овсієнко О. Ф. Крах зубатовщини на Україні. — К., 1987. — 139 с.; Чагин Б. Указ. стаття. — С. 64.

³⁷ Корелін А. П., Тютюкин С. В. Социальные предпосылки Великого Октября // Вопр. ист. — 1977. — С. 10. — С. 29, 30.

класу та його союзників на боротьбу за повалення капіталістичного ладу не могли відбутися стихійно. Необхідна була відповідна ідеологічна, політична та організаторська робота, яку блискуче виконали В. І. Ленін, створена та керована ним партія більшовиків. Її утворення було виявом об'єктивної потреби суспільного розвитку, класової боротьби пролетаріату. Саме під керівництвом більшовицької партії, озброєної передовою революційною теорією, ясною перспективою боротьби, робітничий клас Росії разом із згуртованими навколо нього всіма трудящими країни піднявся на революцію.

Все це не просто важливі, а неодмінні передумови, завдяки яким став можливим Великий Жовтень. Проте зосереджувати увагу тільки на них, як роблять деякі з авторів³⁸, означає применшувати той факт, що Жовтнева революція відбулася й перемогла при оптимальній зрілості об'єктивних і суб'єктивних передумов, їх повній відповідності марксистсько-ленінському вченню. Вона була результатом акумуляційної дії всіх основних закономірностей світового суспільного розвитку в епоху імперіалізму. Її не можна розглядати як просту суму виступів кожної з рушійних сил революції. Жодна з них не могла розраховувати на досягнення своїх цілей сама по собі. Тільки в єдності їх дій на платформі робітничого класу і під керівництвом його партії революція могла перемогти і перемогла. Уособленням і вирішальним фактором цієї єдності був робітничий клас Росії, інтернаціональний за складом та інтернаціоналістський за світоглядом. Досягнення ним своєї головної мети — переходу від капіталізму до соціалізму — забезпечувало й здійснення цілей його союзників — трудящого селянства, пригноблених націй, усіх прогресивних сил.

Такою була глибинна логіка світового суспільного розвитку, на магістральний шлях якого в період імперіалізму вийшла Росія. Цю логіку всебічно розкрив і перекинув на мову революційної боротьби В. І. Ленін. Значення його теорії імперіалізму не можуть ігнорувати навіть ті, хто обстоює капіталістичний лад. Наприклад, американський антикомуніст А. Мейер визнає, що вона «є, можливо, найбільш цікавою, хвилюючою і значною частиною» ленінізму, що Ленін «у цій теорії після довгих пошуків знайшов шлях до справжнього втілення праці всього свого життя як у найконкретніших, так і в найабстрактніших аспектах. У своїй теорії імперіалізму він намітив грандіозну нову схему, яка повинна була охопити всі революційні події ХХ ст., а також визначити місце марксиста-бійця в цих подіях»³⁹.

До цього хоча й вимушеного, але показового визнання залишається додати, що ленінський геній передбачив набагато вперед хід історії. Справа Жовтневої революції, як найвидатнішої з революційних подій ХХ століття, дістала своє продовження в соціалістичних революціях, що відбулися в ряді інших країн, і перетворенні соціалізму в світову систему, у переході все нових молодих держав на шлях соціалістичної орієнтації. Ленінське вчення про імперіалізм дає відповідь і на питання, чому країни, де відбулися перші буржуазні революції і звідки поширилася пролетарська боротьба за соціалізм, досі залишаються капіталістичними. Відзначаючи цілковиту зрілість західних країн для соціалізму з точки зору готовності механізму суспільного господарювання⁴⁰, В. І. Ленін неодноразово вказував на те, що умови для революції там менш сприятливі, що західна буржуазія, пригноблюючи й

³⁸ Див.: напр.: Кирьянов Ю. И., Панкратова М. Г. Новые тенденции американской историографии предьстории революции 1917 г. в России // История СССР.— 1967.— № 1.— С. 206; Салычев С. С. Всемирно-исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции // Вопр. истории.— 1978.— № 10.— С. 10, 11.

³⁹ Meyer A. G. Op. cit.— P. 14—15.

⁴⁰ Див.: Ленін В. І. Держава і революція: Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції // Повне зібр. творів.— Т. 33.— С. 47.

експлуатуючи відсталі країни, має можливість підкупляти верхівку свого пролетаріату крихтами від одержуваних нею надприбутків⁴¹.

Ціна того, що капіталізм на Заході продовжує існувати, оплачена народами колишніх колоній їх потом і кров'ю, їх разючою відсталістю. В наш час колоніальна система імперіалізму перестала існувати, та імперіалістична політика і практика фінансово-економічного визискування країн, що визволилися, триває в неоколоніалістських формах. І це — живильне джерело капіталізму наших днів.

Чи здають собі справу в цьому буржуазні автори? Звичайно, так. І тим більше, чим очевидніше і переконливіше світовий суспільний розвиток підтверджує неминуще значення історичного прикладу і досвіду Великого Жовтня. З цього випливає, що науковцям, які займаються питаннями критики буржуазної історіографії Жовтневої революції, потрібно розкривати, по-перше, конкретно-історичну зумовленість трансформації концепцій цієї історіографії буттям самого імперіалізму і, по-друге, показувати, як закономірності світового суспільного розвитку, виразом яких став Жовтень, діяли (і діють) в інших країнах, що все ще залишаються капіталістичними. Саме на це малося на меті звернути увагу в даній статті.

И. С. Хмель, О. А. Холчук

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МАРКСИСТСКОЙ КРИТИКИ БУРЖУАЗНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ

Резюме

В статье обращается внимание на необходимость в работах, критически анализирующих буржуазную историографию Великого Октября, более глубоко раскрывать конкретно-историческую обусловленность трансформации различных ее концепций, а также показывать, как закономерности мирового общественного развития, выражением которых стала Октябрьская революция, действовали и действуют в других странах, которые продолжают оставаться капиталистическими.

⁴¹ Див.: Ленін В. І. Повне збр. творів.— Т. 26.— С. 140; Т. 30.— С. 102; Т. 35.— С. 267; Т. 39.— С. 90—91.

ДОКУМЕНТИ ОДЕСЬКОГО ОКРУЖКОМУ КП(б)У ПРО БОРТЬБУ ПАРТІЇ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

У 1925 р. в СРСР в основному завершився відбудовний період, з'явилася реальна можливість розвивати народне господарство стрімкими темпами. З урахуванням умов, що склалися в країні, спираючись на наявний досвід господарського будівництва, партія намітила курс на соціалістичну індустріалізацію. Ленінські ідеї економічного розвитку СРСР знайшли відображення в документах партії, зокрема в рішеннях XIV з'їзду ВКП(б).

Вивчення партійних документів в їх сукупності дає можливість безпосередньо уявити роль партії в здійсненні соціалістичної індустріалізації СРСР. Документи місцевих партійних організацій допомагають розкрити величезний досвід комуністів по виконанню політичних і господарських завдань. Вони становлять найбільш значний у кількісному відношенні масив джерел і є незамінними при вивченні будь-якої теми в галузі історії нашої партії.

У даній статті аналізуються документи Одеського окружного КП(б)У, що зберігаються в партійному архіві Одеського обкому Компартії України. В їх створенні брали участь широкі маси партійців, більшість документів є результатом творчої колективної праці. Отже, ці джерела мають масове походження, типові для партійних організацій України в досліджуваній період. Повторюваність змісту в документах партійних організацій, що зберігаються в партійних архівах обкомів Компартії України, дає підстави для узагальнень; кількість таких документів свідчить про масштабність подій та явищ, що відбувалися в партії і країні.

Всі документи, що аналізуються в даній статті, розглядаються лише у взаємозв'язку: завдання — його виконання. Особливе значення надається вивченню причини появи того чи іншого партійного документа. Це важливо, оскільки у такому разі вдається простежити безпосередню діяльність окружних партійних органів по керівництву первинними осередками, а також виявити напрями ініціативи й творчості трудящих мас.

У статті розглядаються документи за 1926 р. — перший, найскладніший рік соціалістичної індустріалізації. В той період відбулися XV Всесоюзна партконференція, 4 пленуми ЦК партії. У 1926 р. ЦК ВКП(б) прийняв ряд важливих постанов та інших документів; відбулися також пленум ЦК КП(б)У, об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, Перша Всеукраїнська партійна конференція. Питання господарського становища в країні і господарської політики партії розглядалися на квітневому Пленумі ЦК ВКП(б), а також на липневому і жовтневому об'єднаних пленумах ЦК і ЦКК. Спеціальне питання «Про господарське становище країни і завдання партії» заслухала XV конференція ВКП(б)¹. Ці та інші документи партії розвивали й конкретизували рішення XIV з'їзду про індустріалізацію країни.

Архівні документи Одеського окружного комітету КП(б)У за 1926 р. (фонд 7, опис 1, 599 справ) були детально вивчені. Слід від-

¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 3; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.

значити, що у фонді документи відклалися досить повно. Це: а) протоколи, матеріали, плани бюро, секретаріату окружкому; б) протоколи, стенограми, матеріали пленумів окружкому; в) протоколи, матеріали зборів партактиву при окружкомі; г) звіти, листи окружкому до вищестоящих інстанцій; д) директивні листи, циркуляри, анкети та ін. окружкому, окружних контрольної та ревізійної комісій; е) документи відділів: організаційно-інструкторського, агітаційно-пропагандистського, загального, їх підвідділів: інформаційно-статистичного, облікового, преси, нацменколегії, по роботі з жінками.

Крім того, у фонді відклалися документи міських і сільських райкомів партії (протоколи бюро, секретаріату райкому, плани роботи, звіти для окружкому з різних питань). Цінність становлять і документи партійних осередків — промислових підприємств (32 партосередки), транспорту (9 партосередків), навчальних закладів (15), установ (24), сільські (20), а також матеріали конференцій у профспілках (44). Є у фонді також інші документи, зокрема згруповані у розділах «Промисловість і порт», «Торгово-кооперативні заклади», «Сільське господарство, КНС», «Установи», «Вузи і технікуми». В усіх цих документах відображено роботу не лише партійних осередків, а й громадських організацій — профспілок, комсомолу, РКІ, різних товариств, а також діяльність адміністративних, господарських та інших організацій та установ.

Документи різноманітні як за змістом, так і за формою, що зумовлюється багатоплановістю питань, що вирішував окружний партійний комітет, багатогранністю його діяльності. Це позначилося насамперед на протоколах засідань. Вони збереглися всі за 1926 р. (усього 64 засідання, які відбувалися регулярно — через 5—6 днів). З протоколами безпосередньо пов'язані інші матеріали, плани роботи бюро, тези доповідей, проекти і пропозиції по доповіді, проекти резолюцій, звіти райкомів партії тощо.

Вивчення протоколів бюро окружкому дає можливість проаналізувати його діяльність в усіх напрямках, насамперед щодо виконання директив XIV з'їзду партії. Вже 4 січня 1926 р. бюро заслухало питання: «Про популяризацію та проробку питань і рішень XIV з'їзду ВКП(б), IX з'їзду КП(б)У і X окрпартконференції». Було прийнято постанову, в якій наголошувалося на необхідності негайно «приступити до поглибленого пророблення рішень з'їздів»; відділу агітації і пропаганди доручалося «популяризувати рішення з'їздів для безпартійних робітників», «проробку проводити... на відкритих зборах осередків». На бюро затверджувалася група доповідачів, райкомам партії пропонувалося підбити підсумки не пізніше як 1 березня 1926 р.²

Організаційна й агітаційно-пропагандистська робота окружкому партії, а також районних партійних комітетів, партосередків на місцях сприяла широкому вивченню рішень XIV з'їзду ВКП(б). Важливим настановним документом у цьому напрямі для Одеської окружної партійної організації стала постанова об'єднаного засідання членів окружкому, окружної КК, окружного комітету ЛКСМУ, комуністичної фракції Окрвиконкому, бюро міських райкомів партії*, що відбулося 7 січня 1926 р.** З доповіддю виступив секретар окружкому, делегат XIV з'їзду партії В. М. Безсонов. У прийнятій на засіданні постанові містилися основні завдання Одеської окружної партійної організації по здій-

² Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 393, арк. 1.

* У той період в Одесі було 3 міські райкоми КП(б)У: Іллічівський, Ленінський, Свердловський.

** В «Очерках истории Одесской областной партийной организации» (Одеса : Маяк, 1981. 239 с.) це засідання помилково названо пленумом окружкому. Пленум відбувся 15 січня 1926 р. Див.: Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 439, арк. 1.

сненню політики соціалістичної індустріалізації. Протокол засідання складається із стенограми доповіді та тексту постанови³.

12 січня 1926 р. відбулися загальноміські збори партійного активу, в яких взяли участь 560 комуністів. Було заслухано доповідь про підсумки роботи XIV з'їзду ВКП(б) і прийнято постанову в підтримку його рішень⁴. Загальний настрій комуністів, усіх трудящих Одещини в ті дні можна проілюструвати текстом резолюції, прийнятої на кушових партійних зборах Іллічівського району: «Збори цілком і повністю приєднуються до рішень XIV партз'їзду і із задоволенням відзначають, що розкольніча лінія опозиції зустріла на з'їзді, як і в усій партії, заслужену відсіч»⁵.

Відповідно до постанови бюро окружному відділу агітації та пропаганди в березні 1926 р. провів роботу по перевірці виконання його рішень щодо вивчення матеріалів XIV з'їзду ВКП(б) та інших партійних документів. У справі 447 (фонд 7, опис 1) зібрано матеріали: протокол ради при агітпровідділі окружному, звіти райкомів партії, перелік питань по документах з'їзду та список літератури до них тощо⁶. Підсумковим є звіт Одеського окружного Центрального Комітету ВКП(б) про проробку рішень партійних з'їздів в окрузі, до якого додавалися перелік питань, що задавали робітники, резолюції партійних зборів, партійних активів, пленумів, тези доповідей на районних партконференціях і кушових партзборах⁷.

26 травня 1926 р. бюро окружному знову повернулося до питання про вивчення матеріалів партійних з'їздів. Було прийнято «Пропозиції» щодо поліпшення цієї роботи з урахуванням рішень квітневого (1926 р.) Пленуму ЦК ВКП(б). На бюро відзначалося, що головним недоліком у цій справі є «недостатня ув'язка рішень з'їздів з конкретними планами партійних осередків на місцях», з їх практичною діяльністю⁸.

Група документів, що відклася в Одеському партархіві, відображає внутріпартійну й організаторську роботу в масах окружної партійної організації, її бюро по реалізації рішень квітневого (1926 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) та квітневого (1926 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, Звернення ЦК і ЦКК ВКП(б) «Про боротьбу за режим економії»⁹. Комуністи Одещини зосередили свою увагу на виконанні заклику партії встановити суворий режим ощадливості, економії¹⁰.

Аналізуючи документи Одеського окружного комітету КП(б)У, можна простежити, як директиви партії щодо боротьби за режим економії перетворювалися у практичні справи партійних осередків на заводах, фабриках, будовах, на транспорті, в організаціях і установах. Це, зокрема, такі документи: тези доповіді про режим економії, резолюції, доповідні записки з цього питання, зведення заходів окрвиконкому, звіт Одеської ради профспілок, листування, плани окружному та його відділів. Особливе місце займають підсумкові директивні документи — рішення пленумів, конференцій окружному і райкомів партії. У справі 392 є повна стенограма пленуму окружному від 9—11 липня 1926 р., на якому розглядався «Звіт про проведення кампанії по режиму економії». У постанові пленуму наголошувалося на тому, що партійні організації повинні бути ініціаторами в цій роботі, мобілізувати трудові колективи на боротьбу з безгосподарністю, на раціоналізацію виробництва. Відзначалося недостатня участь у боротьбі за режим еко-

³ Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 401, арк. 1—9.

⁴ Там же, арк. 6—9.

⁵ Там же.—спр. 579, арк. 3.

⁶ Там же, спр. 447, арк. 1—4.

⁷ Там же, арк. 9—17.

⁸ Там же, спр. 393, арк. 142.

⁹ КІРС в резолюціях...—Т. 3.—С. 308—313.

¹⁰ Там же.—С. 309.

номії профспілок, господарників, інженерно-технічних працівників. Зверталася увага на економічну роботу й в невиробничій сфері, надавалося велике значення «широкій популяризації досягнень окремих робітників», у зв'язку з чим важлива роль відводилася пресі, взагалі всій агітаційно-масовій роботі. У справі містяться також додаток до доповіді, кілька варіантів резолюції пленуму, тези до доповіді та ін.¹¹, що дає можливість уявити процес роботи над основним документом — постановою пленуму окружкому.

Липневий (1926 р.) пленум Одеського окружкому КП(б)У виявив ряд порушень директив ЦК ВКП(б) на деяких промислових і транспортних підприємствах. Зокрема, зростання заробітної плати випереджало підвищення продуктивності праці, допускалося скорочення коштів, виділених на охорону праці, зростала собівартість продукції. Водночас зверталася увага на діяльність виробничих нарад, які ставали центром боротьби за режим економії, відображали діяльність трудових колективів.

У документах окружкому міститься чимало свідчень щодо роботи Одеського морського порту. Це, наприклад, звіт начальника порту на засіданні бюро окружкому 6 лютого 1926 р. і відповідна постанова бюро, матеріали бюро з питання про вантажні роботи у зв'язку з експортом хліба¹². Багато даних про господарську діяльність порту, про роботу його партійної організації міститься в матеріалах до протоколів бюро окружкому¹³. Як самостійна справа сформувався протокол транспортної наради при окружкомі, яка функціонувала з травня 1926 р.¹⁴. У матеріалах до протоколів об'єднаного пленуму окружкому і окружної контрольної комісії (12—14 листопада 1926 р.), у тезах основної доповіді «Про господарське будівництво на Одещині» є спеціальний розділ, присвячений розвитку морського порту. В ньому міститься план заходів по капітальній реконструкції порту, будівництву нових об'єктів¹⁵. Пленум запропонував бюро окружкому представити спеціальну доповідь про Одеський морський порт на засідання Політбюро ЦК КП(б)У. Різні документи, що стосуються діяльності партійної організації порту, є й в інших справах архівного фонду¹⁶.

Дедалі зростаюче значення Одеського морського порту, а також інших підприємств і служб, безпосередньо пов'язаних з морським флотом (судноремонтний завод, залізнична станція Одеса-порт), викликало необхідність організації Портового райкому КП(б)У. Перша районна партконференція відбулася 25 грудня 1926 р.¹⁷

Становлять інтерес також документи районних комітетів КП(б)У — Іллічівського, Ленінського, Свердловського. Наприклад, справи 455 та 456 — протоколи засідань бюро Іллічівського райкому з 7 січня по 25 грудня 1926 р. На них були заслухані й обговорені доповіді 44 секретарів партосередків, у тому числі 33 виробничих. На засіданні бюро 20 квітня було розглянуто питання «Про проробку осередками рішень XIV Всесоюзного, IX Всеукраїнського з'їздів і X окрпартконференції й ступінь відбиття їх у практичній роботі». У тексті доповіді розповідалося про форми вивчення партійних документів, відкриті партійні збори, інструктажі, що проводив відділ агітації і пропаганди, читки-бесіди, пресу, в тому числі стіннівки. У постанові бюро виявлялися недоліки у цій роботі та намічались заходи для її вдосконалення¹⁸. Невдовзі

¹¹ Парт. арх. Одеськ. обкому Компартії України. ф. 7. спр. 392. арк. 14—38; спр. 438. арк. 3—14.

¹² Там же, спр. 393, арк. 19, 177.

¹³ Там же, спр. 408, арк. 18, 30, 31, 44, 104 та ін.

¹⁴ Там же, спр. 430.

¹⁵ Там же, спр. 392, арк. 79.

¹⁶ Там же, спр. 401, 404, 423, 440, 442, 444, 742.

¹⁷ Там же, спр. 476, арк. 1.

¹⁸ Там же, спр. 455, арк. 1017.

Іллічівський райком ще двічі підбивав підсумки по «проробці останніх партз'їздів — XIV ВКП(б) і IX КП(б)У»¹⁹.

У фонді окружному містяться звіти райкомів партії, в тому числі й міських. Наприклад, справа 460 — звіти Іллічівського райкому партії за період з 19 січня по 1 грудня 1926 р. Справа складається з різних матеріалів, серед яких є підсумкові дані щодо вивчення рішень з'їздів у трудових колективах району²⁰.

У фонді наводяться загальні дані (по міських районах) кількості комуністів, партійних осередків. Так, усього членів партії і кандидатів на 1 жовтня 1926 р. в Одесі налічувалося 10 149 чол. (без комуністів військових частин), партійних осередків — 139. Найбільша кількість комуністів була на заводі ім. Січневого повстання (608), джутовій фабриці (295), тютюновій фабриці (205), у партосередках Радторгфлоту (406)²¹.

Багато документів фонду свідчать про те, що своїм першочерговим завданням Одеська окружна партійна організація вважала реконструкцію народного господарства, зміцнення усіх ланок управління економікою, вдосконалення технології різних галузей промисловості, розвиток транспорту. Так, відповідно до постанови бюро окружному КП(б)У від 21 вересня 1926 р. створюється комісія по вивченню складу адміністрації промислових підприємств округу. Її очолив один з членів бюро окружному, а до складу увійшли представники КК—РКІ, фракцій профспілок, секретаріатів райкомів партії²². Спеціальна комісія вивчила питання про відповідність обсягу продукції та виплаченої зарплати продуктивності праці й кількості робочої сили по підприємствах округу²³. По цих перевірках було підготовлено відповідні рекомендації, розроблено пропозиції.

Райкоми партії прийняли з цих питань постанови. Контроль і перевірка їх виконання покладалися на тимчасові контрольні комісії з питань режиму економії.

У розгляданому фонді є документи, які висвітлюють розвиток народного господарства: справа 434 — «Господарське становище по Одеському округу», справа 444 — «Господарська структура Одеського округу» та «Перспективи розвитку сільського господарства в Одеському окрузі», справа 392 — «Про господарське будівництво на Одещині», справа 742 — «Про роботу Одеського порту» та ін.

Велика робота, проведена партійними організаціями протягом 1926 р., дала свої результати. Якщо у 1924/25 господарському році випуск продукції на підприємствах Одещини досяг 73,1 % довоєнного рівня, то на 1 жовтня 1926 р. він становив 82 %²⁴.

На 1 січня в ценовій промисловості Одеського округу працювали 22 169 робітників, що також перевищувало довоєнний рівень²⁵. Загальні підсумки першого року боротьби за соціалістичну індустріалізацію було підбито на XI окружній партійній конференції, що відбулася 25—31 січня 1927 р.

Розглянуті в даному огляді документи Одеського окружного КП(б)У за 1926 р. є багатою джерелознавчою базою для дослідження боротьби партії за соціалістичну індустріалізацію. Важливість вивчення повного комплексу документів підкреслював В. І. Ленін. В одному із своїх листів він писав: «Абсолютно необхідно, щоб я одержував усі протоколи Політбюро (і «двійки») *вчасно і в цілковитому порядку*. Порядком, це значить *повнота*: а) всі протоколи б) в кожному протоколі

¹⁹ Там же, арк. 158; спр. 456, арк. 130.

²⁰ Там же, спр. 460, арк. 22.

²¹ Там же, спр. 408, арк. 22.

²² Там же, спр. 452, арк. 270.

²³ Там же, спр. 442, арк. 12—17.

²⁴ Там же, спр. 1956, арк. 3.

²⁵ Там же, арк. 7.

всі папери, а не посилання на листи, «пропозиції», замітки і т. п., яких немає»²⁶.

Повне вивчення кожного окремо взятого документу може бути досягнуто лише, якщо розглядати його в тісному взаємозв'язку з іншими джерелами, що й було зроблено в даному повідомленні. Таким чином, до наукового обігу введено джерела, які допомагають висвітлити історичну проблему.

В. М. СОКОЛОВ (Одеса)

²⁶ Ленін В. І. М. І. Гляссер // Повне збір. творів.— Т. 54.— С. 142.

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ЗГУРТУВАННЯ ТРУДЯЩИХ У РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Постановка і вивчення проблеми інтернаціонального згуртування трудящих належить першому історичному нашій партії і радянського суспільства, першому літописцеві пролетарської революції і громадянської війни — В. І. Леніну¹. Разом з тим Володимир Ілліч цілком мав рацію і дивився далеко вперед, коли говорив у 1921 р., що професіональним революціонерам, політикам, партійним, державним і військовим діячам, тобто «...людям, яким доводиться у важкій боротьбі продовжувати відбиватися від усіх ворогів, не до того, щоб займатися історичними розвідками»². Він покладав це важке, але почесне й відповідальне завдання на професіональних учених, вказавши, що воно «...повинно бути справою майбутніх істориків»³. Радянські вчені багато зробили для розробки історії громадянської війни. Цьому присвячено близько 15 тис. книг, брошур і статей⁴.

Звичайно, біля джерел історіографії багатьох проблем революційної боротьби партії поряд з ученими були її безпосередні активні учасники. Ідеї інтернаціонального згуртування пронизують публікації Ф. Е. Дзержинського, М. І. Калініна, С. М. Кірова, Н. К. Крупської, В. В. Куйбишева, А. В. Луначарського, Я. М. Свердлова та інших визначних діячів партії і держави. Вже в роки громадянської війни побачили світ політичні брошури, написані Є. Б. Бош, С. І. Голнер, О. М. Коллонтай, Д. З. Мануїльським, Г. І. Петровським, М. І. Подвойським, Я. А. Яковлевим (Епштейном) та іншими, у яких автори, що працювали на Україні, торкалися питань національної політики партії, інтернаціонального згуртування трудящих. У брошурі «Национальное правительство и Советская власть на Украине» (М., 1919), написаній у серпні 1918 р., коли республіка була окупована німецькими і австро-угорськими інтервентами, Є. Б. Бош відзначала: «Тепер міцне усвідомлення, що тільки разом, пліч-о-пліч з робітником і селянином Росії потрібно боротися проти української і російської буржуазії, що тільки єдиним революційним фронтом можна вдержати Радянську владу...» (с. 51). Через рік, у серпні 1919 р., М. І. Подвойський підкреслював: «Обидві Радянські республіки дуже

¹ Докладно про це див.: Маслов Н. Н. Ленин как историк партии.— Л., 1939.— 255 с.; Черных А. Г. В. И. Ленин — историк пролетарской революции в России.— М., 1969.— 332 с.; Городецкий Е. Н. Ленин — основоположник советской исторической науки.— М., 1970.— 550 с.; Маслов Н. Н. Первый историк партии // Вопр. истории КПСС.— 1987.— № 1.— С. 93—108.

² Ленін В. І. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б), 8 березня: Х з'їзд РКП(б), 8—16 берез. 1921 р. // Повне збір. творів.— Т. 43.— С. 9.

³ Там же.

⁴ Спириин Л. М., Литвин А. Л. На защите революции: В. И. Ленин, РКП(б) в годы гражданской войны: (Историогр. очерк).— Л., 1985.— С. 53.

виграють від тісного об'єднання й розумного згуртування своїх сил... Досвід учить нас, що потрібна більш гармонійна і більш дійова взаємодія між Радянською Україною і Радянською Росією»⁵.

В написаних у 20—30-х роках книгах, статтях (серед них і мемуарного характеру) В. О. Антонова-Овсієнка, Є. Б. Бош, А. С. Бубнова, В. П. Затонського, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря містився не лише багатий фактичний матеріал про дружбу та взаємодопомогу українських і російських трудящих у роки громадянської війни, а й важливі політичні оцінки історичного значення спільної боротьби народів Країни Рад проти націоналістичної контрреволюції та іноземних інтервентів. Головний політичний висновок цих публікацій звучав по-ленінському: революційна доля Радянської України невіддільна від долі Радянської Росії.

Якщо говорити про праці дослідного характеру, то, за підрахунками І. Л. Шермана, у 20-ті роки вийшло близько 250 таких публікацій — монографій і журнальних статей⁶. Переважна частина їх, як і праця 30-х років, присвячена розвитку подій громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Хоч ці дослідження безпосередньо й не стосувалися теми даної статті, вважаємо за необхідне дати стислий аналіз (природно, в межах розглядуваної нами проблеми) принаймні трьох невеликих груп праць. До першої з них належать праці військових діячів А. С. Бубнова, С. І. Гусева, С. С. Каменева, М. М. Тухачевського, М. В. Фрунзе, які розкривають воєнний досвід громадянської війни⁷; до другої — найбільші на той час узагальнюючі дослідження з історії громадянської війни в масштабах країни⁸, до третьої — перші монографії і нариси з історії громадянської війни на Україні⁹.

Звичайно, воєначальники й теоретики військової справи основну увагу приділяли воєнному досвідові громадянської війни. Проте вони завжди враховували національний момент у військовому будівництві, добре розуміли важливість інтернаціонального згуртування трудящих у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції, інтервентів і окупантів. Оцінюючи союзний договір між Радянською Україною і Радянською Росією (грудень 1920 р.), М. В. Фрунзе у грудні 1922 р. говорив: «Нашим союзним договором ми встановили значно міцніший зв'язок, поширивши його не тільки на саму військову справу, а й на цілий ряд інших сфер нашої діяльності, зокрема, на сфери фінансової діяльності, на сферу праці. Ці сфери нашої діяльності у нас з Російською республікою фактично і юридично об'єднані»¹⁰.

Цікаві висновки містяться у творах М. М. Тухачевського, написаних у 20-ті роки. Радянський воєначальник правильно розумів ленінське положення про те, що при всякому справді серйозному і глибо-

⁵ Подвойский Н. И. На Украине.— Киев, 1919.— С. 32, 37.

⁶ Шерман И. Л. Советская историография гражданской войны в СССР (1920—1931).— Харьков, 1964.— С. 46.

⁷ Фрунзе М. В. Собр. соч.— М.; Л., 1926—1929.— Т. 1—3; Бубнов А. С. О Красной Армии.— М., 1958.— 238 с.; Гусев С. И. Гражданская война и Красная Армия: Сб. статей.— М., 1958.— 222 с.; Каменев С. С. Записки о гражданской войне и военном строительстве: Избр. статьи.— М., 1963.— 264 с.; Тухачевский М. Н. Избр. произведения.— М., 1964.— Т. 1.— 320 с.; Т. 2.— 264 с.

⁸ Анншев А. Очерки истории гражданской войны, 1917—1920 гг.— Л., 1925; Какурин Н. Как сражалась революция.— М.; Л., 1925.— Т. 1.— 270 с.; 1926.— Т. 2.— 428 с.; Гражданская война, 1918—1921.— М.; Л., 1928—1930.— Т. 1—3.

⁹ Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция: Очерки из истории профессионального движения на Украине.— Харьков, 1923.— 412 с.; Кип Д. Деникинщина на Украине.— Харьков, 1927.— 50 с.; Кубанин М. Махновщина: Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны.— Л., 1927.— 228 с.; Ейдeman P., Какурин Н. Громадянська війна на Україні.— Харків, 1928.— 71 с.

¹⁰ Фрунзе М. В. Доклад о союзном объединении Советских республик на VII Всеукраинском съезде Советов, 13 дек. 1922 г. // Собр. соч.— Т. 1.— С. 530.

кому політичному питанні групування йде по класах, а не по націях¹¹. «Питання національне в цьому разі відходить на другий план»¹², — писав М. М. Тухачевський у 1920 р. Це висловлювання зовсім не означає, що його автор недооцінював значення національного моменту. Виходячи з досвіду громадянської війни, М. М. Тухачевський підкреслював, що, коли інтернаціональні і класові цілі Червоної Армії зштовхувалися з настроями обманутих буржуазних націоналізм людей, це створювало значною мірою вороже соціальне середовище¹³.

С. С. Каменев особливо підкреслював інтернаціональний характер боротьби Червоної Армії проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції у 1918—1920 рр. «Переважає більшість червоноармійців, — писав він, — пройшовши через жорстоке горнило класової війни, якою була війна громадянська, зрозуміли розмах Жовтневої революції і стали інтернаціональними бійцями»¹⁴. С. І. Гусев також відзначав, що «в епоху громадянської війни було немало інтернаціональних мотивів»¹⁵. Аналіз досвіду боротьби за Радянську владу в 1918—1920 рр. дав йому змогу назвати ключовим моментом політичної роботи серед червоноармійців «виховання в душі інтернаціоналізму»¹⁶.

Що ж до небагатьох монографічних праць з історії громадянської війни в масштабах всієї країни, то розглядувані в цій публікації питання окремо в них не розроблялися. Не входили вони у сферу наукових інтересів і автора двотомної праці «Как сражалась революция» М. Какуріна, яка вийшла в 1925—1926 рр. Водночас звертає на себе увагу те, що серед небагатьох додатків до другого тому цієї автор опублікував дуже важливий ленінський документ, який стосується створення воєнно-політичного союзу радянських республік. Йдеться про вказівку В. І. Леніна Е. М. Склянському в зв'язку з доповідною запискою І. І. Вацетіса, який обгрунтував необхідність об'єднання збройних сил радянських республік і підпорядкування їх єдиному командуванню¹⁷. Відомо, що В. І. Ленін доручив Е. М. Склянському підготувати від імені ЦК текст директиви «про єдність (злиття) воєнну»¹⁸. У 50-му томі Повного зібрання творів В. І. Леніна (с. 288) з приводу цього ленінського документа читаємо: «Вперше надруковано в 1942 р. в «Ленинском сборнике» XXXIV». Проте вперше цей документ був надрукований на 16 років раніше. Вважаємо, що в нове видання Повного зібрання творів В. І. Леніна слід внести відповідне уточнення.

У 1928—1930 р. вийшли в світ три томи великої праці «Гражданская война, 1918—1921», створеної за редакцією А. С. Бубнова, С. С. Каменева, М. М. Тухачевського та Р. П. Ейдемана. На жаль, у цьому дуже цікавому виданні, присвяченому життю, воєнному мистецтву і бойовим діям Червоної Армії, автори обминули питання, що стосуються значення воєнно-політичного союзу радянських республік у досягненні перемоги над зовнішньою і внутрішньою контрреволю-

¹¹ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 130.

¹² Тухачевский М. Н. Статистика в гражданской войне // Избр. произведения.— Т. 1.— С. 52.

¹³ Тухачевский М. Н. Война как проблема вооруженной борьбы // Там же.— Т. 2.— С. 15.

¹⁴ Каменев С. С. Предисловие ко второму тому книги «Гражданская война 1918—1921» // Записки о гражданской войне...— С. 211.

¹⁵ Гусев С. И. Политическая работа в Красной Армии // Гражданская война и Красная Армия.— С. 160.

¹⁶ Там же.— С. 158.

¹⁷ У книзі М. Какуріна ленінські вказівки надруковані разом з доповідною запискою І. І. Вацетіса. Під ними значиться: «Написано рукою В. І.» (Какурин М. Как сражалась революция.— М.; Л., 1926.— Т. 2.— С. 406).

¹⁸ Ленін В. І. Е. М. Склянському // Повне збір. творів.— Т. 50.— С. 287.

цією. Навіть у глибокій передмові А. С. Бубнова до тритомника, яка є значним вкладом в історіографію громадянської війни, не згадується про роль національної політики партії в інтернаціональному згуртуванні трудящих на боротьбу проти ворогів революції. Можливо, автор спеціально й не ставив перед собою такого завдання. Це припущення доцільно висловити у зв'язку з тим, що А. С. Бубнов дуже близько підійшов до такої постановки питання. Зокрема, цінність досвіду громадянської війни він разом з іншими факторами пов'язував з величезною різноманітністю національного складу країни, називаючи серед причин перемоги революційного народу і союз робітників та трудячого селянства, який значною мірою був союзом російського робітничого класу з багатомільйонним селянством різних національностей. А. С. Бубнов відзначав також величезне значення міжнародної класової солідарності з боротьбою Країни Рад¹⁹.

Нарешті, щодо третьої групи праць. Автори першого узагальнюючого історичного нарису «Громадянська війна на Україні» Р. Ейдеман і М. Какурін відзначали, що на розвиток класової боротьби в республіці поряд з географічним положенням, зовнішніми політичними та воєнними умовами, економічними й соціально-класовими особливостями істотно впливали також національні відносини. Зафіксували вони і той факт, що підпорядкування на початку червня 1919 р. армій колишнього Українського фронту єдиному командуванню зв'язало Україну і РСФРР «єдністю політичних і військових цілей». Серед причин перемоги в громадянській війні у праці називалася, зокрема, класова солідарність трудящих з Країною Рад: «Ми перемогли, бо нас у боротьбі проти нашої і міжнародної контрреволюції підтримав міжнародний робітничий клас»²⁰. Проте жодна з цих правильних тез не дістала дальшої наукової розробки. Приблизно те ж саме характерне й для згаданих праць Б. Колесникова, М. Кубаніна, Д. Кіна: висуваючи положення, що стосуються національної політики партії, об'єднаних дій трудящих Радянської України і Радянської Росії, ці автори не ставили своєю метою докладно розкривати їх. Проте варто зауважити, що М. Кубанін, який іноді навіть ідеалізував особу Махна, дійшов висновку, що «Махно і махновці відкидають геть свій псевдоінтернаціоналізм і обирають одним з методів боротьби з Радянською владою шовінізм...»²¹. Висновком про історичну правоту В. І. Леніна, який закликав до союзу робітників і селян Росії та України, завершив свій історичний нарис «Деникинщина на Україні» Д. Кін²².

Таким чином, хоч автори наукових праць, що вийшли в 20—30-х роках, і не розробляли спеціально ключових аспектів досліджуваної у цій статті проблеми, вони, все ж, не уникали їх політичної оцінки. Ленінська ідея історичного значення національної політики партії для згуртування робітників і селян різних національностей як однієї з найважливіших умов їхньої перемоги у громадянській війні була сформульована в історіографії досить чітко й закріплена в загальнодоступних підручниках та навчальних посібниках. Торкаючись ролі національної політики партії у перемозі над іноземними інтервентами і внутрішньою контрреволюцією, О. М. Ярославський писав у «Кратких очерках по истории ВКП(б)»: «Саме тому, що партія правильно поставила розв'язання національного питання, ми змогли залучити значні маси трудящих національностей, пригноблених за царського ладу, на бік революції»²³. У цій же книзі відзначалася участь інтер-

¹⁹ Гражданская война, 1918—1921.— Т. 1.— С. 19—20, 30.

²⁰ Ейдеман Р., Какурин Н. Назв. праця.— С. 3, 34, 70.

²¹ Кубанин М. Указ. соч.— С. 163.

²² Кин Д. Указ. соч.— С. 48—49.

²³ Ярославский Е. Краткие очерки по истории ВКП(б).— М.; Л., 1928.— Ч. 2.— С. 413.

національних частин Червоної Армії у захисті ідеалів Жовтня²⁴. У навчальному посібнику з історії громадянської війни, що вийшов за редакцією І. І. Мінца, серед причин перемоги трудового народу названо й національну політику партії, яка «згуртувала і об'єднувала під прапором Леніна трудящих усіх національностей великої нашої батьківщини»²⁵. М. М. Попов особливо підкреслював значення, що його мали для здійснення національної політики на Україні резолюція VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» та ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним»²⁶.

Стосовно 20—30-х років історіографія будь-якої проблеми, пов'язаної з інтернаціоналістською політикою партії на Україні, буде збіденою, якщо не згадати виступів та статей визначних партійних і радянських діячів республіки С. В. Косіора, П. П. Любченка, П. П. Постишева, О. Г. Шліхтера. Для них характерне постійне звертання до ленінських праць, ленінського аналізу національного питання, зокрема й на Україні. «Дуже важливо відзначити,— підкреслював у лютому 1930 р. П. П. Постишев,— що немає майже жодної статті Леніна з національного питання, де б питання про Україну так чи інакше не згадувалося. Україна ніколи не виходила в нього з поля зору і уваги»²⁷.

Заслугою згаданих діячів було те, що вони розкрили прямий зв'язок буржуазно-націоналістичних проявів кінця 20-х — початку 30-х років з ідеологією і політикою українського буржуазного націоналізму, який зазнав ганебного краху в період громадянської війни. Вони переконливо показали також антинародну суть Центральної ради і Директорії, які, прикриваючись лозунгами «єдності нації», виступали проти інтернаціонального згуртування трудящих²⁸.

С. В. Косіор і П. П. Любченко високо оцінили значення інтернаціонального згуртування трудящих для долі Радянської України. Зокрема, на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 20 листопада 1933 р. С. В. Косіор підкреслив: «Тепер можна сказати, виходячи з досвіду багаторічної боротьби, що не будь єднання пролетаріату і селян, українців і росіян, не було б у нас соціалістичної України, а була б вона петлюрівською, денікінською, німецькою колонією, а це була б каторга для трудящих. Тільки завдяки підтримці російського пролетаріату, допомозі з його боку, робітничий клас і селянство України під керівництвом Комуністичної партії створили соціалістичну, вільну від національного гноблення Україну...»²⁹. Важливо пам'ятати, що саме ця інтернаціоналістська позиція, а не окремі прояви буржуазно-націоналістичної ідеології, визначала політичне обличчя більшовицької організації України, суспільствознавчої думки республіки.

У другій половині 30-х — першій половині 50-х років ті чи інші аспекти досліджуваної проблеми висвітлювалися, переважно, в на-

²⁴ Там же.— С. 207. См. также: Ярославский Е. История ВКП(б).— М., 1933.— Ч. 2.— С. 118.

²⁵ Рабинович С. История гражданской войны: Крат. очерк.— М., 1935.— С. 229.

²⁶ Попов Н. Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины.— Харьков, 1931.— С. 247—251.

²⁷ Постышев П. П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику партии.— Киев, 1935.— С. 200.

²⁸ Косіор С. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні.— Харків, 1933.— 80 с.; Шліхтер А. Борьба с националистическими уклонами на современном этапе.— Харьков, 1933.— 84 с.; Любченко П. П. За большевистскую бдительность, за новые победы // За ленинскую национальную политику.— Харьков, 1934.— С. 192—219.

²⁹ Косіор С. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні.— С. 30.

уково-популярному плані, у брошурах, присвячених співдружності народів СРСР³⁰. У працях з історії України, що вийшли в 40-х роках, мали місце націоналістичні підходи до трактування ряду історичних періодів, серед них і громадянської війни, недооцінка ролі інтернаціонального згуртування українських і російських трудящих у боротьбі за ідеали Великого Жовтня³¹. Становище дещо виправилося після виходу цілого ряду праць про спільну боротьбу і взаємну допомогу українського і російського народів у Жовтневій революції і громадянській війні³².

Окремо варто сказати про праці А. В. Лихолата та М. І. Супруненка³³. Не позбавлені недоліків, притаманних літературі того періоду, вони докладно висвітлювали розгром інтервентів, білогвардійців, націоналістичної контрреволюції на Україні в роки громадянської війни, розкривали роль воєнно-політичного союзу радянських республік, братньої взаємодопомоги російського та українського народів у боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів робітничо-селянської влади. Однак у цілому в названі роки не було досягнуто більш-менш серйозних результатів у розробці досліджуваної нами проблеми. Тому не можна не погодитися з висновками М. Кіма та Г. Голікова, які в 1954 р. у статті, опублікованій у журналі «Коммунист», зазначали, що історики ще не створили серйозних досліджень з таких корінних проблем, як формування соціалістичних націй, становлення і зміцнення дружби народів, виникнення і зміцнення морально-політичної єдності радянського народу³⁴.

Щодо літератури наступного періоду розвитку історико-партійної науки (з другої половини 50-х і до середини 80-х років) *, то ми визначимо укрупнено ті основні групи праць, що становлять особливий інтерес.

Насамперед назвемо деякі монографічні дослідження узагальнюючого характеру, присвячені питанням національної політики КПРС³⁵

³⁰ Генкина Э. Образование Союза Советских Социалистических Республик.— М., 1943.— 80 с.; Трайнин И. Великое содружество народов СССР.— М., 1946.— 64 с.; Трайнин И. СССР— страна великого содружества народов.— М., 1947.— 63 с.; Белоусов С. М. Велика співдружність народів СРСР — джерело сили і могутності Радянської соціалістичної держави.— К., 1952.— 39 с.; Стоян П. К. Радянська Україна — складова і невід'ємна частина Радянського Союзу.— К., 1952.— 41 с. та ін.

³¹ Більшовик України.— 1947.— № 8.— С. 1—10.

³² Королівський С. М. Братерська допомога великого російського народу українському народові у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні.— К., 1954.— 30 с.; Кулик І. Спільна боротьба російського і українського народів за перемогу Радянської влади на Україні.— К., 1954.— 71 с.; Стоян П. К. Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні.— К., 1954.— 81 с.; Супруненко М. І. Спільна боротьба українського і російського народів за встановлення Радянської влади на Україні.— К., 1954.— 32 с. та ін.

³³ Лихолат А. В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине.— М., 1949.— 216 с.; Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни.— К., 1951.— 343 с.; Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.).— М., 1954.— 656 с.

³⁴ Ким М., Голіков Г. Некоторые вопросы разработки истории советского общества // Коммунист.— 1954.— № 5.— С. 48.

* Автор вважає, що з середини 80-х років починається новий етап історико-партійної історіографії. Завдання суспільних наук в умовах перебудови всіх сфер життя радянського суспільства визначені у рішеннях квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС.

³⁵ Грошев И. И. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики.— М., 1967.— 420 с.; Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях.— 2-е изд.— М., 1974.— 598 с.; Баграмов Э. А. Ленинская национальная политика: Достижения и перспективы.— М., 1977.— 166 с.; Куличенко М. И. Расцвет и сближение наций в СССР: Проблемы теории и методологии.— М., 1981.— 444 с.; Национальная политика КПСС: Очерк историографии.— М., 1981.— 256 с.; Грошев И. И. Сущность национальной политики КПСС.— М., 1982.— 303 с. та ін.

і пролетарського інтернаціоналізму³⁶. Хоча період громадянської війни в цих працях, звичайно, не є об'єктом спеціального наукового інтересу, вони багато дають для розуміння ленінської політики інтернаціонального згуртування трудящих у його історичному розвитку.

Найважливіші аспекти цієї багатогранної проблеми відображені в таких фундаментальних узагальнюючих працях, як третій — п'ятий томи «Истории гражданской войны в СССР: 1917—1922» (М., 1957—1960), що охоплюють період з листопада 1917 р. по жовтень 1922 р., тринадцятий «Українська РСР в період громадянської війни: 1917—1920» (К., 1967—1970), третій том «Истории Коммунистической партии Советского Союза» (М., 1968) та сьомий том «Истории СССР» (М., 1967).

Праці такого масштабу багато в чому визначають напрями у розробці даної проблеми, стверджують науково перевірені оцінки явищ і подій. У «Висновках» п'ятнадцятого «История гражданской войны в СССР» особливо підкреслюється, що ленінська національна політика «об'єднала трудящих усіх націй, які населяли Росію, навколо російського пролетаріату, згуртувала й підняла їх на боротьбу проти ворогів соціалістичної революції»³⁷. Аналізуючи причини нашої перемоги в громадянській війні, І. І. Мінц у сьомому томі «Истории СССР» чітко вказав на міцніючу силу багатонаціонального союзу народів Радянської країни та міжнародної пролетарської солідарності з Жовтневою революцією³⁸. Проте у згаданих працях глибоке, всебічне висвітлення цих питань не стало ще ключовим завданням. Наприклад, у сьомому томі «Истории СССР» воєнно-політичному союзові радянських республік присвячено найменший розділ, всього три сторінки. Очевидно, виявилася відсутність у другій половині 60-х років спеціальних фундаментальних розробок про національну політику партії в роки громадянської війни.

Більш глибокого висвітлення у третьому томі «Истории КПСС» потребували питання історичного значення воєнно-політичного союзу радянських республік, діяльності іноземних груп та національних секцій РКП(б). Поза увагою авторів залишилися також і незгоди серед частини партійних працівників більшовицьких організацій республіки в оцінці перспектив і рушійних сил пролетарської революції на Україні, тактики, методів боротьби в умовах окупації, будівництва Компартії України. Відсутня принципова оцінка помилкової резолюції Таганрозької партійної наради (квітень 1918 р.) про створення на Україні самостійної комуністичної партії, зв'язаної з РКП(б) через Міжнародну комісію (III Інтернаціонал).

Значний вклад у розробку даної проблеми внесли своїми працями П. А. Голуб, Ю. Ю. Кондуфор, Ю. І. Корабльов, І. І. Мінц, М. І. Супруненко. Автори через призму досліджуваних ключових проблем історії громадянської війни розглянули багато аспектів інтернаціоналістської діяльності партії³⁹.

³⁶ Шитов Н. Ф. В. И. Ленин и пролетарский интернационализм: 1917—1924 гг.— М., 1974.— 359 с.; Целищев Н. Н. Великая сила пролетарского интернационализма.— М., 1978.— 181 с.; Абдулатипов Р. Г., Бурмистрова Т. Ю. Ленинская политика интернационализма в СССР: История и современность.— М., 1982; Интернационализм советского народа: История и современность.— М., 1982.— 268 с.; От Маркса до наших дней: Исторические традиции пролетарского интернационализма.— М., 1982.— Т. 1.— 292 с.; Т. 2.— 284 с.; Замлинский В. А., Мельниченко В. Е., Панибудагаска В. Ф. Ленинская политика интернационализма.— Киев, 1983.— 189 с. та ін.

³⁷ История гражданской войны в СССР.— М., 1960.— Т. 5.— С. 371.

³⁸ История СССР.— М., 1967.— Т. 7.— С. 712—713.

³⁹ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны: В ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.— Киев, 1964.— 263 с.; Супруненко Н. П. Очерки истории

Найближче примикають до досліджуваної проблеми праці М. І. Куліченка, А. В. Лихолата, Г. П. Макарової, В. А. Чирка, в яких висвітлено здійснення партією ленінської національної політики в перші роки Радянської влади⁴⁰. Названі автори узагальнили наукові досягнення у дослідженні проблеми, вперше здійснили її детальне документальне опрацювання, істотно розширили фактологічну базу. В основному їм вдалося уникнути поширеного в 60—70-ті роки недоліку, коли багато досліджень будувалися на вторинній інформації. Часом виклад і описування численних конкретних фактів переважали над теоретичним узагальненням.

Значний інтерес становить група праць на тему «Ленін і більшовицькі організації України», в яких розкривається роль вождя в інтернаціональному згуртуванні трудящих України і Росії в дожовтневий період та під час соціалістичної революції⁴¹. Назріла необхідність так само глибоко розробити цю тему стосовно до періоду громадянської війни.

Вийшли праці, що розкривають роль, значення, форми міжнародної пролетарської солідарності з Країною Рад у 1918—1920 рр., насамперед руху «Руки геть від Радянської Росії!»⁴². Окремі монографічні дослідження присвячені діяльності зарубіжних інтернаціоналістів — болгарських (П. Панайотов), німецьких (І. М. Кулінич, М. М. Кошик), польських (П. М. Калениченко, О. Я. Манусевич), румунських (В. М. Рожко), угорських (А. П. Кладт, В. А. Кондратьєв), чехословацьких (П. А. Голуб, А. Х. Клеванський), югослов'янських (І. Д. Очак, В. В. Зеленин) на всій території Країни Рад. Ці питання знайшли висвітлення в узагальнюючих працях Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР⁴³ та колективній праці Інституту історії АН УРСР⁴⁴. Вийшло в світ цікаве дослідження про внесок зарубіжних інтернаціоналістів у революційний рух в своїх країнах⁴⁵.

гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине.— М., 1966.— 455 с.; Кораблев Ю. И. Ленин и защита завоеваний Великого Октября.— М., 1979.— 544 с.; Голуб П. А. Революция защищается: Опыт защиты революционных завоеваний Великого Октября, 1917—1920.— М., 1982.— 317 с.; Милиц И. И. Год 1918-й.— М., 1982.— 576 с.

⁴⁰ Куліченко М. І. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 годах.— Харьков, 1963.— 447 с.; Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні: 1917—1920.— К., 1967.— 304 с.; Чирко В. А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг.— М., 1967.— 383 с.; Макарова Г. П. Осуществление ленинской национальной политики в первые годы Советской власти: 1917—1920 гг.— М., 1969.— 268 с.; Лихолат А. В. Под ленинским знаменем дружбы народов: Единство действий трудящихся Украины и России за победу и укрепление Советской власти.— М., 1970.— 436 с.; Лихолат А. В. Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма: 1917—1937.— М., 1976.— 368 с.

⁴¹ Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1970.— 621 с.; Шморган П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1979.— 303 с.; Варгатюк П. Л., Кураєв І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в Октябрьській революції.— Київ, 1980.— 373 с.

⁴² Яковлев Л. И. Интернациональная солидарность трудящихся зарубежных стран с народами Советской России: 1917—1922 гг.— М., 1964.— 264 с.; Яковлев Л. И. Дружба, рожденная Октябрем.— М., 1968.— 232 с.; Международная солидарность трудящихся: 1917—1923 гг.— Киев, 1978.— 352 с.; Международное рабочее движение: Вопросы истории и теории.— М., 1980.— Т. 4.— 732 с.

⁴³ Интернационалисты: Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов.— М., 1967.— 614 с.; Интернационалисты: Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов на юге и востоке Республики.— М., 1971.— 288 с.

⁴⁴ Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні: 1917—1920.— К., 1967.— 341 с.

⁴⁵ Щербак Ю. Н. Искры Великого Октября: Вклад интернационалистов в революционное рабочее движение в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, 1917—1921 гг.— М., 1982.— 288 с.

Однак практично вся література, присвячена участі зарубіжних трудящих у захисті завоювань Жовтневої революції, розглядає їхню діяльність у плані громадянської історії. Ще в 1982 р. автор цієї статті вніс пропозицію підготувати фундаментальні праці, які б глибоко і всебічно розкривали братерську допомогу Комуністичної партії в діяльності іноземних комуністичних груп РКП(б) та їхню авангардну роль в інтернаціоналістському русі⁴⁶.

На жаль, це викликало заперечення у деяких історіографів з тієї причини, що, мовляв, «історію перших років Радянської влади неможливо уявити без показу ролі партії комуністів»⁴⁷. Додамо, що всю історію Радянської влади, а не лише її перших років, не можна уявити без керівної ролі ленінської партії. Природно, що у дослідженнях з громадянської історії ця роль знаходить своє відображення. Проте відмінність історико-партійних праць полягає не тільки в особливому аспекті висвітлення подій, а в самому предметі дослідження. Йдеться якраз про те, щоб діяльність партії, іноземних груп РКП(б) стала власне об'єктом дослідницької праці. Щоправда, О. Л. Литвин і Л. М. Спирин не заперечують необхідність створення спеціального монографічного дослідження у пропонованому нами плані.

Важливе значення для розробки проблеми інтернаціонального згуртування трудящих мала поява цілого ряду праць про боротьбу РКП(б) проти непролетарських партій, груп і течій⁴⁸, про крах дрібнобуржуазних націоналістичних партій на Україні⁴⁹.

Підбиваючи підсумки дослідження історіографії проблеми, виділимо три її характерні особливості. Перша полягає в тому, що тема інтернаціонального згуртування трудящих порушується в багатьох публікаціях. Оскільки діяльність партії в цьому напрямі проймала всі без винятку сфери життя й боротьби Радянської країни, це не могло тією чи іншою мірою не знайти відображення в науковій літературі. Все це потребує максимального врахування досягнень радянської історіографії не тільки з цієї конкретної проблеми, а й з інших ключових проблем історії громадянської війни.

Друга особливість зводиться до того, що, незважаючи на висвітлення багатьох аспектів вказаної проблеми в різних публікаціях, досі немає спеціальної узагальнюючої праці. Разом з тим десятками авторів закладено міцний фундамент, що дає змогу якнайближче підійти до предметного дослідження діяльності партії по інтернаціональному згуртуванню трудящих як принципово нової самостійної проблеми.

Третя особливість полягає в тому, що переважна більшість праць, яка торкається проблеми інтернаціонального згуртування трудящих, написана у плані громадянської історії, тимчасом як питання партійного керівництва цим процесом залишаються ще недостатньо висвітленими. У фундаментальній монографії «Історіографія історії Української ССР», що вийшла в 1986 р., було правильно зафіксовано стан розробки проблеми. «В останні роки з'явилося ряд нових праць, у яких увагу привернуто до недостатньо вивчених і досить складних питань, таких, як боротьба більшовиків за інтернаціональне згурту-

⁴⁶ Мельниченко В. Е. В. И. Ленин об интернациональном сплочении трудящихся // Защита Великого Октября.— М., 1982.— С. 359.

⁴⁷ Спирин Л. М., Литвин А. Л. На защите революции.— С. 190.

⁴⁸ Гусев К. В. Крах мелкобуржуазных партий в СССР.— М., 1966.— 64 с.; Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции: Исторический очерк.— М., 1975; Спирин Л. М. Классы и партии в гражданской войне в России: 1917–1920 гг.— М., 1968.— 438 с.; Спирин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России.— М., 1977.— 366 с.; Пролетарские партии России: Урок истории.— М., 1984.— 566 с. и др.

⁴⁹ Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— Киев, 1978.— 315 с.

вання трудящих... Проте в цьому напрямі ще багато потрібно працювати» (с. 247).

З урахуванням назрілих завдань історіографії проблеми автор цієї статті видав у 1986 р. монографію, присвячену партійному керівництву інтернаціональним згуртуванням трудящих в роки громадянської війни⁵⁰. Проте ця надзвичайно актуальна проблема в науковому плані далеко не вичерпана і чекає нових дослідників.

У зв'язку з цим висловимо ряд конкретних пропозицій. Було б доцільно підготувати під керівництвом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС фундаментальну працю (можливо, багатотомну), що синтезувала б досвід партії по інтернаціональному згуртуванню трудящих на всіх етапах її історії.

Підготовка такої праці особливо актуальна нині. На січевому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС проблема міжнародних відносин справедливо названа серед таких, які трактувалися спрощено, нерідко вихолощувались їхня теоретична глибина і значимість⁵¹. Створення пропонованої праці на основі нових критеріїв, висунутих перебудовою, дозволило б суттєво відшкодувати борг теоретичної думки перед практикою інтернаціонального згуртування, визначити науково вивірені орієнтири для розробки і прийняття відповідних партійних рішень у даній сфері.

Вихід такої праці мав би і міжнародне значення. Досвід, нагороджений партією, у тому числі в героїчні роки громадянської війни, дуже важливий для комуністичних і робітничих партій, революційних партій країн, що визволилися і обрали шлях соціалістичної орієнтації. Зрозуміло, що його використання вимагає творчого підходу і обов'язкового врахування ленінської поради «застосовувати у себе не букву, а дух, смисл, уроки досвіду 1917—1921 років»⁵².

Настав час підготувати узагальнюючі монографії про роботу іноземних груп і національних секцій РКП(б), що є невід'ємною частиною діяльності ленінської партії по інтернаціональному згуртуванню трудящих. Сюжет про національні секції заслуговує на включення до нового видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». Бажано ґрунтовніше висвітлити в них і роботу іноземних груп РКП(б). Цей матеріал треба активніше вводити до нарисів історії обласних партійних організацій, коротко відобразити в шкільних підручниках з історії СРСР, відповідних вузівських навчальних посібниках. Можливо, варто розглянути питання про підготовку спеціального енциклопедичного видання про інтернаціоналістів, які брали участь у захисті ідеалів Великого Жовтня.

На нашу думку, назріла також необхідність створення фундаментальних праць: про ідеологічну, політико-виховну діяльність партії в роки громадянської війни; ленінську інтернаціоналістську політику в цей період як у країні, так і на міжнародній арені; історичне значення воєнно-політичного союзу радянських республік; процеси, що поклали початок формуванню радянського народу як нової історичної спільності людей; роботу партії по внесенню в трудящі маси ідей пролетарської революційної солідарності.

Є чималі резерви для розширення джерельної бази дослідження проблеми інтернаціонального згуртування трудящих. Наприклад, на сторінках періодичної преси часів громадянської війни збереглося багато маловідомих і невідомих статей партійних, радянських і вій-

⁵⁰ Мельниченко В. Е. Интернациональное сплочение трудящихся: Страницы исторического опыта. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор интернационального сплочения трудящихся в 1918—1920 гг. (На материалах Украины). — Киев, 1986. — 303 с.

⁵¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р. — К., 1987. — С. 8—9.

⁵² Ленін В. І. Товаришам комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану, Горської республіки // Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 182.

ськових діячів М. І. Калініна, О. М. Коллонтай, Г. І. Петровського, М. І. Подвойського. Їхні виступи пройняті інтернаціоналістськими ідеями і служать взірцем ленінського розуміння національного питання і пролетарського інтернаціоналізму. Зібрані в спеціальному збірнику, вони стали б у нагоді не лише вченим-історикам, а й пропагандистам. Доцільно також вирішити питання про видання вибраних творів В. П. Затонського, Е. І. Квірінга, Ф. Я. Кона, Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника.

Невдовзі після закінчення громадянської війни В. І. Ленін писав про те, що інтернаціоналістська політика більшовицької партії «зміцнює і об'єднує всі нації Росії в одну велику могутню сім'ю», в «одне велике ціле»⁵³. Вивчення цього складного діалектичного процесу має велике наукове значення, вимагає нових підходів і всезростаючої уваги дослідників.

В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО (Київ)

⁵³ Ленін В. І. Телеграма Мустафі Кемалю // Там же.— Т. 52.— С. 305.

У І КВАРТАЛІ 1988 р. ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГУ:

ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ДИСЦИПЛИНЫ: ИСТОРИОГРАФИЯ И ТЕОРИЯ. — 20 арк. 3 крб. 30 к.

У книзі вперше в радянській історіографії підбиваються узагальнюючі підсумки досліджень в галузі найважливіших допоміжних дисциплін (хронології, історичної географії та картографії, топоніміки, палеографії, історичної метрології, дипломатки, нумізматики, геральдики, сфрагістики, генеалогії, іконографії) як субдисциплін джерелознавства, які розглядаються і як цілісна система. Проведена класифікація цих дисциплін за їх функціями та методами, простежується їх еволюція в ході розвитку історичного процесу. Ставляться питання, що вимагають дальшої розробки.

Автори приділяють значну увагу використанню творчих результатів в галузі допоміжних дисциплін в практичній науково-дослідній роботі істориків, у вузівському та шкільному викладанні.

Для наукових працівників, викладачів вузів та шкіл, студентів історичних факультетів, пропагандистів, усіх, хто цікавиться історичними знаннями.

Попередні замовлення на книгу приймають магазини книготоргів, споживчої кооперації, «Книга — поштою» і «Академкнига».

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), а також магазинів — опорних пунктів видавництва: Будинку книги (330048 Донецьк, 48, вул. Артема, 147-а), «Книжкового світу» (310003 Харків, 3, пл. Радянської України, 2/2) і магазину науково-технічної книги № 19 (290006 Львів, 6, пл. Ринок, 10).

Магазини в Києві і Львові надсилають книги післяплатою.

3 Історії боротьби КПРС і трудящих за науково-технічний прогрес

СПІВРОБІТНИЦТВО НАУКОВЦІВ ТА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ
ПРАЦІВНИКІВ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК У РОЗВИТКУ
ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ УРСР (1971—1980 рр.)

В. Й. БУЗАЛО (Київ)

Здійснення глибокої технічної реконструкції народного господарства на базі найновіших досягнень науки і техніки значною мірою залежить від забезпечення потреб виробництва у нових конструкційних та інших прогресивних матеріалах, і насамперед в метали. Чорна металургія — одна з базових галузей народного господарства, масштаби і темпи розвитку якої істотно впливають на динамічний розвиток машинобудування, будівництва, транспорту.

Металургійна промисловість Української РСР відіграє важливу роль у зміцненні міжреспубліканських економічних зв'язків. У сучасних умовах визначальним шляхом розвитку цієї галузі є кардинальне оновлення виробничих фондів. Актуальність цього завдання зумовлена тим, що, незважаючи на досягнуті рубежі, чорна металургія УРСР працює ще неритмічно. Потреби народного господарства в металопродукції як за обсягом виробництва, так і за сортаментом і якістю задовольняються не повністю. Основними причинами ситуації, що склалася, є недосконала структура металургійного виробництва, подекуди його низький рівень, відсутність прогресивних технологічних процесів і високопродуктивного обладнання, невирішеність питань соціального розвитку колективів галузі. На це зверталася увага на нараді у ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу, на зустрічі Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова з колективом Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського та в його виступі на зборах активу республіканської партійної організації, на XXVII з'їзді КПРС, у виступах делегатів XXVII з'їзду Компартії України.

Успішне розв'язання завдань технічного переозброєння чорної металургії потребує дальшого поглиблення плідного співробітництва усіх республік, активного використання переваг соціалістичного міжреспубліканського розподілу праці та кооперації. На цьому, зокрема, наголошував товариш М. С. Горбачов під час зустрічі з дніпропетровськими металургами: «Україна — велика металургійна і паливна база країни. Це зобов'язує партійну організацію постійно тримати питання її розвитку у полі свого зору... Масштаби виробництва чорного металу на Україні такі, що вони мають загальносоюзне значення. Тому треба спільними зусиллями виправляти стан справ, реалізувати насамперед те, що накреслено постановами ЦК та уряду, зокрема, у галузі чорної металургії»¹.

¹ Горбачов М. С. Активно діяти, не витрачаючи часу: Виступ на зустрічі з колективом Дніпропетровського металургійного заводу і промова на зборах активу республіканської партійної організації України, 26, 27 червня 1985 року.— К., 1985.— С. 35—36.

ХХVII з'їзд КПРС поставив відповідальні завдання перед металургійною наукою. Йдеться про рішуче підвищення практичної віддачі від науково-технічного потенціалу, досягнення якісно нового ступеня інтеграції науки й виробництва і на цій основі вдосконалення взаємодії ключових ланок єдиного народногосподарського комплексу. В цьому зв'язку особливого значення набувають вивчення і активне використання всього набутого позитивного досвіду високопродуктивної праці і співробітництва (у тому числі й науково-технічного) братніх республік у розвитку цієї базової галузі народного господарства УРСР. Науково-технічна кооперація покликана налагодити дійовий творчий обмін досягненнями між науково-дослідними організаціями країни, прискорити одержання практичних результатів в умовах виробництва, підняти на новий рівень співробітництво трудових колективів.

Згідно з рішеннями ХХIV та ХХV з'їздів КПРС діяльність академічних установ, науково-дослідних, проектно-конструкторських організацій та трудових колективів галузі у 70-ті роки була спрямована на вдосконалення вже існуючих технологій та розробку принципово нових матеріалів, процесів і агрегатів, поліпшення якості металопродукції, розширення її асортименту за рахунок збільшення випуску прогресивних видів, зменшення її собівартості, питомої ваги витрат сировини і матеріалів, більш глибокої та комплексної їх переробки, вдосконалення організації виробництва, праці й управління.

Вагомий вклад у розробку фундаментальних проблем теоретичної металургії внесли Інститут металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР, Інститут металургії Уральського наукового центру АН СРСР, Інститут металургії і збагачення АН Казахської РСР, Інститут металургії ім. 50-річчя СРСР АН Грузинської РСР, а також академічні установи УРСР, зокрема інститути електрозварювання ім. Є. О. Патона, проблем лиття, проблем матеріалознавства, металофізики та інші, які є головними у своїй галузі.

Поряд з розвитком фундаментальних досліджень в чорній металургії установи Академії наук УРСР значну увагу приділяли питанням практичного використання результатів наукових досліджень з метою підвищення ефективності роботи всієї галузі. Це, в свою чергу, вимагало вдосконалення організаційних форм зв'язку науки і виробництва, розширення кооперації з іншими науковими установами країни, що працювали в цьому напрямі. Важливу роль у прискоренні впровадження найновіших відкриттів у виробництво відіграла постанова Президії АН УРСР, Колегії Мінчормету УРСР та бюро Придніпровського наукового центру по прискоренню наукових досліджень та впровадженню розробок установ АН УРСР на підприємствах чорної металургії республіки (червень, 1972 р.), а також затверджена Президією АН УРСР і Колегією Мінчормету УРСР велика програма досліджень і впровадження їх результатів у виробництво². Цими документами передбачався широкий комплекс заходів, спрямованих на розробку технологічних процесів на основі найсучасніших досягнень у галузі фізики, хімії, кібернетики, розширення комплексних робіт в координації з галузевими інститутами та вищими навчальними закладами.

У 1971—1980 рр. до виконання наукових розробок у чорній металургії республіки залучалося понад 120 інститутів, у тому числі 34 науково-дослідних Мінчормету СРСР та Мінчормету УРСР, 14 — Академії наук УРСР, 16 — Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР та ряд інститутів суміжних міністерств та відомств³.

² Центр. держ. арх. Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР (далі ЦДАЖР УРСР), ф. Р-337, оп. 32, спр. 297, арк. 13; спр. 282, арк. 26.

³ Когадеев А. А., Миненко В. А., Терещенко Н. А., Донец Ю. В.

Таке об'єднання зусиль спеціалістів широкого профілю дало змогу організаціям Мінчормету УРСР у 1971—1980 рр. виконати близько 6,1 тис. науково-дослідних робіт, з яких 4 тис. впровадити у виробництво⁴.

Прикладом високої ефективності координації зусиль у прискоренні науково-технічного прогресу в галузі є діяльність колективів Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР та науково-дослідних установ й підприємств Москви, Ленінграда, Липецька, Новосибірська, Челябінська, Магнітогорська, Караганди, Волгограда, Електросталі, Череповця. У 70-ті роки в Інституті ім. Є. О. Патона розроблялися теоретичні основи електрозварювання матеріалів, нових методів одержання високоякісних і особливо чистих металів і сплавів, теплошлакової обробки рідких металів, проводилися дослідження, спрямовані на вдосконалення технології виробництва електрозварних труб, збільшення строків служби металургійного обладнання і технологічного інструменту. Співробітники інституту розробили нові методи електрошлакового та плазмо-дугового переплаву, що дає можливість у великих кількостях одержувати сталь і сплави із заданими властивостями й гарантованими експлуатаційними характеристиками⁵. У 1975 р. під керівництвом академіка Б. Є. Патона і академіка АН УРСР В. І. Медовара було розроблено і вперше у світовій практиці на промисловій установці реалізовано схему фасонної відливки з повним переливом рафінованого металу з плавильної ємкості у кристалізатор, а також завершено вивчення нових металургійних процесів на основі теплошлакової обробки рідких металів і створення установок для порційної електрошлакової відливки злитків великої ваги⁶. Дослідно-промислове випробування нового способу порційної електрошлакової відливки (ПЕШО) успішно пройшло на Челябінському металургійному заводі і Електростальському заводі важкого машинобудування⁷. Згодом ПЕШО було впроваджено на ряді металургійних підприємств УРСР. За розробку методик електрошлакового переплаву й електрошлакового лиття співробітники Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР одержали понад 400 авторських свідоцтв, десять розробок запатентовані за кордоном⁸.

Паралельно з інститутами Академії наук УРСР науковий пошук у галузі металургії ведуть 18 дослідних і 5 проектних галузевих інститутів республіки. Багато з них є головними по різних напрямках дослідної роботи і здійснюють широке співробітництво із спорідненими організаціями братніх республік. Це допомагає їм добиватися кращої якості виконуваних робіт відповідно до вимог науково-технічного прогресу, змушує підвищувати відповідальність за рівень й ефективність досліджень і розробок, за впровадження їх результатів у виробництво.

Показовим у цьому відношенні є досвід роботи Всесоюзного науково-дослідного і дослідно-конструкторського інституту трубної промисловості (ВНДТІ, м. Дніпропетровськ), який є головним центром у цій галузі. Лише в роки десятиї п'ятирічки колектив інституту

Фундамент індустрії.—Київ, 1980.—С. 35; Куликов Я. Рубежі чорної металургії Радянської України // Економіка Радянської України.—1975.—№ 12.—С. 5.

⁴ Когадеев А. А., Миненко В. А., Терещенко Н. А., Донец Ю. В. Фундамент індустрії.—С. 35; Развитие металлургии в Украинской ССР.—Київ, 1980.—С. 373.

⁵ Патон Б. Є. Торжество ленінських ідей дружби і братерства народів // Вісник Академії наук Української РСР.—1972.—№ 12.—С. 11.

⁶ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 10, арк. 60—62.

⁷ Сталь—1975.—№ 11.—С. 999—1000.

⁸ Развитие металлургии в Украинской ССР.—С. 785.

⁹ Семенов О. А. Опыт ВНИТИ по организации внедрения законченных научных разработок // Экономика, планирование и организация управления трубной промышленностью.—М., 1982.—С. 9.

виконував розробки у співдружності з 10 інститутами АН СРСР і АН УРСР, 12 вузами й понад 70 науково-дослідними і проектно-конструкторськими організаціями та підприємствами країни різних галузей народного господарства⁹. Економічний ефект від впровадження результатів діяльності інституту у 1971—1980 рр. становив 238 млн. крб. Розробка способу виробництва нових видів труб, технологічного процесу та обладнання проводилася колективом ВДНТІ спільно із спеціалістами Інституту електрозварювання АН УРСР, Всесоюзного науково-дослідного інституту металургійного машинобудування (м. Москва), Всесоюзного науково-дослідного інституту струмів високої частоти ім. В. П. Вологодіна (м. Ленінград), виробничого об'єднання «Електростальважмаш», Харцизького, Волгоградського трубних заводів, Таганрозького і Висунського металургійних і Азербайджанського трубопрокатних заводів¹⁰. Головною організацією по розробці спеціалізованих прокатних станів є Український науково-дослідний інститут металів (УкрНДІмет, м. Харків). Розробки цього колективу в 70-ті роки, що здійснювалися у взаємодії з більш як 500 підприємствами і проектно-конструкторськими організаціями різних галузей промисловості, мали важливе народногосподарське значення¹¹. Так, у десятій п'ятирічці УкрНДІметом разом з 13 інститутами і 20 металургійними підприємствами створені принципово нові технологічні процеси та освоєно промислове виробництво 339 гарячекатаних і 273 гнутих профілів¹². Це дало можливість налагодити випуск вантажних автомобілів сімейства КамАЗ і комплектуючих деталей до них, сільськогосподарських машин на Липецькому, Челябінському і Мінському тракторних заводах, Красноярському комбайновому заводі і Молодечненському заводі легких металевих конструкцій¹³. Колектив інституту постійно подавав технічну допомогу підприємствам в освоєнні нових потужностей, зокрема станів «2800» і «600» Комунарського, «1700» Ждановського ім. Ілліча, «450» Західно-Сибірського металургійних заводів, першого в країні балкового стану для виробництва економічних двотаврів на Нижньотагільському металургійному комбінаті. За безпосередньою участю спеціалістів УкрНДІмету налагоджено виробництво широкого сортаменту гнутих профілів на Магнітогорському металургійному комбінаті і Челябінському металургійному заводі.

Поряд з розробкою нових процесів і способів одержання металів, розширенням сортаменту продукції і поліпшенням її якості у співробітництві науково-дослідних установ чітко простежувалася орієнтація на питання вдосконалення організації виробництва і праці на підприємствах галузі. Адже скорочення частки важкої фізичної і ручної праці за рахунок широкого впровадження засобів механізації і автоматизації є важливим соціально-економічним завданням, на розв'язання якого істотно впливає науково-технічний прогрес.

Проведення комплексних досліджень, вивчення і узагальнення великого обсягу інформації з метою розробки конкретних рекомендацій щодо використання передового науково-технічного досвіду здійснювалося науково-дослідними організаціями спільно з підприємствами практично по всіх підрозділах металургійного виробництва. Так, московський Діпромет спільно з іншими установами, зокрема, Всесоюзним науково-дослідним інститутом організації виробництва і праці чорної металургії (ВНДІОчормет, м. Харків), у 1973—1974 рр. вивчав рівень механізації та автоматизації трудомістких робіт на восьми

¹⁰ Об'єднаний архів Дніпропетровської обласної ради професійних спілок (Далі — ОА Дніпропетр. облпрофради), ф. 11, оп. 1, спр. 1371, арк. 128—130; Сталь.— 1980.— № 1.— С. 3, 5, 19; № 2.— С. 49—50.

¹¹ Сталь.— 1978.— № 10.— С. 879.

¹² Там же.— 1982.— № 8.— С. 72—73.

¹³ Там же.— С. 2—3.

підприємствах — Магнітогорському, Нижньотагільському, ім. Ілліча, «Криворіжсталі», «Запоріжсталі» та ряді інших. Розроблені рекомендації знайшли широке застосування на багатьох підприємствах галузі. Так, на «Запоріжсталі» і «Азовсталі» у доменних цехах було впроваджено дистанційне управління стопорами, що значно підвищило продуктивність праці доменщиків. ДонНДІчормет у дев'ятій п'ятирічці проаналізував продуктивність праці у доменному та мартенівському виробництвах на семи заводах УРСР та Магнітогорському металургійному комбінаті. В результаті з'ясувалося, що у магнітогорців вона вища. Тому на основі досвіду Магнітогорського металургійного комбінату було розроблено заходи по поліпшенню наукової організації праці на відповідних підприємствах УРСР¹⁴.

Необхідною ланкою у прискоренні науково-технічного прогресу у чорній металургії є проектування, яке дає можливість у майбутні металургійні комплекси і агрегати закласти найновіші науково-технічні рішення, сучасну технологію, вдосконалити умови виробництва. Виходячи з рішень XXIV та XXV з'їздів КПРС, проектно-конструкторські організації республіки сконцентрували свої зусилля на розробці проектів нових агрегатів великої одиничної потужності та реконструкції й модернізації діючих.

У досліджуваній період досвід спільної діяльності колективів науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій братніх республік збагатився новими формами.

Прикладом ефективної взаємодії спеціалістів братніх республік може бути розробка технічного проекту для найбільшої у світі доменної печі № 9 «Криворіжсталі». До цієї роботи було залучено 59 конструкторських організацій країни. З метою прискорення розробки технічної документації для ДП-9 у грудні 1971 р. колектив Українського державного інституту по проектуванню металургійних заводів (Укрдіпромет, м. Дніпропетровськ) звернувся до всіх учасників проектування із закликом розгорнути наскрізне соціалістичне змагання¹⁵. Цю ініціативу підтримали колективи багатьох організацій. Робочі креслення були завершені за рік до закінчення будівництва, а технічний проект затверджений за 9 місяців до введення в дію металургійного комплексу¹⁶.

Цей досвід допоміг колективу Укрдіпромету в дев'ятій п'ятирічці перейти до організації конструкторських розробок із своїми колегами на договірній основі, що в наступні роки стало однією з провідних форм його діяльності. Якщо у 1975 р. було укладено 13 договорів про творчу співдружність¹⁷, то у 1981 — 40¹⁸. Основним їх змістом було узгодження дій проектувальників і виробничників, підвищення рівня проектних розробок, поєднання творчого пошуку з наполегливою реалізацією його результатів. І хоча не обійшлося без прорахунків в організації співробітництва партнерів, зокрема, до виконання умов договорів недостатньо залучились будівельні колективи, а в ряді випадків мали місце прорахунки в проектних рішеннях, колективний пошук резервів дав свої позитивні наслідки. У десятій п'ятирічці колектив Укрдіпромету завершив проектування нових цехів по виробництву електросталі на заводах «Красный Октябрь» і «Азовсталь»,

¹⁴ Попов Д. И., Макаров Л. П. Интенсификация производства — основное условие повышения эффективности работы черной металлургии. — М., 1975. — С. 52—53, 58—59.

¹⁵ Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 530, оп. 2, спр. 35, арк. 24.

¹⁶ Кошелюк С. А. Ключевая проблема экономики: Вопросы совершенствования капитального строительства. — Киев, 1980. — С. 68.

¹⁷ Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 66, спр. 172, арк. 23.

¹⁸ Музей трудової слави Укрдіпромету: Підсумки роботи Укрдіпромету за десятиріччя п'ятиріччю. — С. 4.

безперервного дрібносортового стану «250-6» на «Криворіжсталі», термічного відділення рейкобалкового цеху на Кузнецькому металургійному комбінаті, трубоволоочильного цеху на Нікопольському Південно-трубному заводі, реконструкції чотирьох трубозварних цехів на Таганрозькому і Висунському металургійних заводах та інших. На всіх введених у дію за проектами інституту об'єктах чорної металургії у 1975—1980 рр. одержано приріст виробництва агломерату 4 млн. т, чавуну — 260 тис. т, сталі — 6,5 млн. т, прокату — 1,2 млн. т¹⁹.

Важливим напрямом науково-технічного співробітництва братніх республік є широке залучення до розробки актуальних проблем розвитку металургійної науки колективів вищих навчальних закладів. Маючи у своєму розпорядженні необхідну дослідну базу, вузи УРСР беруть активну участь у розв'язанні теоретичних і прикладних завдань. У досліджуваний період до розробки науково-дослідних тем у чорній металургії було залучено близько 20 вузів республіки, в яких діяло 9 проблемних і 26 галузевих лабораторій²⁰. Колективи вузів постійно координували свою роботу з академічними установами, галузевими науково-дослідними інститутами та проектно-конструкторськими організаціями й підприємствами, в тому числі і з братніх республік.

Далеко за межами УРСР відомі творчі розробки Дніпродзержинського індустріального інституту. Спільно з Азербайджанським трубопрокатним заводом, Череповецьким та Руставським металургійними заводами, Магнітогорським металургійним комбінатом він у 1971—1980 рр. виконав ряд важливих досліджень з метою поліпшення якості металу для труб шляхом розливки сталі під шаром шлаку, метод розрахунків загальної системи калібровки штабової сталі на стані «350», підвищення точності обробки жерсті на агрегатах поперечної різки тощо²¹.

Значний економічний ефект мали запроваджені на підприємствах УРСР та братніх республік спільні розробки колективів Донецького металургійного інституту та Західно-Сибірського й Новосибірського металургійних заводів, заводу «Сарканайс металургс» (м. Лієпая), Актюбінського заводу феросплавів; Дніпропетровського металургійного інституту і Таганрозького металургійного заводу, «Красной Этны», Лутугінського і Кушвинського заводів прокатних валків; Запорізького індустріального і Челябінського металургійного інститутів та Новосибірського заводу електротермічного обладнання та інших.

Розширення взаємозв'язків наукових закладів з підприємствами у вирішенні актуальних питань розвитку чорної металургії відбувається шляхом активного залучення до досліджень низових науково-технічних об'єднань — комплексних творчих бригад, конструкторських бюро і центральних заводських лабораторій (ЦЗЛ) підприємств братніх республік. Це має важливе значення також для підвищення ефективності науково-технічних розробок ЦЗЛ, які поки що в основному орієнтовані на потреби окремих підприємств і не мають широкого загальногалузевого значення²².

Поглибленню масштабів співробітництва ЦЗЛ із своїми партнерами з братніх республік сприяє те, що у 60-х, і особливо у 70-х роках у діяльності ЦЗЛ чітко визначилася тенденція до спеціалізації у виконанні науково-технічних робіт певного профілю. Підвищення ролі заводських лабораторій у виконанні загальногалузевих програм та спеціалізація їх діяльності висували на передній план завдання чіткої координації їх зусиль як між собою, так і з галузевими науково-дослідними інститутами. З цією метою у жовтні 1971 р. було про-

¹⁹ Там же.— С. 1.

²⁰ Развитие металлургии в Украинской ССР.— С. 777.

²¹ Сталь.— 1975.— № 6.— С. 507—508; № 9.— С. 827—829; 1977.— № 6.— С. 563; 1982.— № 6.— С. 47—48.

²² Там же.— 1972.— №3.— С. 187.

ведено нараду керівників центральних заводських лабораторій 30 металургійних підприємств і представників Мінчормету СРСР²³. Рекомендації наради сприяли поліпшенню роботи ЦЗЛ на основі перспективного планування і централізованої координації їх діяльності, розширенню зв'язків трудових колективів країни.

Співдружність центральних заводських лабораторій підприємств, науково-дослідних і дослідно-конструкторських організацій позитивно вплинула на розв'язання поточних і перспективних завдань розвитку науково-технічного прогресу в чорній металургії УРСР, сприяла найшвидшому впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво, поліпшенню якості продукції, економії сировини, матеріалів і металу, підвищенню надійності обладнання і зростанню продуктивності праці. Так, ЦЗЛ «Дніпроспецсталі» протягом багатьох років підтримує тісні контакти з 28 науково-дослідними і проектно-конструкторськими організаціями країни²⁴, «Криворіжсталі» і «Запоріжсталі» — з більш як 30²⁵, «Азовсталі» — 40²⁶. Результатом спільної роботи ЦЗЛ «Запоріжсталі» з колективами Ждановського металургійного заводу ім. Ілліча, Магнітогорського металургійного комбінату, НДІважмашу Уральського заводу важкого машинобудування, Московського інституту сталі та сплавів, Липецького політехнічного інституту стало створення і впровадження в промислову експлуатацію у 1973 р. систем противигину валків на станах «1680», «1700-1» та «1700-2». Ця розробка удостоєна Державної премії СРСР у галузі науки і техніки за 1973 рік²⁷. За роки дев'ятої п'ятирічки зусиллями спеціалістів ЦЗЛ «Запоріжсталі» при активній участі колективів братніх республік на підприємстві освоєно 22 нові марки сталі, створено 78 типів холодногнутих профілів. Економічний ефект від освоєння нових видів продукції становив близько 5 млн. крб.²⁸

Ділові взаємозв'язки колективів академічних, галузевих науково-дослідних інститутів і підприємств чорної металургії, постійно розвиваючись, збагачувалися новими формами, що допомагали усувати міжвідомчі бар'єри і поєднувати науковий пошук з цілеспрямованою роботою по реалізації його результатів. Однією з них стали договори про творчу співдружність вчених і виробників. Ініціаторами їх запровадження у галузі виступили в 1972 р. колективи ЦНДІчормету і Новолипецького металургійного заводу²⁹.

Почин підтримало багато організацій галузі. Так, у 1977 р. УкрНДІмет здійснював свої розробки за 32 договорами з підприємствами УРСР і братніх республік, ВНДТІ — з 11³⁰. Загалом на кінець десятої п'ятирічки колективи науково-дослідних і проектних інститутів, підприємств чорної металургії країни підписали більш як 500 договорів про творчу співдружність у роботі по прискоренню науково-технічного прогресу, збільшенню виробництва металу і поліпшенню його якості³¹.

Звертає на себе увагу та обставина, що більшість договорів укладалася між підприємствами і інститутами з метою цільового впровадження науково-технічних розробок у виробництво. Так, колективи

²³ Там же.

²⁴ Ельцов К. С., Стеценко Н. В., Бородулин Г. М. Завод новых металлургических процессов.— Днепропетровск, 1976.— С. 64.

²⁵ Металлург.— 1977.— 5 июля; Повышение эффективности металлургического производства.— Киев, 1975.— С. 45.

²⁶ Горбань Г. Я. Новой пятилетке — наш труд и мастерство.— М., 1976.— С. 9.

²⁷ Сталь.— 1973.— №3.— С. 135—139.

²⁸ Повышение эффективности металлургического производства. — С. 21, 28, 47.

²⁹ Сталь.— 1974.— № 7.— С. 573.

³⁰ Там же.— № 1.— С. 3.

³¹ Там же.— 1982.— № 8.— С. 72.

ЦНДІчормету і «Азовсталі» у 1974 р. підписали договір на співробітництво. Виконання взаємних зобов'язань дало їм можливість розв'язати ряд важливих народногосподарських завдань. Спільно з ЦНДІчорметом, Нижньотагільським металургійним комбінатом, Центральним науково-дослідним інститутом Міністерства шляхів сполучень СРСР на заводі у 1974 р. проводилася комплексна розробка технології безперервної розливки рейкової сталі³². У десятій п'ятирічці було створено нові марки трубної сталі і розроблено технологію прокатки товстолистової сталі на стані «З600» для виробництва труб великого діаметра³³. Це дало можливість значно підвищити якість труб для північних районів країни і ефективно застосувати їх на спорудженні магістральних газопроводів Уренгой — Помари — Ужгород, Уренгой — Західний кордон СРСР та інших³⁴.

Дальшого розвитку ця форма творчої співдружності набула на підприємствах галузі Дніпропетровської області. Поряд з укладенням договорів безпосередньо між науково-дослідними організаціями і підприємствами у 1976 р. Інститут чорної металургії (м. Дніпропетровськ), ВНДТІ, НДІАчормет, Укрдіпромет, «Металургавтоматика», «Електроважхімпроєкт», Головиний ІОЦ Мінчормету УРСР та інші організації підписали єдиний договір про науково-технічне співробітництво³⁵. З метою скорочення строків впровадження нової технології, освоєння проектних потужностей, вдосконалення управління виробництвом і технологічними процесами ці організації на початку 1977 р. уклали багатосторонні договори про творчу співдружність з чотирма заводами — Нікопольським Південнотрубним, Новомосковським, ім. В. І. Леніна та ім. К. Лібкнехта, затвердили умови соціалістичного змагання і ради по його координації³⁶. Це змагання проходило під девізом «П'ятиріччі ефективності і якості — творчий внесок виробників і вчених Придніпров'я». В результаті виконання комплексних програм на трубних заводах Дніпропетровщини було вироблено понад план 1400 тис. т труб, зекономлено 12 тис. т металу і 22 тис. т умовного палива³⁷, а їх колективи виконали свої зобов'язання по поставках продукції нафтовикам Західного Сибіру.

Наведені факти не тільки свідчать про подальше поглиблення цінної ініціативи, а й дають можливість простежити етапи створення вищих організаційних форм інтеграції науки і виробництва, що діють нині у чорній металургії республіки. Йдеться, зокрема, про науково-виробничі об'єднання. На основі набутого досвіду взаємодії наукових і виробничих колективів в Дніпропетровській області у одинадцятій п'ятирічці було створено НВО «Металург», в рамках якого плідно співробітничать Дніпропетровський металургійний інститут, Укрдіпромет, Дніпропетровський металургійний та Нижньодніпровський трубопрокатний заводи³⁸.

Важливим напрямом спільної діяльності наукових і виробничих колективів, яка дає можливість значно інтенсифікувати роботу галузі, є створення і впровадження обчислювальної техніки, сучасних методів і засобів планування та управління виробництвом на базі автома-

³² Поляков В. В., Синельников В. А., Югов П. И. и др. Исследование и разработка технологии производства железнодорожных рельсов из непрерывных заготовок кислородно-конвертерной стали // Сталеплавильное производство.—М., 1974.— Вып. 2.— С. 70—73.

³³ Сталь, 1978, № 4, с. 347—348; 1982, № 3, с. 18—20.

³⁴ Скляков Н. Ф. Экономические проблемы повышения качества и развития сортамента черных металлов.— М., 1978.— С. 115.

³⁵ Партархів Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 70, спр. 131, арк. 2.

³⁶ ОА Дніпропетр. облпрофради, ф. 1, оп. 14, спр. 1423, арк. 9.

³⁷ Парг. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 70, спр. 13, арк. 84.

³⁸ Комуніст України.— 1984.— № 12.— С. 56—57.

тизованих систем. Створення АСУ на підприємствах Мінчормету УРСР пройшло ряд етапів: від автоматизованих систем управління окремими виробничими операціями (розкрій прокату, регулювання ширини штрипсів, нагрівання злитків тощо) — до впровадження АСУ технологічними процесами і виробництвом в цілому. У 1970 р. було введено в експлуатацію першу чергу галузевої АСУ Мінчормету УРСР³⁹.

Автоматизовані системи управління для Мінчормету УРСР розробляли понад 30 академічних, науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій країни, серед яких провідна роль належала колективам Інституту економіки АН СРСР, ЦНДІчормету, ВНДІ-метмашу (м. Москва), Діпромашу (м. Пенза) та іншим⁴⁰. Вже на середину 1972 р. на заводах республіки діяли АСУ технологічними процесами на 11 доменних печах і 3 кисневих конверторах⁴¹. В роки десятиї п'ятирічки в чорній металургії УРСР створювалися великі інтегровані АСУ. За цей час у галузі впроваджено 51 АСУ технологічними процесами, 3 нових АСУ підприємств, введено в дію 5 обчислювальних центрів, створено пусковий комплекс інтегрованої галузевої системи управління (ІАСУ «Укрчормет»). Річна економія від впровадження АСУ на базових підприємствах — Інгuleцькому та Новокриворізькому гірничозбагачувальних комбінатах, заводах «Криворіжсталь», «Азовсталь», Дніпропетровському трубопрокатному та інших — становила 7,4 млн. крб.⁴²

Співдружність академічних, науково-дослідних, проектно-конструкторських організацій і підприємств братніх республік стала важливим засобом у реалізації вимог XXV з'їзду КПРС щодо рішучого поліпшення якості усіх видів вироблюваної продукції, розширення її сортаменту, підвищення питомої ваги продукції вищої категорії якості у загальному обсязі її випуску і широкого впровадження комплексних систем управління якістю продукції⁴³.

Комплексна система управління якістю продукції (КС УЯП) передбачала постійну взаємодію заходів, методів і засобів для досягнення і безперервного поліпшення якості продукції, що випускалася. Зазначимо, що, незважаючи на певні успіхи в цій справі, корінного перелому у підвищенні рівня якості продукції чорної металургії УРСР не сталося. КС УЯП не змогла повною мірою розв'язати ті завдання, які на неї покладалися: далися взнаки недосконалості господарського механізму, міжвідомчі перепони, стереотипи в діяльності господарських працівників, відсутність необхідної матеріально-технічної бази. Разом з тим, набутий позитивний досвід співдружності виробничників і учених у розв'язанні проблеми підвищення якості продукції заслуговує на вивчення і поширення. Особливо він необхідний в сучасних умовах господарювання — адже з січня 1987 р. на промислових підприємствах країни, в тому числі і металургійних УРСР, введено державне приймання продукції.

Розробка основних положень КС УЯП на підприємствах чорної металургії країни розпочалася на початку 70-х років. Оперативне керівництво, контроль за здійсненням робіт по створенню і впровадженню системи на металургійних підприємствах здійснювала створена у 1976 р. координаційна рада Міністерства чорної металургії СРСР.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-337, оп. 32, спр. 256, арк. 103.

⁴⁰ Там же, арк. 106.

⁴¹ Там же, арк. 138.

⁴² Щербинский В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная: Из опыта работы партийных организаций Украины по осуществлению решений XXVI съезда КПСС об ускорении научно-технического прогресса. — Киев, 1983. — С. 157—158.

⁴³ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1976. — С. 188.

Для науково-методичного забезпечення і керівництва розробкою і впровадженням КС УЯП визначались головна організація — ЦНДІчормет ім. П. І. Бардіна — і 17 базових, а також 42 однорідних підприємства, в тому числі 16, підлеглих Мінчормету УРСР⁴⁴.

Така координація сприяла прискоренню розробки типової документації та створенню комплексної системи управління якістю продукції у чорній металургії. Одними з перших в УРСР роботи по впровадженню КС УЯП розгорнули (з 1975 р.) трудівники Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського під безпосереднім методичним і організаційним керівництвом Головної інспекції по якості продукції Мінчормету СРСР, технічних управлінь Мінчормету СРСР та УРСР, головної організації — ЦНДІчормету, Інституту чорної металургії (м. Дніпропетровськ), ВНДІОчормету. Контроль за створенням системи здійснював комітет по якості при Дніпропетровському обкомі Компартії України⁴⁵. Запровадження у 1977 р. на цьому підприємстві першої у галузі республіки КС УЯП допомогло колективу збільшити випуск продукції вищої категорії якості, знизити рівень браку, істотно підвищити економію металу. Якщо у 1973 р. завод випускав два вироби з державним Знаком якості, то на кінець десятої п'ятирічки — 11. Обсяг продукції найвищої категорії якості становив близько 40% від загального обсягу, а річний економічний ефект від роботи за КС УЯП перевищив 219 тис. крб.⁴⁶ В березні 1978 р. науково-технічна комісія Держстандарту СРСР позитивно оцінила досвід Дніпропетровського металургійного заводу по створенню КС УЯП і рекомендувала його всім колективам галузі⁴⁷. Комплексна система була також схвалена Дніпропетровським обкомом Компартії України і виїзною координаційною радою Мінчормету СРСР. В одинадцятій п'ятирічці, як повідомлялося на XXVII з'їзді Компартії України, колектив заводу довів випуск продукції з державним Знаком якості до 46% проти 39% за планом⁴⁸.

Після запровадження КС УЯП на базових підприємствах УРСР (заводі ім. Петровського, Нижньодніпровському трубопрокатному ім. К. Лібкнехта, Новомосковському трубному заводі, Дніпродзержинському коксохімічному заводі) ця система як складова частина республіканської цільової програми «Метал» набула дальшого розвитку на багатьох інших підприємствах галузі УРСР. На кінець десятої п'ятирічки комплексна система управління якістю продукції діяла в повному обсязі на 105 металургійних підприємствах Мінчормету УРСР⁴⁹. Це дало можливість уже в 1982 р. досягти понад 20% виробництва продукції вищої категорії якості від загального обсягу і присвоїти 364 видам виробів державний Знак якості⁵⁰. Таким чином, спільні зусилля науковців і виробничників по поліпшенню якості продукції дали вагомий результат.

Розглянуті нами напрями і форми науково-технічного співробітництва братніх республік у розвитку чорної металургії УРСР свідчать про поглиблення процесу інтернаціоналізації радянської науки в умовах науково-технічного прогресу. Широка кооперація академічних,

⁴⁴ Терещенко Н. А., Кириллов А. Г., Сахаров В. С. Комплексные системы управления качеством продукции на предприятиях черной металлургии УССР: Экспресс-информация.—М., 1981.— Вып. 1.— С. 2.

⁴⁵ Управление качеством в металлургии: Опыт Днепропетровского металлургического завода им. Петровского.— М., 1979.— С. 14.

⁴⁶ Там же.— С. 12; Роговой П. М., Леонтьев А. М. Резервы экономии на металлургическом предприятии.— Днепропетровск, 1975.— С. 117; Мазов В. Ф. Эффективность применения вычислительной техники в управлении // Интенсификация и повышение эффективности металлургического производства.— Киев, 1978.— С. 29.

⁴⁷ Управление качеством в металлургии.— С. 7.

⁴⁸ Рад. Україна.— 1986.— 7 лют.

⁴⁹ Терещенко Н. А., Кириллов А. Г., Сахаров В. С. Указ. соч.— С. 4.

⁵⁰ Сталь.— 1982.— № 12.— С. 8.

науково-дослідних, проєктно-конструкторських інститутів, вищих навчальних закладів і підприємств була спрямована на розв'язання ключових завдань підвищення ефективності роботи однієї з базових галузей народного господарства Української РСР.

Разом з тим, набутий досвід науково-технічного співробітництва братніх республік у розвитку чорної металургії УРСР збагатив скарбницю історичного досвіду народів СРСР новими яскравими гранями дружби і взаємодопомоги радянських народів, сприяв дальшому зміцненню їх інтернаціональної єдності.

РОЗВИТОК СУЧАСНИХ ФОРМ ІНТЕГРАЦІЇ НАУКИ І ВИРОБНИЦТВА УСТАНОВАМИ АН УРСР

О. Ф. КОНОВЕЦЬ (Київ)

Широкомасштабна реалізація ідеї органічного поєднання досягнень НТР з перевагами соціалізму є найхарактернішою ознакою сучасності, рушійним фактором соціально-економічного розвитку радянського суспільства. Взявши курс на кардинальне прискорення науково-технічного прогресу, інтенсифікацію економіки країни, КПРС висунула завдання — зміцнити зв'язки науки, техніки і виробництва, створити такі організаційні форми їх інтеграції, які б дали можливість забезпечити чітко й швидко проходження наукових ідей від зародження до широкого застосування на практиці¹. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває вивчення конкретно-історичних форм інтеграції науки і виробництва, виявлення певних закономірностей і перспектив їх розвитку.

Властивий соціалізму суспільно-історичний процес поглиблення інтеграції науки і виробництва можна розглядати в межах своєї системи «наука — техніка — виробництво». Вона має свою структуру, зміст та форму. Зрозуміло, що на кожному конкретно-історичному етапі змістові цього процесу повинна відповідати адекватна йому форма. Життя потребує таких конкретних форм і методів зв'язку між наукою і виробництвом, які б найбільше відповідали можливостям і потребам соціалізму в розвитку як наукових досліджень, так і матеріального виробництва. Вони мають забезпечувати матеріалізацію ідей, оптимальну за доцільністю, за економічними й соціальними показниками, за темпами, строками й масштабами впровадження, і водночас створювати умови для випереджаючого розвитку науки, сприяти постановці нових дослідницьких проблем.

Життя показало, що протягом останнього десятиріччя «велика наука» недостатньо впливала на зростання виробництва, активізацію економіки. Досить сказати, що нині лише близько третини закінчених наукових розробок впроваджується у практику. В новій редакції Програми КПРС, прийнятій XXVII з'їздом партії, серед найважливіших висувається завдання постійного вдосконалення організаційно-господарських форм інтеграції науки і виробництва². Таким чином, пошук ефективних форм, які можуть забезпечити органічну і безперерйну взаємодію науковців і виробничників, є однією з актуальних проблем сучасності.

Практика управління народним господарством виробила чимало таких форм. Одні з них склалися давно і вже мають своє організацій-

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 336.

² Див.: Там же.— С. 199.

не оформлення (співробітництво на основі госпдоговорів), інші набули значного поширення лише останнім часом (договори про творчу співдружність), деякі ще перебувають у процесі початкового розвитку (інженерні центри, міжгалузеві науково-виробничі комплекси). Визначилася загалом і їх класифікація: планові форми (комплексні цільові і регіональні науково-технічні програми), договірні (виконання науково-технічних робіт на основі договорів між колективами наукових установ і промислових підприємств), структурні (науково-виробничі об'єднання, науково-технічні комплекси, проблемно-орієнтовані лабораторії), координаційні (громадські комісії сприяння науково-технічному прогресу, ради по прискоренню впровадження наукових досягнень при партійних комітетах тощо), інформаційні (система передачі результатів наукових досліджень відповідними каналами)³.

Зрозуміло, що дана класифікація є досить умовною. Адже окремі форми зв'язків науки з практикою не мають чітких меж, переплітаються, взаємодоповнюють одна одну. Ми маємо спинитися на аналізі характерних для Української РСР форм інтеграції науки і виробництва, які набули значного поширення в системі Академії наук республіки, і з позиції історизму виявити особливості їх становлення і розвитку, а також регіональну специфіку.

Планові форми інтеграції науки та виробництва — це, по-суті, не що інше, як розробка й реалізація різних рівнів і типів науково-технічних програм, комплексних планів прискорення науково-технічного прогресу. В їх основі лежить програмно-цільовий метод управління розвитком науки, техніки і виробництва, який є якісно новою формою планування, що забезпечує концентрацію сил і ресурсів на виконання найважливіших загальнодержавних та міжгалузевих завдань.

Цільовий принцип завжди був головним у соціалістичному плануванні. Достатньо згадати ленінську характеристику ГОЕЛРО як другої програми партії. Це був перший науковий план розвитку народного господарства на тривалу перспективу. Особливо широкого розмаху метод планування і прогнозування розвитку економіки, науково-технічного прогресу набув у 70-х роках*. Важливу роль у розвитку програмно-цільового методу управління циклом «наука — виробництво» відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» від 12 липня 1979 р. В ній було висунуто завдання розробки цільових комплексних програм як важливої складової частини державних перспективних планів економічного і соціального розвитку країни, а також встановлено порядок їх складання⁴. Реалізація постанови сприяла активізації процесу удосконалення управління науково-технічним прогресом.

Перехід до розв'язання важливих науково-технічних завдань на основі таких програм був підготовлений практикою попередніх років, коли комплексні проблеми вирішувалися на основі міжгалузевих і міжвідомчих координаційних планів. На відміну від останніх, комплексні програми більшою мірою орієнтувалися на розробку конкретних зразків нової техніки і доведення їх до промислового виробництва. В ході формування і реалізації цих програм дедалі більшого значення надається підготовці виробництва до освоєння нової техніки.

³ Див.: Гордеева Н. А. Взаимосвязи академической науки и производства. — М., 1985. — С. 25.

* Вперше програмно-цільовий метод планування повною мірою почав застосовуватися під час розробки десятого п'ятирічного плану. Ним було передбачено здійснення близько 200 комплексних програм, які охоплювали найважливіші науково-технічні і соціально-економічні проблеми суспільства.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1984. — Т. 13. — С. 395—435.

Так, частка витрат на проведення необхідних для цього дослідно-конструкторських робіт (без капітальних вкладень) зроста в десятій п'ятирічці в цілому по країні на 30% порівняно з попередньою⁵.

Такі ж тенденції властиві й для Української РСР. В республіці нагромаджено значний досвід розробки цільових програм, створено відповідну систему управління ними. В її основу покладено цільове програмування на трьох рівнях — республіканському, галузевому й регіональному. Вчені і спеціалісти Академії наук УРСР в одинадцятій п'ятирічці брали участь у реалізації близько 160 регіональних комплексних програм. В ході їх здійснення було забезпечене істотне прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва і якості продукції⁶.

Велика увага приділяється реалізації цільових програм у масштабах великих індустріальних центрів, а також окремих підприємств певної галузі народного господарства республіки. Як правило, вони спрямовані на створення нових технологій, розв'язання вузлових науково-технічних завдань. Так, на початку 70-х років об'єднання «Київтрактородеталь» не справлялося з плановими завданнями, одержувало чимало нарікань від споживачів з приводу якості виробів. За ініціативою Київського міськкому партії і Президії Академії наук УРСР група вчених і партійних та господарських працівників проаналізувала стан справ в об'єднанні, а також на інших підприємствах міста і розробила на десяту п'ятирічку цільову комплексну програму під назвою «Київлиття». Її реалізація дала можливість підвищити продуктивність праці в ливарних цехах об'єднання у півтора рази, значно поліпшити умови праці в них. Лише впровадження магнітодинамічних насосів давало щороку понад 210 тис. крб. економії⁷.

Звичайно, з часом ця форма інтеграції якісно вдосконалювалася, набувала рис конкретності. Одним із свідчень цього стало посилення міжвідомчої кооперації наукових і виробничих колективів на основі комплексно-цільового підходу з метою створення оригінальних наукових розробок. Ще 10 років тому гостро стояла проблема збільшення випуску проектної документації. В результаті спільних зусиль учених Інституту кібернетики АН УРСР, а також Київського політехнічного інституту, держуніверситету, «Київпроекту» й інших наукових установ та підприємств міста було створено високоєфективну систему автоматизованого проектування у будівництві, яку з часом прийнято за основу галузевого стандарту Держбуду СРСР. Згодом цей досвід набув дальшого поширення. Вищезгадані колективи сконцентрували свої зусилля на вирішенні такої складної технічної проблеми, як створення безвольфрамового різального інструменту⁸.

Комплексно-цільовий підхід до реалізації циклу «наука — виробництво» набуває дедалі більшого визнання. Наукові колективи, які активізо його застосовують, мають значно більшу віддачу порівняно з аналогічними по профілю установами. Для прикладу можна навести діяльність вчених і виробничників Київського авіаційного заводу. Побувавши на ньому, Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов схвалив взятий його колективом курс на виконання комплексно-цільової програми випереджаючих досліджень і розробок, які забезпечують науково-технічний прогрес в авіабудуванні. Створений на заводі

⁵ Миллер Б. З. Проблемы межотраслевого управления. — М., 1982. — С. 30.

⁶ Байдаков В. В., Кременецкий В. В., Скляренко А. Е. Региональная система организации науки и развития интенсивных форм научно-технической деятельности // Вісн. АН УРСР. — 1986. — № 2. — С. 90—92.

⁷ Гусев О. П. Грани поиска. — Киев, 1983. — С. 92.

⁸ Качурьян М. А. Комплексные целевые программы Киева как возможные источники отраслевого планирования // Проблемы совершенствования управления научно-техническим прогрессом в регионе в свете решений XXVI съезда КПСС. — Донецк, 1983. — С. 223—224.

«АН-124», який є найбільшим і найекономічнішим літаком у світі,— переконаливий результат успішної реалізації цієї програми⁹.

Водночас існує ряд проблем, розв'язання яких дало б можливість підвищити ефективність комплексних цільових програм. Як свідчить аналіз, в існуючому механізмі їх планування мають місце серйозні недоліки. Одна з основних причин повільного й недостатньо ефективного поширення програмно-цільового методу полягає у відставанні розробки проектів конкретних науково-технічних програм від строків, які потрібні, щоб пов'язати їх з відповідними розділами державного плану. До того ж, у формуванні цих програм до останнього часу нерідко домінувала практика, коли пропозиції міністерств, відомств, підприємств та інститутів узагальнювалися без достатнього врахування стратегічних ідей і завдань єдиної науково-технічної політики. Внаслідок цього значна їх частина мала вузькогалузеву спрямованість й низьку ефективність¹⁰. Позитивні зрушення, які відбуваються у сфері організації науково-технічних програм, нині дають можливість виробити нові підходи до формування і реалізації комплексних цільових програм. «Інтереси держави,— підкреслював В. В. Щербицький у своєму виступі на загальних зборах Академії наук УРСР,— вимагають, щоб у науці, як і в інших галузях народного господарства, своєчасно перерозподілявся науково-технічний потенціал, концентрувалися сили на тих напрямках, де можна здійснити прорив до нового рівня знань, одержати ідеї і технічні рішення, які забезпечували б багаторазове підвищення продуктивності праці»¹¹.

В республіці надається важливого значення довгостроковому плануванню розвитку науки і техніки. В 1973 р. було розроблено комплексну програму науково-технічного прогресу і його соціально-економічних результатів аж до 1990 р. З урахуванням дальших перспектив вона періодично оновлюється. В 1983 р. вже було розроблено Комплексну програму науково-технічного прогресу до 2005 р. Вона послужила основою для складання схеми розвитку і розміщення продуктивних сил республіки на 15 років. Нині завершується формування Комплексної програми до 2010 р. Порівняно з попередніми програмами остання відзначається значно ширшими масштабами планування. До її розробки і реалізації залучено більше провідних спеціалістів з різних галузей народного господарства. В ній чіткіше визначено основні напрями розвитку науки, шляхи прискорення науково-технічного прогресу у відповідних галузях, значно розширено обсяги використання вторинних ресурсів¹².

У зв'язку з необхідністю переорієнтації економіки на інтенсивний шлях розвитку, кардинальним прискоренням науково-технічного прогресу висувуються нові вимоги й до розробки та реалізації комплексних програм. «Тим, хто керує науково-технічними роботами, й особливо комплексними цільовими програмами,— підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький,— треба оперувати проблемно-орієнтовними оцінками наукового потенціалу»¹³. XXVII з'їзд КПРС підняв ці вимоги на нову висоту. Особливо актуальним нині стає використання комплексно-цільового методу при вирішенні проблеми підвищення техніч-

⁹ Зміцнювати союз науки і праці, швидше рухатися вперед: Звіт про зустріч Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова в столиці України // Прапор комунізму.— 1985.— 26 черв.

¹⁰ Кушліні В. И. Взаимодействие науки и производства.— М., 1986.— С. 26—27.

¹¹ Щербицький В. В. Від фундаментальних досліджень — до революційних перетворень у техніці і технології // Вісн. АН УРСР.— 1986.— № 8.— С. 18.

¹² Чумаченко М. Прогнозування і перспективи планування науково-технічного прогресу // Економіка Рад. України.— 1985.— № 10.— С. 5—6.

¹³ Щербицький В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная.— Киев, 1983.— С. 228.

ного рівня виробництва і якості продукції. Саме над цим працюють, наприклад, вчені і спеціалісти Харкова, які створили цільову міжгалузеву програму «Якість». Її мета — зробити все для того, щоб продукція машинобудівної промисловості міста стала конкурентноспроможною на світовому ринку¹⁴. В республіці розроблено також цільові комплексні науково-технічні програми «Матеріаломісткість», «Метал», «Енергокомплекс», «Агрокомплекс», «Праця», «Транспорт» та наукову — «Біотехнологія». Всі вони будуть втілюватися у життя в дванадцятій п'ятирічці.

Останнім часом деякі з республіканських програм були суттєво вдосконалені. Відповідно до вимог часу нещодавно розроблено й розпочато реалізацію комплексної програми розвитку науково-технічної творчості трудящих та молоді «Винахідництво і раціоналізація-90», мета якої — розширити масштаби впровадження досягнень науки і техніки, підвищити їх ефективність і тим самим створити дев'ятимільярдний раціоналізаторський фонд економії дванадцятій п'ятирічці.

Безумовно, успіх реалізації цих програм великою мірою залежатиме від виконавців, посилення їх заінтересованості у співробітництві, від координації взаємодії різних відомств, а також забезпечення їх у процесі управління відповідними фінансовою й правовою підтримкою. Одним з найважливіших резервів у цьому плані є створення ефективних «технологій» на основі комп'ютеризації інформаційних процесів. Саме в такому напрямі працюють вчені Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова: з початку одинадцятій п'ятирічці вони розробили й пропонують для практичного використання уніфіковану систему програмно-цільової документації¹⁵.

Однією з найдавніших і найпоширеніших форм зв'язку науки з виробництвом є договори про співробітництво. З часу своєї появи вони зазнали істотних кількісних і якісних змін. Причому в Українській РСР, наприклад, у кінці 60-х і на початку 70-х років спостерігалось переважно їх кількісне зростання. Так, число госпдоговірних робіт, які виконувались в Академії наук УРСР у 1966—1970 рр., зросло з 1287 до 1821, тобто майже на третину, а сума, на яку вони були реалізовані, збільшилася з 12,37 млн. крб. до 24,7 млн. крб., тобто майже вдвічі. Обсяги госпрозрахункових робіт у вузах республіки за той же час зросли в 7 разів¹⁶. Значно розширилася і мережа наукових підрозділів у системі АН УРСР, які почали працювати на основі госпрозрахунку. Лише за роки дев'ятої п'ятирічці їх було створено 20, а нині — уже 74¹⁷.

Значний вплив на вдосконалення договірних форм інтеграції науки і виробництва справила постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 р. «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи». В ній йшлося про необхідність завершення переходу науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, науково-виробничих та виробничих об'єднань на госпрозрахункову систему робіт по створенню, освоєнню і впровадженню нової техніки на основі замовлень-нарядів (договорів)¹⁸.

В Українській РСР набула поширення практика укладання подібних договорів між інститутами Академії наук і підприємствами

¹⁴ Костромін В. Плодотворно, корисно // Соц. Харківщина.— 1985.— 22 груд.

¹⁵ Добров Г., Корінний О., Мойсеєнко В., Шило В. Проблеми вдосконалення управління науково-технічними програмами // Економіка Рад. України.— 1985.— № 10.— С. 19—25.

¹⁶ Николаенко И. И. Деятельность КПСС по внедрению в промышленность достижений науки и передового опыта.— Киев, 1983.— С. 171.

¹⁷ Арх. Президії Академії наук УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 11, арк. 3—4; ф. 1, оп. 73, спр. 20, арк. 137.

¹⁸ Организация работ по созданию новой техники (новые официальные материалы) // Эконом. газ.— 1980.— № 9.— Февр.— С. 10.

різних галузей промисловості. Успіху в цій справі сприяли перевірені на практиці форми й принципи організації спільних розробок за наскрізним методом планування нової техніки, коли одним документом — замовленням-нарядом — визначалися строки завершення виконавцями всіх етапів циклу «наука — виробництво». Причому частина наукових досліджень здійснювалася у заводських лабораторіях, і вчені брали участь у завершенні й випробуванні експериментальних та дослідних зразків.

Показовим в цьому плані є досвід співробітництва між житомирським виробничим об'єднанням «Електровимірювач» і рядом академічних установ республіки, зокрема, з колективами інститутів — електродинаміки, проблем моделювання в енергетиці та напівпровідників. Це дало можливість провести глибокі дослідження властивостей гальвано-магнітних елементів, розробити і впровадити на підприємствах об'єднання спеціалізовану обчислювальну техніку, засоби оптоелектроніки, завдяки чому вдалося істотно вдосконалити всі вимірювальні прилади, які вони випускають. Об'єднання стало одним з провідних у галузі за технічним рівнем продукції, кваліфікацією спеціалістів і темпами впровадження наукових розробок. За роки одинадцятої п'ятирічки продуктивність праці зросла в ньому у півтора рази¹⁹.

Потреби широкомасштабного впровадження нововведень зумовили необхідність укладання договорів між Академією наук УРСР і окремими міністерствами. Тісні контакти склалися, наприклад, між республіканськими академічними установами і Міністерством хімічної промисловості СРСР. Зокрема, співробітники Інституту газу АН УРСР підключилися до спільних з галузевими НДІ досліджень. В результаті — більш як на 20 заводах хімічної і нафтохімічної промисловості країни було встановлено нові трубчасті печі, що дало можливість знизити витрати газу²⁰.

Важливі договори на проведення спільних робіт науковими установами і міністерствами та відомствами, як правило, реалізуються за комплексними планами. В десятій п'ятирічці, наприклад, згідно з комплексним планом АН УРСР і Мінкольтормету СРСР було виконано 22 теми і здійснено розробку багатьох важливих для металургії проблем. У наступній п'ятирічці партнери спільно виконали вже 58 тем, розробили й впровадили у виробництво прогресивні технології²¹.

З середини 60-х років у практиці відносин між колективами науковців і виробничників дедалі активніше почала використовуватися така форма, як договори про творчу співдружність. Цей тип договірних відносин міг зародитися лише в умовах соціалістичної дійсності, які дають можливість ученим і виробничникам керуватися не фінансово-правовими нормами, а будувати свої взаємовідносини на основі спільної заінтересованості сторін в ефективному використанні досягнень науки у виробництві. Так, Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона одним з перших в республіці налагодив таке співробітництво з рядом великих промислових об'єднань і підприємств країни, зокрема, з колективом виробничого об'єднання «Завод імені Лихачева». Добре відрегульована система сталих зв'язків сприяла економії часу при обміні науково-технічною інформацією між ними, прискорювала впровадження наукових ідей у життя. Використавши розроблену патонівцями технологію електрошлакового переплавлення, підприємство щороку економить 700 т високолегованої сталі²². Тільки між колективами науковців і виробничників Києва нині укладено понад 700 договорів про творчу співдружність.

¹⁹ Трефілов В., Кавалеров Г. На путях ускорення // Правда України.— 1985.— 18 дек.

²⁰ Гордеева Н. А. Указ. соч.— С. 54.

²¹ Щербинский В. В. Указ. соч.— С. 230.

²² Велихов Е., Николаев Г. Умножение сил // Правда.— 1981.— 11 окт.

Поглиблення договірних зв'язків на основі творчої співдружності між окремими колективами учених і виробничників, надання сталого характеру цим відносинам зумовили появу в республіці такої прогресивної форми співробітництва, як науково-виробничий комплекс. Заслугує на увагу нагороджений у цьому плані досвід колективів Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР і Броварського заводу порошкової металургії імені 60-річчя Радянської України. Крім основних партнерів, у співробітництві беруть участь також учені інших академічних і галузевих інститутів. Всі вони працюють за чіткою програмою спільних науково-технічних розробок, передбачених на п'ятирічку. В ній визначено строки завершення тематичних завдань, закріплено їх виконавців (наскрізні творчі бригади, до складу яких входять учені й виробничники). Це дає можливість значно скоротити час впровадження наукової розробки в практику. Нині на рахунок комплексу — десятки нових, на рівні винаходів, технологій одержання залізного порошку та виробів з нього. Протягом десятої п'ятирічки віддача від комплексу перевищила 5 млн. карбованців²³.

Значного поширення набула і така форма співробітництва, як творчі договори Академії наук УРСР з промисловими підприємствами в областях республіки. Наприклад, у січні 1980 р. Академія наук УРСР уклала договір про науково-технічну співдружність з підприємствами та організаціями Харківської, Полтавської і Сумської областей. Згідно з ним було розроблено й затверджено комплексний план науково-технічних і соціально-економічних робіт на 1981—1985 рр. Подібні договори згодом було укладено і з підприємствами Запорізької та Миколаївської областей, а також Києва та областей, які входять до регіонів Донецького, Західного, Придніпровського, Північно-Західного і Південного наукових центрів АН УРСР. Їх виконання сприяло посиленню впливу науки на соціально-економічний розвиток регіонів республіки. Так, виконання комплексних планів співробітництва протягом одинадцятої п'ятирічки забезпечило народному господарству економічний ефект розміром 450 млн. крб.²⁴ Договори про творчу співдружність укладаються й між республіканськими академіями наук²⁵.

В Українській РСР триває активний пошук нових дійових форм зв'язків науки з виробництвом, таких структурних комплексів, які б сприяли ефективній реалізації циклу «фундаментальні дослідження — серійне виробництво». Так, у 1984 р. на базі Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона було створено перший інженерний центр. Завдяки створенню потужного наукового потенціалу і дослідно-виробничої бази, а також мобільній організаційній структурі ця науково-дослідна установа стала провідною в країні у галузі зварювальної техніки, спецметалургії, використання захисних і зміцнюючих покриттів. В процесі диференціації науково-технічних розробок й ускладнення їх впровадження у виробництво виникла необхідність чіткішої орієнтації на перспективні дослідницькі напрями і, відповідно, чіткішої організаційної структури. Як показав досвід, зосередження зусиль на основному вдавалося досягти шляхом закріплення частини кожного з конструкторсько-технологічних і дослідно-виробничих підрозділів за відповідним колективом науковців, який займався конкретною проблемою. Так у рамках комплексу було сформовано інженерні центри. Це — проблемно-орієнтовані творчі підрозділи, метою яких є об'єднання зусиль науково-дослідних установ і організацій промисловості

²³ Коновець О. Рівноправні партнери // Київ. правда. — 1982. — 3 квіт.

²⁴ Про хід виконання в одинадцятій п'ятирічці договорів про творчу співдружність Академії наук УРСР з областями республіки та м. Києвом і організацію цієї роботи в дванадцятій п'ятирічці // Вісн. АН УРСР. — 1986. — № 10. — С. 8.

²⁵ Овчаренко П. Д. Участие Украинской ССР в научном сотрудничестве братских союзных республик. — Киев, 1982. — С. 136—139.

та будівництва на виконанні завдань, пов'язаних із створенням і впровадженням у виробництво насамперед вагомих науково-технічних розробок, які сприяють піднесенню на якісно новий ступінь розвитку галузей промисловості і народного господарства в цілому. 6 інженерних центрів, орієнтовані на пріоритетні напрями розвитку зварювальної техніки, зосередили свою увагу на створенні й впровадженні у виробництво принципово нових технологій і пристроїв. Досить назвати тут таку відому розробку, як технологія зварювання трубопроводів великого діаметру потужним комплексом «Північ», за допомогою якого в суворих умовах вічної мерзлоти можна зварювати за годину 6—8 стиків. Він дає можливість підвищити продуктивність праці у 8 разів, економічний ефект від чого становить 800 тис. крб. на рік²⁶.

Органічно вписалися в усталену структуру науково-технічних комплексів інженерні центри інститутів кібернетики і надтвердих матеріалів АН УРСР. Цілеспрямованій, комплексній підхід до розв'язання складних науково-технічних завдань, що мають велике значення для інтенсифікації народного господарства, зумовлює високу результативність їх діяльності, перетворює їх у могутній фактор технічного і технологічного переозброєння промисловості. Про це йшлося на червневій нараді з питань прискорення науково-технічного прогресу²⁷. Найхарактернішими рисами діяльності інженерних центрів є гнучкість і динамізм. Вони працюють на основі госпрозрахунку, як і виробничі об'єднання та підприємства різних міністерств і відомств, беручи на себе розв'язання всього комплексу завдань по впровадженню наукових розробок в практику. Так, завдяки зусиллям інженерного центру електронно-променевої технології Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона коефіцієнт віддачі кожного працівника на карбованець витрат перевищив 12,2, а впровадження закінчених розробок прискорилося вдвічі і становить в середньому два роки²⁸.

Таким чином, нова форма взаємодії науки і практики стимулювала появу нових підходів до організації наукових досліджень. Водночас у діяльності інженерних центрів виник і ряд ускладнень. Так, на думку президента АН УРСР, академіка Б. Є. Патона для збільшення їх кількості необхідно розв'язати деякі принципові проблеми, а саме — надати інженерним центрам правовий статус, вирішити до кінця питання їх матеріально-технічного постачання, фінансування й системи оплати праці²⁹. Потребує також нових методів стимулювання сам процес впровадження наукових ідей, перебудови виробництва, створення нових підприємств, цехів і дільниць.

Значного поширення набула в Українській РСР така форма зв'язку академічної науки і виробництва, як міжвідомчі (галузеві) проблемно-орієнтовані лабораторії і відділи. Вони діють як структурні підрозділи інститутів і підпорядковуються дирекції останніх, а фінансуються відповідними міністерствами. Міжвідомчі проблемно-орієнтовані лабораторії розміщуються в галузевих інститутах або на підприємствах. Створюються вони тоді, коли в ході здійснення фундаментальних досліджень передбачається вагомий науковий результат і простежується чітка перспектива його промислового використання, а керівництво галузі зацікавлене в якнайшвидшому впровадженні нововведення. Якщо в 1976 р. в системі Академії наук республіки діяло 26 проблемно-орієнтованих лабораторій, створених за погодженням з

²⁶ Рудич Ф. Управление научно-техническим прогрессом: Опыт Украинской ССР // Проблемы теории и практики управления.— 1985.— № 3.— С. 18—25.

²⁷ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Довідь на нараді в ЦК КПРС з питань науково-технічного прогресу 11 черв. 1985 р.— К., 1985.— С. 19.

²⁸ Хохлачев В. Внедрение ускорилося вдвое // Правда Украины.— 1985.— 6 авг.

²⁹ Патон Б. Инженерные центры // Правда.— 1985.— 3 янв.

підприємствами 16 союзних міністерств, то нині їх — близько 60. Зокрема, завдяки створенню такої лабораторії в Інституті фізики АН УРСР за короткий час вдалося розробити й випустити для підприємств ряду міністерств прилад «Електротонограф». Зусиллями міжгалузевому відділу технологічних досліджень у Донецькому фізико-технічному інституті Академії наук УРСР вдалося прискорити впровадження в масштабах галузі технології одержання високоякісного інструменту, завдяки чому щороку заощаджується понад 2 млн. карбованців³⁰.

Активно розвиваються в республіці так звані регіональні форми інтеграції науки і виробництва. Розв'язання важливих науково-технічних проблем вже неможливе без консолідації різновідомчого науково-виробничого потенціалу, без концентрації зусиль науково-дослідних установ на розв'язанні завдань, які мають вагомe значення для розвитку народного господарства окремих регіонів і областей. Дійовою формою регіонального управління системою «наука — виробництво» є академічні наукові центри. Передумови для їх виникнення створилися в 50—60-х роках. Цей період завершився організацією у 1971 р. п'яти наукових центрів — Донецького, Західного, Північно-Східного, Придніпровського, Південного. Протягом наступних десяти років — 1971—1981 рр. — формування регіональної структури завершилося. Основу її становлять 6 наукових центрів (виник Північно-Західний). З початку одинадцятої п'ятирічки у діяльності наукових центрів республіки настав якісно новий етап, який характеризується переходом до інтенсивних факторів їх функціонування, удосконаленням форм і методів інтеграції науки і виробництва³¹.

Найважливіше місце в роботі наукових центрів відводиться питанням формування і реалізації комплексних регіональних науково-технічних програм. Такі академічні установи, як інститути кібернетики, проблем матеріалознавства, електрозварювання, надтвердих матеріалів, загальної та неорганічної хімії, беруть участь у виконанні комплексних планів по шести регіонах республіки і м. Києву. Під громадським контролем наукових центрів перебуває також реалізація договорів між Академією наук УРСР і підприємствами областей республіки. Основні положення договорів, хід їх виконання регулярно обговорюються на регіональних партійно-господарських активах, в яких беруть участь відповідальні працівники апарату ЦК Компартії України, вчені, керівники і спеціалісти місцевих підприємств. Це забезпечує координацію дій усіх договірних сторін, сприяє виконанню наміченого. В роки одинадцятої п'ятирічки 68 академічних інститутів брали участь у здійсненні комплексних планів, виконуючи близько 1200 завдань для 300 промислових підприємств республіки³².

Водночас наукові центри координують дослідження і процес впровадження їх результатів у практику в кожному з регіонів. Вони здійснюють міжгалузеву координацію в двох взаємопов'язаних напрямках — науково-організаційному (формування координаційних планів по проблемах, періодична звітність і аналіз виконання робіт, прийняття необхідних рішень і рекомендацій) та методологічному (організація і проведення постійно діючих наукових семінарів, симпозіумів, конференцій, парад, підготовка методичних розробок, наукових праць, рекомендацій директивним органам)³³. Причому міжгалузєва коорди-

³⁰ Трефілов В. И. Сила творческого содружества // Сила творческого содружества. — Киев, 1978. — С. 29.

³¹ Байдаков В. В., Кременицький В. В., Склярєнко А. Є. Етапи формування наукових центрів АН УРСР в єдиній системі організації науки // Вісн. АН УРСР. — 1984. — № 12. — С. 78—81.

³² Научные центры Академии наук УССР / Добров Г. М. и др. — Киев, 1986. — С. 32.

³³ Региональное управление: опыт и проблемы / Мамутов В. К. и др. — Киев, 1984. — С. 224.

нація в рамках центру, яка може охоплювати увесь обсяг досліджень у регіоні або окрему, чітко визначену проблему, має скоріше рекомендаційний характер. Вона здійснюється в основному за допомогою місцевих партійних і радянських органів, при підтримці громадських організацій, трудових колективів.

Таким чином, наукові центри АН УРСР — це складна, інтегрована форма управління системою «наука — виробництво», яка вдало поєднує договірні, планові й координаційні зв'язки науки та виробництва.

Водночас ще далеко не розкрито потенціальні можливості наукових центрів республіки. Нинішній етап технологічної революції в нашій країні висуває нові вимоги до регіонального управління економікою. Неодмінною умовою успішної реалізації регіональних програм, пов'язаних з використанням досягнень науки і техніки, є високий рівень кооперації. Однак він не завжди забезпечується. Наукові центри як громадсько-територіальні ланки управління поки що не можуть розв'язати проблеми регіонального і галузевого розвитку, зумовлені «відомчістю» управління науково-технічним прогресом. Недостатній рівень цільового забезпечення ресурсами, директивність виконання запланованих у регіонах програм і заходів, обмеженість можливостей і прав відповідних ланок організаційного апарату, особливо на периферії, — все це знижує ефективність наукових центрів.

Однак у діяльності науково-координаційних рад, які працюють фактично на громадських засадах і, отже, потребують організаційного зміцнення, є значні резерви. Серед них — краще використання потенціалу територіальних центрів науково-технічної інформації і пропаганди, формування при радах спеціальних груп науковців — організаторів і аналітиків. Це не лише підвищило б ефективність науково-координаційних рад, а й дало б можливість науковим центрам АН УРСР енергійніше залучати до участі в них науково-технічні товариства.

Нині на порядку денному — створення великих технологічних розробок та розширення масштабів їх впровадження. В цих умовах першорядним завданням наукових центрів як і всієї територіальної системи управління науково-технічним прогресом стає сприяння широкому впровадженню розробок у виробництво, міжвідомче «тиражування» нововведень.

Серед регіональних координаційних форм інтеграції науки і виробництва слід відзначити міжвідомчі цільові науково-виробничі об'єднання. Ініціатором їх створення в республіці був Західний науковий центр АН УРСР. Ще в 1972 р. його бюро організувало комплексну розробку чотирьох важливих регіональних проблем. То були перші спроби забезпечити реалізацію цих проблем, незалежно від їх відомчого підпорядкування. В 1976 р. при широкій підтримці місцевих партійних комітетів, громадських організацій, спільними зусиллями вчених і виробничників у рамках центру вдалося сформувати 12 регіональних цільових науково-технічних програм. Для їх реалізації було створено 12 міжвідомчих цільових і учбово-науково-виробничих об'єднань («Екран», «Меделектроніка», «Електронпроект» та ряд інших). Програма робіт учасників об'єднань закріплюється договором, а хід його виконання у міжвідомчій системі «НДІ — КБ — підприємство» координують бюро наукового центру, науково-технічні ради об'єднань і галузеві відділи обкомів партії³⁴.

В рамках міжвідомчих об'єднань у Західному регіоні створюються спільні лабораторії і підрозділи для розв'язання вузлових завдань цільових програм. Нині їх вже діє 23. Ефективною громадською формою кооперації матеріальних і трудових ресурсів на виконання науко-

³⁴ Добрик В. Межотраслевые комплексы // Соц. индустрия.— 1979.— 1 июня.

во-технічної програми є міжвідомчий цільовий обчислювальний центр об'єднання «Електронпроект», який займається розробкою системи автоматизованого проектування (САПР) інформаційно-вимірювальних систем. Використання цих прогресивних форм сприяло прискоренню фундаментальних досліджень у регіоні, впровадженню їх результатів у практику. Так, колектив спільної лабораторії (Фізико-механічного інституту АН УРСР і Дрогобицького експериментально-механічного заводу спеціального обладнання) міжвідомчого цільового об'єднання «Надра» в роки десятої п'ятирічки розробив і впровадив нову технологію індукційної термообробки високоміцних бурильних труб, завдяки чому вдалося скоротити строки організації їх серійного виробництва майже на 7 років і зменшити обсяг відповідних капіталовкладень на 7,5 млн. карбованців³⁵.

Міжвідомчі цільові науково-виробничі комплекси і об'єднання, створені з урахуванням територіальної близькості й спільності науково-виробничих та соціально-економічних інтересів академічних, галузевих інститутів, вузів і промислових підприємств є якісно новою регіональною формою зв'язку науки з практикою. Вони розвиваються на основі соціалістичної інтеграції, стимулюються громадськими організаціями, й отже, мають «додаткові соціальні резерви для залучення трудових колективів у процес впровадження нововведень, зростання творчого потенціалу регіонів»³⁶.

Важливу роль у розвитку цієї перспективної форми інтеграції науки і виробництва відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про створення міжгалузевих науково-технічних комплексів (МНТК) і заходи по забезпеченню їх діяльності. Постановою передбачається, зокрема, що до складу комплексів, створених на головних напрямках науково-технічного прогресу, включатимуться наукові установи, конструкторські, технологічні організації й дослідні підприємства різних галузей. Усі підрозділи комплексу діятимуть за єдиним планом, визначеним головною організацією. Це дасть можливість усунути відомчу розбіжність у розв'язанні найважливіших міжгалузевих проблем, посилити зв'язки науки з виробництвом³⁷.

Одним з перших почав діяти МНТК «Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона» Академії наук Української РСР. Організаційна структура і система управління ним послужили своєрідною моделлю для інших міжгалузевих комплексів, які створюються в республіці. Наприклад, за таким же принципом перетворюється в МНТК «Порошкова металургія» АН УРСР ще один академічний науково-технічний комплекс «Інститут проблем матеріалознавства»³⁸.

Таким чином, вирішення завдань органічного поєднання досягнень НТР з перевагами соціалізму значною мірою залежить від оптимального функціонування і розвитку науки й виробництва, ступеню раціональності форм зв'язку між ними. З ускладненням структурної економіки визначальним фактором соціалістичного господарювання стають планові форми інтеграції науки і виробництва, в основі яких лежить програмно-цільовий метод управління науково-технічним прогресом. Назріла потреба в розвитку таких напрямів цієї інтеграції і в такому розподілі ресурсів, які б давали можливість якнайповніше поєднувати галузеві й територіальні інтереси і при яких загальний результат реалізації технічного прогресу був би максимальним. Як

³⁵ Караванський О. В. Міжвідомчі науково-виробничі комплекси. — К., 1982. — С. 15.

³⁶ Вовканч С. Й., Співак П. Ю. Підвищення творчої активності трудових колективів у прискоренні науково-технічного прогресу // Філософ. думка. — 1985. — № 6. — С. 11.

³⁷ Див.: В Политбюро ЦК КПСС // Правда. — 1985. — 13 дек.

³⁸ Бернадский В. Н. Потенциал ускорения // Правда Украины. — 1985. — 21 дек.

свідчить нагромаджений в Українській РСР досвід у цій справі, поряд із становленням нових форм (інженерні центри, проблемні лабораторії) посилюються тенденції до їх взаємопроникнення і взаємоповнення в рамках міжгалузевого управління науково-технічним прогресом (наукові центри АН УРСР). У досліджуваний період набув соціального статусу такий тип договірних відносин, як договори про творчу співдружність між колективами науковців і виробничників. Серед організаційно-структурних форм інтеграції науки і виробництва досить перспективними є новостворені інженерні центри і міжгалузеві науково-технічні комплекси. Вже в найближчому майбутньому вони, очевидно, стануть ключовою ланкою у розв'язанні проблем прискорення науково-технічного прогресу.

Нині, коли наша країна розпочала якісну перебудову суспільства, важливі завдання належить звершити у сфері наукової діяльності. У доповіді на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов ще раз наголосив на великому значенні таких питань, як чітка координація академічної, вузівської і галузевої науки, інтеграція зусиль природничих, технічних і суспільних наук, комплексність здійснюваних досліджень, глибина постановки фундаментальних проблем і підвищення ефективності конкретних розробок³⁹.

Урізноманітнення і взаємозбагачення форм зв'язку науки з виробництвом — закономірний процес, який впливає з самої діалектики прискорення науково-технічного прогресу, з необхідності фронтально-го, ширококомаштабного впровадження нововведень в усіх галузях народного господарства, на всіх рівнях управління ним.

³⁹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 55.

ДІЯЛЬНІСТЬ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ СЕКЦІЙ ПРОФСПІЛОК УКРАЇНИ ПО ПІДВИЩЕННЮ ТРУДОВОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ (1926—1935 рр.)

Г. В. КАСЬЯНОВ (Київ)

Період реконструкції народного господарства країни охарактеризувався визначними успіхами на шляху створення матеріально-технічної бази соціалізму. Важливу роль у соціалістичному будівництві відіграла технічна інтелігенція. Інженерно-технічні секції (ІТС) профспілок згуртували її представників для участі в цій важливій справі. Діяльність ІТС недостатньою мірою досліджена істориками. До того ж у працях з цієї теми в основному розглянуто відбудовний період.

Це зумовлює необхідність висвітлення основних форм трудової і суспільно-політичної активності працівників розумової праці у виробничій сфері, а також значення ІТС для перетворення технічної інтелігенції в активний елемент соціальної структури радянського суспільства.

Про необхідність залучення спеціалістів до участі в соціалістичному будівництві за допомогою професійних спілок неодноразово писав В. І. Ленін. У грудні 1921 р. він звернув увагу «...всякого роду класових, не чисто урядових організацій, на безумовну необхідність ще наполегливішої роботи по залученню до справи господарського будів-

ництва спеціалістів...»¹ Володимир Ілліч надавав величезного значення вступові спеціалістів до профспілок, підкресливши при цьому, що саме в них ведеться основна робота по перевихованню інтелігенції².

Практичним втіленням цих ленінських ідей і стало створення інженерно-технічних секцій. Організація окремої професійної спілки інженерів і техніків за аналогією з профспілками вчителів або медпрацівників загальмувала б процес ліквідації відмінностей між працівниками розумової та фізичної праці у сфері виробництва. Тому ІТС, що об'єднували спеціалістів у складі галузевих профспілок робітничого класу, сприяли їх залученню до активної суспільно-політичної та трудової діяльності, перевихованню старих фахівців та вихованню нових кадрів — вихідців з робітників і селян. Із середини 30-х років, коли в нашій країні сформувалася соціалістична виробнича інтелігенція, ІТС втратили своє значення. В 1939 р. вони були розпушені. На період 1926—1935 рр. припадає пік найвищої їх активності.

Організаційне становлення секцій, вироблення основних форм і методів роботи серед спеціалістів хронологічно збіглися у часі з етапом відбудови народного господарства України. На початок 1926 р. ІТС функціонували в дев'ятнадцяти профспілках³.

У 1926—1935 рр. вони об'єднали більшість інженерно-технічних працівників. За ті роки чисельність членів ІТС зросла з 22 тис. до 248 тис. чол.— більш як у 11 разів⁴. Однак їх освітньо-кваліфікаційний рівень за вказаний період дещо знизився. Якщо в 1926 р. питома вага інженерів та техніків з вищою освітою у секціях провідних промислових профспілок становила 46,1%, то в 1929 р.— 42,6, а в 1932 р.— 23,3%⁵. Зменшення частки фахівців вищої кваліфікації пояснювалося постійним зростанням кількості практиків (ІТП без спеціальної освіти) у загальному складі технічного персоналу в промисловості та на транспорті. З 1926 по 1932 рр. питома вага останніх збільшилася з 24% до 47,3%⁶. До 1935 р. (у порівнянні з 1932 р.) вона майже не змінилася.

Про зрушення, що сталися у соціальній структурі секцій, свідчать такі дані: на початку реконструктивного періоду переважну більшість їх складу становили старі спеціалісти. До 1929 р. майже 35% членів ІТС були вихідцями з робітників, 65% — із службовців. У 1934 р. частка фахівців робітничо-селянського походження досягла рівня 65,3%⁷.

Для активізації роботи секцій партія подбала про збільшення комуністів у їх складі. У постанові ЦК РКП(б) від 18 вересня 1925 р. «Про роботу спеціалістів» йшлося про необхідність «...входження спеціалістів — членів партії в інженерні профорганізації та наукові товариства для активної роботи»⁸. В 1933 р. частка комуністів у ІТС збільшилася до 27,5% (в 1925 р. їх було лише 1,2%). У 1929 р. від 35 до 45% керівних працівників секцій були членами партії⁹.

Із зрушеннями, що сталися в них, відчутно змінився і сам характер їх діяльності. Від сприяння співробітництву старих «спеців» з Радянською владою інженерно-технічні секції перейшли до залучення технічної інтелігенції до розв'язання найважливіших завдань соціалістичного будівництва.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 321.

² Там же.— Т. 40.— С. 254.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1184, арк. 32.

⁴ Там же, спр. 233, арк. 331; оп. 4, спр. 973, арк. 37.

⁵ Там же, оп. 1, спр. 233, арк. 332; оп. 2, спр. 1011, арк. 29 зв.; оп. 3, спр. 1525, арк. 87—88.

⁶ Там же, ф. 2605, оп. 1, спр. 233, арк. 332; оп. 3, спр. 1525, арк. 87—88.

⁷ Там же, оп. 2, спр. 1011, арк. 30; оп. 3, спр. 1525, арк. 87; оп. 4, спр. 973, арк. 38.

⁸ Справочник парт. работника.— М., 1926.— Вып. 5.— С. 306.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 973, арк. 38; Работа профсоюзів среди спеціалістів (в свете директив по «шахтинскому делу»).— Харьков, 1929.— С. 11.

Особливе значення мала участь спеціалістів у спорудженні нових та реконструкції старих підприємств. Наприклад, у розробці широкого кола питань економічного й технічного характеру, що стосувалися створення великого промислового району на базі енергії Дніпрогесу, взяли участь найбільш кваліфіковані інженери. До вересня 1926 р. вони завершили 15 техніко-економічних розробок про вплив Дніпробуду на розвиток промисловості, транспорту та сільського господарства¹⁰.

Наприкінці лютого — на початку березня 1927 р. при Всеукраїнському міжсекційному бюро інженерів і техніків (ВУМБІТ)*, Запорізькому, Криворізькому та Дніпропетровському міжсекційним бюро ІТС були створені осередки сприяння Дніпробуду. Вони мали здійснити технічну експертизу проектів будівництва заводів у районі майбутнього Дніпрогесу й сформулювати практичні рекомендації щодо раціональної організації цих робіт¹¹.

Аналогічні осередки виникли на базі ІТС підприємств, що займалися питаннями постачання цього будівництва. Вони повинні були стежити за виконанням замовлень на матеріали та обладнання для Дніпробуду.

Це була перша спроба участі інженерно-технічних секцій у капітальному будівництві. Їх діяльність у цьому напрямі постійно вдосконалювалася, зростали її масштаби. При всесоюзному й республіканських міжсекційних бюро інженерів і техніків діяли групи проектування, які дбали про широке обговорення проектів спеціалістами та робітниками, координували роботу різних проектувальних організацій, брали участь у засіданнях науково-технічних рад ВРНГ, а також займалися питаннями налагодження співробітництва ІТС промисловості та будівництва¹².

Місцеві бюро секцій були ініціаторами створення на заводах експертних груп, що аналізували проекти реконструкції своїх підприємств. У 1928—1929 рр. ІТС Брянського, Лисичанського й Гришинського рудоуправлінь обговорили матеріали, зібрані ними, й внесли певні зміни в проекти переобладнання й побудови шахт. Пропозиції членів секцій були враховані під час затвердження планів реконструкції старих і будівництва нових підприємств у Донбасі¹³.

В 1929—1930 рр. за закликом Всеукраїнського комітету профспілки гірників ІТС Донбасу обговорили проекти спорудження шахт, розробили показники рентабельності дільниць, які планувалося будувати¹⁴. Нерідко це давало змогу скоротити строки ведення цих робіт, знизити матеріальні витрати. Наприклад, пропозиції бюро ІТС заводу ім. К. Лібкнехта (Дніпропетровськ) допомогли не лише зменшити строки реконструкції підприємства в 1931 р., а й зекономити 500 тис. крб.¹⁵

Одним з ефективних засобів залучення інженерно-технічних працівників до розв'язання важливих проблем стали виробничі наради, які XIV з'їзд партії визнав «...найкращою формою залучення широких робітничих мас до справи практичного будівництва радянського господарства...»¹⁶ В 1926—1927 рр. участь спеціалістів в їх роботі мала ще формальний, безініціативний характер. Давалася ознаки загальна ситуація, що виникла в профспілках. Їх правоопортуністичне керівниц-

¹⁰ Цент. держ. арх. нар. гос-ва СРСР, ф. 3429, оп. 3, спр. 3427, арк. 15.

Утворено в 1925 р.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 453, арк. 23.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 5548, оп. 9, спр. 36, арк. 28.

Там же, ф. 5469, оп. 10, спр. 240, арк. 25.

¹³ Там же, арк. 24.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2755, оп. 1, спр. 11, арк. 40.

¹⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...) — К., 1979. — Т. 3. — С. 258.

тво намагалося відволікти найбільш масові організації робітничого класу від участі в соціалістичному будівництві. Керівні органи ІТС нерідко відзначалися кастовістю й політичним нейтралізмом. Часом адміністрація підприємств вимагала, щоб фахівці висували свої пропозиції не на зборах, а зверталися безпосередньо до господарських органів. XV конференція ВКП(б) зобов'язала профспілкові й господарські організації приділити їм більш серйозну увагу, перейти до «планової роботи»¹⁷.

В 1927—1928 рр. намітилися зрушення у ставленні інженерно-технічних працівників до виробничих нарад. Неабияку роль у цьому відіграли первинні осередки ІТС, які виділяли постійних представників для участі в роботі комісій по огляду нарад. Секції вели активну консультативну роботу. У 1927—1928 рр. від членів ІТС у спілці металістів надійшло 27% усіх пропозицій, з якими вони виступили на виробничих нарадах, хіміків — 40, а залізничників — 70%¹⁸. Вони стосувалися питань раціоналізації виробничих процесів, підвищення якості продукції, зниження її собівартості, поліпшення техніки безпеки.

У 1930 р. ці наради було реорганізовано — їх робота почала здійснюватися первинними виробничими ланками—бригадами (насамперед ударними), дільницями й цехами. Кількість їх учасників значно зросла. Протягом останнього кварталу 1930 р. у Донбасі, наприклад, було проведено більш як 2000 таких нарад. У них узяли участь 130 тис. робітників і 4 тис. інженерів і техніків, тобто всі спеціалісти — члени ІТС¹⁹. У листопаді того ж року центральне бюро ІТС спілки металістів відзначило «посилення ініціативності роботи ІТП у виробничих нарадах і комісіях...»²⁰

Деякі питання управління виробництвом вирішувалися секціями у робочому порядку. З початку 30-х років широко практикувалася організація бригад ІТС по обстеженню стану виробництва на місцях. У серпні 1931 р. на підприємствах республіки працювали бригади Всесоюзного міжсекційного бюро інженерів і техніків, ВУМБІТ та газети «За індустріалізацію». Їх завдання полягало у сприянні поліпшенню рівня технічного керівництва виробництвом. Одна з них допомогла колективу найбільшої шахти Гришинського рудоуправління Донбасу з відстаючих вийти у передові й виконати планові завдання 1931 р. на 101,6%²¹.

На заводі ім. Ілліча (Маріуполь) бригади ІТС по обстеженню виробництва в 1931—1933 рр. контролювали технічний бік роботи всіх змін. Матеріали цих перевірок обговорювалися на цехових технічних нарадах, постанови яких виконувалися адміністрацією²². Такі колективи працювали практично на всіх підприємствах республіки.

Форми участі технічної інтелігенції в управлінні виробництвом через громадські організації постійно ускладнювалися. Наприклад, у галузі планування професійні об'єднання спеціалістів у 1926—1929 рр. перейшли від простого обговорення виробничих програм до розробки конкретних рекомендацій з різноманітних напрямів господарських планів.

Партія прагнула залучити до цієї справи найбільш масові організації робітничого класу — профспілки. «Профспілки.— зазначалося в резолюції XVI з'їзду ВКП(б) (червень — липень 1930 р.),— повинні при складанні господарського плану виступати з конкретними пропо-

¹⁷ Там же.— С. 372.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 1011, арк. 50.

¹⁹ Інженерний работник.— 1931.— № 3/4.— С. 160.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5469, оп. 14, спр. 447, арк. 7.

²¹ Інженерный работник.— 1931.— № 7/8.— С. 15—17.

²² Інженерный труд.— 1931.— № 30.— С. 711; ЦДАЖР УРСР, ф. 2755, оп. 1, спр. 451, арк. 48.

зиціями на основі врахування всіх зауважень і вказівок робітничих мас і профспілкових організацій як щодо планів окремих галузей промисловості, так і щодо всього плану в цілому»²³. Профспілки дбали про те, щоб республіканські бюро ІТС, які мали у своєму розпорядженні найбільш кваліфікованих спеціалістів, аналізували ці плани. Так, члени виробничо-економічного сектора бюро ІТС спілки металістів зробили зауваження з приводу невиконання планів 4-ма металургійними й машинобудівними трестами, взяли участь у плануванні реконструкції заводів Південного машинобудівного тресту²⁴. У березні 1929 р. Укрбюро ІТС профспілки гірників за завданням її Всеукраїнського комітету внесло певні корективи у п'ятирічний план роботи тресту «Донвугілля», які стосувалися зниження собівартості вугілля, розмірів шахтових полів, підвищення кваліфікації робітників і технічного персоналу²⁵.

У липні 1930 р. на підприємствах країни розгорнувся рух робітників за складання зустрічних планів, що перевищували завдання, визначені господарськими органами. Спеціалісти взяли участь в цій роботі як технічні консультанти планово-оперативних груп та робітничих бригад. Вони також самостійно розробляли відповідні техпромфінплани, дбали про їх економічне й технічне обґрунтування. Наприклад, наприкінці 1931 р. ІТС Харківського електромеханічного заводу за даними вищезгаданих груп підготували зустрічний план, причому його завдання було доведено до відома працівників кожного відділу, до кожного робочого місця²⁶. За матеріалами 20 профспілок України, у 1931 р. у роботі по зустрічному плануванню взяли участь майже 17 тис. членів секцій²⁷.

Діяльність ІТС по залученню технічної інтелігенції до управління виробництвом мала не лише економічне, а й морально-політичне значення. Спільна праця у планово-оперативних групах, участь у нарадах сприяли встановленню відносин довіри й взаєморозуміння між робітниками й спеціалістами, підвищенню їх політичної свідомості. У середовищі інженерно-технічних працівників поступово зникали громадська пасивність та вузькопрофесійний погляд на виробництво.

Одним із шляхів піднесення суспільної активності інтелігенції була її участь у справі забезпечення промисловості кадрами. Зокрема, по-перше, здійснювалися заходи щодо підвищення кваліфікації, підготовки й раціонального використання фахівців, по-друге, велася робота по піднесенню культурного й виробничо-технічного рівня робітників. Наприклад, допомога ІТС Харківському філіалу інституту підвищення кваліфікації при ВРНГ СРСР мала організаційний і методичний характер. Секції відбирали кандидатури для навчання на курсах при цьому закладі, брали участь у розробці програм та навчальних посібників, виступали з пропозиціями про необхідність відкриття нових курсів. Протягом 1929—1930 рр. кількість останніх збільшилася із 7 до 36, а слухачів — із 150 до 1600 чол.²⁸ Спільно з господарськими органами секції сприяли створенню курсів підвищення кваліфікації фахівців на підприємствах, у великих промислових центрах: лише у 1929 р. організовано 85 короткострокових (3,3 тис. чол.)²⁹. ІТС направляли інженерно-технічних працівників підвищувати свій рівень на фабрично-заводських технічних курсах (ФЗТК). На початок 1932 р. там навчалася 38,5% ІТП республіки, в основному практики³⁰.

²³ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 445.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 4016, арк. 5.

²⁵ Там же, ф. 2602, оп. 1, спр. 2993, арк. 18 зв., 19 зв., 20 зв.

²⁶ Там же, ф. 2755, оп. 1, спр. 449, арк. 100.

²⁷ Там же, ф. 2695, оп. 1, спр. 254, арк. 310 зв.

²⁸ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 1011, арк. 52; ф. 2839, оп. 1, спр. 206, арк. 251—253.

²⁹ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 1011, арк. 53.

³⁰ Матеріали к отчету ВМБИТ ВЦСПС. — М., 1932. — С. 53.

ІТС організували також читання циклів лекцій, гуртки, проводили науково-технічні семінари й екскурсії. До початку 1935 р. усіма формами підвищення кваліфікації було охоплено майже 80% членів секцій профспілок країни³¹.

У справі успішного розв'язання кадрової проблеми велике значення мало раціональне використання наявного інженерно-технічного потенціалу. До 1 червня 1930 р. в управлінському апараті народного господарства СРСР працювало 25% усіх спеціалістів³². У той же час на виробництві відчувалася гостра нестача у кваліфікованих кадрах.

З цією метою органи Наркомату праці УСРР практикували переведення фахівців з установ на підприємства. Центральні й місцеві органи секцій допомагали налагодити їх облік, здійснювали громадські мобілізації інженерно-технічних працівників. Одну з них за пропозицією ряду підприємств поповнилися 1258 членами ІТС. «У настроях ІТП України,— йшлося у рішенні президії ВУМБІТ від 6 грудня 1929 р.,— створений певний психологічний злам, що зумовив значне пересування спеціалістів з установ на підприємства й поза офіційною мобілізацією»³³.

До травня 1930 р. за участю секцій на виробництво перейшли 2 тис. інженерів та техніків³⁴. І згодом ІТС приділяли постійну увагу цим питанням. У 1932 р. за ініціативою ВУМБІТ, яку схвалили Президія ЦКК ВКП(б) та колегія Наркомату РСІ СРСР, проведено Всесоюзний огляд використання й розстановки інженерно-технічних кадрів³⁵. Матеріали, зібрані під час його, відіграли свою роль у справі добору працівників управлінського апарату й виявленні випадків нераціонального використання спеціалістів.

На початку 30-х років складна ситуація з кадрами створилася в Донбасі. Механізація процесів видобування й транспортування вугілля, необхідність раціональної організації праці в шахтах вимагали збільшення кількості фахівців, працюючих безпосередньо на дільницях, підвищення кваліфікації робітників. У 1932—1933 рр. опубліковано ряд постанов партії та уряду, в яких було накреслено програму забезпечення підприємств вугільної промисловості Донбасу добре підготовленими спеціалістами, переведення інженерів та техніків на робочі дільниці, а також змін у системі заробітної плати й реорганізації управлінського апарату³⁶.

ІТС подали відчутну допомогу партійним і господарським органам у справі переходу фахівців на підприємства басейну. Внаслідок проведеної ними роботи протягом березня—жовтня 1933 р. кількість спеціалістів у 6-и трестах Донбасу зросла з 4357 до 5264 чол., а питома вага інженерів і техніків, що працювали на дільницях,— на 61,8%³⁷.

Одним з важливих напрямів діяльності секцій по укомплектуванню підприємств промисловості кваліфікованими кадрами було їх піклування про піднесення культурного й професійно-технічного рівня робітників. Основними формами культурно-масової роботи ІТС серед них були наукові, технічні і виробничі гуртки, групи наукової організації праці, вечори виробничої освіти, запитань та відповідей, цикли лекцій і т. ін. Протягом 1927—1929 рр. члени секцій прочитали для трудівників більш як 17 тис. лекцій. До 1932 р. майже 4 тис.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5548, оп. 14, спр. 19, арк. 5.

³² Индустриализация СССР. 1929—1932 // Документы и материалы.— М., 1970.— С. 370.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 1022, арк. 33.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5548, оп. 8, спр. 56, арк. 6.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2675, оп. 1, спр. 370, арк. 77.

³⁶ Справочник парт. работника.— М., 1934.— Вып. 8.— С. 478, 485—497.

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5548, оп. 13, спр. 22, арк. 33 зв.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 473, арк. 15, 16.

інженерів і техніків працювали викладачами в школах фабрично-заводського учнівства та аналогічних технічних курсів. Приблизно 2 тис. спеціалістів керували виробничо-технічними гуртками, в яких навчалися 64,8 тис. робітників³⁸.

У 1932 р. для тих, хто мав справу із складними механізмами, було встановлено обов'язковий технічний мінімум знань. Це було викликано необхідністю опанування передової техніки, яка в масових масштабах впроваджувалася у виробництво. За завданням профспілок центральні й місцеві бюро ІТС узяли участь у розробці програм технімінімумів³⁹. У 1933 р. з ініціативи комсомольців Уралмашу у промисловості розгорнувся рух за складання громадсько-технічних іспитів. ІТС активно сприяли проведенню громадських технічних екзаменів, залучали спеціалістів до розробки методичних програм, виділяли інженерів і техніків для роботи у кваліфікаційних комісіях тощо. За даними 18 профспілок УРСР, до січня 1934 р. за допомогою секцій до іспитів було підготовлено 63,7 тис. робітників. Їх навчанням керували понад 4 тис. фахівців⁴⁰.

У 1934 р. громадські технічні екзамени було замінено державними технічними іспитами (за 255 спеціальностями). У вугільній та металургійній промисловості республіки в 1935 р. до їх складання при сприянні ІТС було допущено більш як 70 тис. чол.⁴¹

Усе це мало, особливо на початку 30-х років, коли «кадри вирішували все», важливе значення для піднесення суспільної активності технічної інтелігенції, виховання у неї соціалістичної свідомості, забезпечення промисловості кваліфікованими кадрами.

Серед найважливіших факторів, що сприяли залученню її до будівництва основ нового суспільства, було соціалістичне змагання. Спеціалісти змагалися безпосередньо один з одним, або були технічними консультантами й помічниками робітників. Серед напрямів діяльності ІТП, які воно охопило, були науково-дослідна робота, раціоналізація виробництва і винахідництво, допомога відстаючим бригадам, виробничо-технічна освіта, боротьба за зменшення імпорту промислових виробів.

Найбільш поширеною формою сприяння розвитку соцзмагання серед трудящих була шефська допомога, яку спеціалісти подавали ударникам. Під час проведення Всесоюзного з'їзду ударних бригад (грудень 1929 р.) серед технічної інтелігенції зародився рух під лозунгом: «Кожний ІТП повинен навчити 10 робітників»⁴². Його підтримали спеціалісти більшості підприємств України, які брали шефство не тільки над окремими трудівниками, а й ударними бригадами. На Луганському паровозобудівному заводі, наприклад, за ними було закріплено 30 членів ІТС. Вони вели заняття з питань управління виробництвом, техніки безпеки тощо⁴³. У багатотиражних газетах багатьох великих заводів і фабрик з'явилися «технічні сторінки», де висвітлювалися найважливіші виробничі проблеми. Їх, як правило, готували й редагували члени секцій.

Вони також подавали постійну допомогу раціоналізаторам. За рішенням ВУМБІТ, для останніх протягом жовтня — листопада 1929 р. на підприємствах, де кількість робітників перевищувала 1 тис. чол., почали працювати технічні консультації. При 20 окружних (з 1931 р. — обласних і районних) міжсекційних бюро ІТС діяли бюро допомоги робітничому винахідництву⁴⁴. Їх діяльність не зводилася до подання

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 1011, арк. 55; оп. 3, спр. 1529, арк. 33.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5548, оп. 12, спр. 72, арк. 29.

⁴⁰ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР // Сб. документов и материалов в 2-х ч. — Киев, 1977. — Ч. 2. — С. 188.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 769, арк. 9.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 5548, оп. 12, спр. 72, арк. 29.

⁴³ Пролетарій. — 1929. — 23 люля.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 939, арк. 88; спр. 1011, арк. 51.

одноразової допомоги раціоналізаторам. У більшості випадків від консультацій при підготовці креслень вони переходили до планового навчання ударників і винахідників у постійно діючих гуртках. До кінця першої п'ятирічки технічне керівництво ударними бригадами здійснювали 11% членів ІТС⁴⁵.

Однак слід сказати й про те, що на шляху організації змагання серед спеціалістів вони спочатку зіткнулися із складностями морально-психологічного характеру. Багато хто з інженерно-технічних працівників не сприйняли саму його ідею, вважаючи змагання тимчасовою кампанією. Великої шкоди завдали й деякі профспілкові працівники та члени секцій, які формально поставилися до нього й практично нічого не зробили для розгортання змагання. XVI з'їзд ВКП(б) указав на випадки бюрократичного ставлення до останнього і підкреслив, що основним завданням профспілок є «організація, дальший розвиток і закріплення соціалістичного змагання...»⁴⁶ З цією метою при ВУМБІТ у травні 1929 р. було створено комісію сприяння соціалістичному змаганням⁴⁷. Згодом такі органи виникли при центральних бюро ІТС галузевих професійних спілок.

Початок масовому розгортанню змагання між інженерно-технічними працівниками було покладено 8 червня 1929 р., коли в Харкові делегація московських інженерів підписала з представниками ВУМБІТ договір між спеціалістами України та столиці нашої Батьківщини. У республіці в ньому взяли участь інженери й техніки 29 підприємств⁴⁸. Через місяць до них підключилися ІТС «Електросили» (Ленінград), паровозобудівного й електромеханічного заводів (Харків). У січні 1930 р. члени загальнозаводського бюро секції верстатобудівного заводу ім. В. І. Леніна (Одеса) викликали на змагання спеціалістів інших підприємств галузі країни⁴⁹.

В основному це трудове суперництво реалізовувалося у формі конкурсів. У 1929—1935 рр. ІТС Української СРР виборювали звання кращого директора та інженерно-технічного працівника, боролися за право бути занесеними на «Всесоюзну дошку пошани ІТП», взяли участь у конкурсах — походах, присвячених XVII партконференції, XVII з'їзду ВКП(б) тощо.

З 1930 р. неухильно зростала кількість спеціалістів — учасників змагання. В 1931 р. на 9 найбільших металургійних заводах республіки їх налічувалося 65%, на 53 хімічних — 67,8%⁵⁰. У 1932 р. серед них було 58,2% фахівців. На той час при сприянні ІТС було створено 1115 ударних бригад ІТП. Кожний десятий з них був премійований за свою працю⁵¹.

Змагання допомагало визначати вклад спеціалістів у раціоналізацію виробництва. В 1931—1933 рр. реалізація їх пропозицій принесла майже 63 млн. крб. економії⁵².

Отже, до середини 30-х років соцзмагання стало найбільш поширеною формою вияву трудової та суспільно-політичної активності технічної інтелігенції, міцно увійшло в практику діяльності секцій як найважливіший засіб залучення спеціалістів до розв'язання важливих завдань соціалістичного будівництва.

⁴⁵ Там же, ф. 2695, оп. 1, спр. 254, арк. 310.

⁴⁶ КПРС в резолюціях...— Т. 4.— С. 444.

⁴⁷ Пролетарий.— 1929.— 10 мая.

⁴⁸ К социалистическому соревнованию между ИТС и ИТР Украины и Москвы... Харьков, 1929.— С. 9—11.

⁴⁹ За индустриализацию.— 1930.— 28 янв.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2755, оп. 1, спр. 82, арк. 89; ф. 2737, оп. 1, спр. 47, арк. 100.

⁵¹ Там же, ф. 2605, оп. 3, спр. 1525, арк. 88—91; ф. 2695, оп. 1, спр. 254, арк. 310.

⁵² Підраховано за: ЦДАЖР УРСР, ф. 2675, оп. 1, спр. 613, арк. 91; ф. 2695, оп. 1, спр. 254, арк. 310 зв.

З 1926 по 1935 рр. у соціально-класових і морально-психологічних настановах інтелігенції відбулися корінні зміни. З політично «нейтральної», інертної соціальної групи вона перетворилася на активного союзника пролетаріату. Переважну більшість її представників становили вихідці з робітників і трудящих селян. До 1936 р. у СРСР сформувалася соціалістична інтелігенція. Це досягнення було зафіксоване в Конституції СРСР.

Однією з найістотніших її рис була висока суспільно-політична й трудова активність. У цьому неабияку роль відіграли ІТС. Вони допомагали профспілкам залучати спеціалістів до управління виробництвом і планування раціоналізаторської роботи, участі в капітальному будівництві та реконструкції підприємств тощо. Найважливішим наслідком діяльності ІТС стала активна участь спеціалістів у побудові нового суспільства.

* * *

ПІКЛУВАННЯ ПАРТІЇ ПРО ЗАГАЛЬНЕ НАВЧАННЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ У РОКИ ВІЙНИ

В. В. ЛЕНСЬКА (Кривий Ріг)

З визволенням території Української РСР від німецько-фашистських загарбників розпочалася величезна за своїми масштабами робота по нормалізації життя радянських людей. Це був ще один подвиг — подвиг на ниві творення¹. Складовою частиною відбудовних робіт було відродження шкільної освіти в республіці. Перед органами Наркомосу стояли такі першочергові завдання, як організація безперебійної роботи шкіл та забезпечення загального навчання дітей шкільного віку, посилення боротьби за якісне навчання й комуністичне виховання підростаючого покоління. Від цього залежало зміцнення Червоної Армії, поповнення грамотними кадрами промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, а головне — перспективи розвитку соціалістичного й комуністичного будівництва у нашій країні. К. Маркс говорив у свій час, що найбільш передові робітники усвідомлюють, що «...майбутнє їх класу, і, значить, людства, цілком залежить від виховання підростаючого робітничого покоління»².

Партійне керівництво забезпеченням загального навчання дітей захисників Батьківщини було важливою ланкою у процесі відбудови шкільної освіти молоді. В історико-партійній та історико-педагогічній літературі це питання ще не висвітлене з достатньою повнотою.

Тим часом, у республіканських та обласних партійних і державних архівах, пресі воєнних років є цікавий матеріал, який дає змогу дослідити цю проблему. В даному повідомленні автор прагне висвітлити тільки один аспект діяльності партії по здійсненню всеобучу дітей шкільного віку, який стосується його матеріального забезпечення.

Вирішення проблеми загального охоплення навчанням школярів ускладнювалося об'єктивними і суб'єктивними причинами. До перших слід віднести наслідки воєнних дій та тимчасову окупацію гітлерівцями нашої республіки, вимушене скорочення асигнувань на потреби освіти, а до других — ослаблення учбово-виховної роботи в школах, недооцінку ролі всеобучу на місцях.

¹ Див.: Горбачов М. С. Безсмертний подвиг радянського народу.— К., 1985.— С. 15.

² Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 16.— С. 93.

В. І. Ленін, надаючи першорядного значення розвитку школи, вбачав у ній один із соціальних інститутів перебудови суспільства. «Всі зусилля партії врешті-решт зосереджуються як в основному фокусі — в школі»³. Тому партія й уряд суворо осудили тих, хто вважав, що в умовах воєнного часу питання виховання й навчання дітей є другорядною справою. «Політично короткозорий, обмежений і просто базика той, хто хоч на хвилину думає, що зараз «не до дітей». Міркувати так сьогодні,— писала «Правда» в 1942 р. у передовій статті,— значить не бачити далі свого носа, не жити інтересами нашої Батьківщини»⁴.

Партійні та державні органи, громадські організації послідовно і наполегливо переборювали труднощі здійснення всеобучу, пов'язані з плінністю учнів у зв'язку з переїздом їхніх батьків, тяжким матеріальним становищем, безпритульністю й бездоглядністю. Перш за все необхідно було налагодити суворий облік усіх дітей шкільного віку. В грудні 1943 р. РНК УРСР затвердила інструкцію Наркомосу Української РСР «Про організацію обліку дітей та підлітків у віці від 7—15 років і про порядок контролю за виконанням закону про загальне обов'язкове навчання»⁵.

Для організації обліку дітей та з'ясування причин, які перешкоджали виконанню закону про всеобуч, з метою їх усунення при Радах депутатів трудящих були створенні спеціальні комісії, куди поряд з представниками партійних і радянських органів та працівниками освіти увійшли також і представники громадських організацій. В результаті роботи цих комісій було встановлено, що у 1944/45 навчальному році в Полтавській області не навчалосся більш як 3 тис. дітей, Харківській — 6 тис., Тернопільській — майже 12 тис. дітей⁶. Тільки в 16 областях Української РСР відсів учнів становив майже 200 тис. чол.⁷

Головними причинами, з яких діти не відвідували школи, були незабезпеченість одягом і взуттям, хвороби, віддаленість шкіл від населених пунктів і відсутність транспорту для підвозу школярів, зайнятість підлітків на відбудові промислових підприємств і в сільському господарстві. Так, під час польових робіт у 1944 р. відвідування сільських шкіл знизилося до 25—60%⁸.

Виявлення та аналіз причин відсіву учнів із шкіл дали змогу партійним органам накреслити ряд першочергових заходів, які сприяли виконанню закону про всеобуч, серед них — шефство промислових підприємств, колгоспів та установ над школами, добровільні відрахування коштів, зароблених населенням на відбудові народного господарства, у фонд всеобучу, декадникі по збору коштів для дітей-сиріт і дітей фронтовиків, утворення інтернатів та гуртожитків при школах, груп продовженого дня, підвіз дітей до місця навчання, видача щомісячних і разових стипендій ім. Ленінського комсомолу, талонів на одяг, взуття, безплатне харчування, проведення групового та індивідуального навчання вдома тощо.

Велике значення у здійсненні всеобучу мало утворення фондів матеріальної допомоги дітям малозабезпечених батьків, дітям-сиротам і дітям фронтовиків. Таку проблему неможливо було вирішити тільки силами Наркомосу. «Потрібна колективна робота у справі здійснення загального навчання»,— неодноразово підкреслювала Н. К. Крупська⁹.

³ Луначарский А. В. Ленин и народное образование. — М., 1960.—С. 113.

⁴ Правда.— 1942.— 24 марта.

⁵ Постанови партії та уряду про школу.— К.; Х., 1947.— С. 175.

⁶ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, арк. 6, спр. 162; спр. 207, арк. 15 (далі — ПЛ ІІП при ЦК Компартії України).

⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945.— Киев, 1975.— Т. 3.— С. 284.

⁸ ПЛ ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 199, арк. 9.

⁹ Крупская Н. К. Педагогические сочинения. В 10-ти т.— М., 1958.— Т. 2.— С. 239.

Належало залучити до цієї роботи всі державні та громадські організації, широкі верстви трудящих республіки. Для цього партійні організації України використовували усну агітацію у формі зборів, мітингів, індивідуальних та групових бесід, які проводилися безпосередньо на робочих місцях і за місцем проживання, органи інформації — пресу та радіо, відрядження партійних і радянських працівників на село для роз'яснення закону про всеобуч тощо.

Партійне слово знаходило гарячий відгук у серцях трудящих, усіх класів і соціальних груп населення. Про це свідчить активна участь населення в кампаніях по поданню допомоги дітям, які потерпіли від ворожої окупації, листи трудящих до газет, партійних та радянських органів, їхні виступи на мітингах і зборах. Так, у зверненні, прийнятому на мітингу трудящих м. Бердянська до всіх жителів Запорізької області, говорилося: «Оточимо всепародним піклуванням, зігріємо материнською ласкою дітей, яких фашисти позбавили дитинства. Організуємо збір коштів, речей і продуктів харчування, візьмемо шефство над дитячими установами, забезпечимо дітей продуктами харчування з колгоспних фондів, виявимо материнське піклування про дітей фронтовиків. Докладемо якомога більше зусиль, щоб зробити усе для щастя наших дітей»¹⁰.

В результаті проведеної партійними і радянськими органами організаційно-масової роботи до початку 1945 р. у республіці силами промислових підприємств і колгоспів при школах було організовано 1375 їдалень, 3216 буфетів, 79 їдалень посиленого харчування для 41 520 дітей-сиріт¹¹. Школам виділялись земельні ділянки для ведення підсобного господарства, створювалися майстерні по ремонту взуття й одягу.

Виконуючи рішення Ворошиловградського обкому Компартії України та обласної Ради депутатів трудящих, різні відомства й організації області відремонтували учням 71 245 пар взуття, видали 3358 штук пальт, 17 739 пар нового взуття, 18 870 метрів тканин, подали матеріальну допомогу на суму 165 805 крб. Більше як 5 тис. дітей одержали безплатне харчування, для 270 школярів були організовані гуртожитки при школах. В області створили спеціальний фонд на молоко з розрахунку 150 г на одну дитину¹². В результаті поліпшення матеріально-побутових умов з 1942/43 навчального року по 1943/44 навчальний рік у школи повернулися більше 5 тис. дітей¹³.

Аналогічна робота проводилася у всіх без винятку областях республіки. Вона свідчила про піклування партії та держави про підрастаюче покоління Країни Рад.

Щоб охопити навчанням усіх дітей і підлітків, особливо тих, хто з різних причин припинив відвідування шкіл, були організовані нові типи учбових закладів. У вересні 1943 р. РНК УРСР прийняла постанову «Про навчання підлітків, що працюють на підприємстві», якою передбачалося створення нового типу загальноосвітньої школи — школи робітничої молоді. Вона давала змогу підліткам продовжити освіту без відриву від виробництва. Наркомосу республіки належало забезпечити повсякденне керівництво школами робітничої молоді, укомплектувати їх кваліфікованими педагогічними кадрами, забезпечити підручниками й письмовим приладдям. Керівники промислових наркоматів і директори підприємств повинні були забезпечити школи приміщеннями, обладнанням, паливом, світлом, створити необхідні умови для відвідування підлітками учбових занять¹⁴.

¹⁰ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. документов.— Запорожье, 1959— С. 224.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 278, арк. 10.

¹² Держ. арх. Ворошиловград. обл., ф. 1067, оп. 4, спр. 442, арк. 8; ф. 693, оп. 3, спр. 1, арк. 72.

¹³ Там же, ф. 1779, оп. 2, спр. 41, арк. 83; спр. 72, арк. 165.

¹⁴ Культурное строительство на Украине: Сб. документов.— Киев, 1961.— Т. 2.— С. 8—9.

Піклуванням про молодь, яка жила й працювала в сільській місцевості, прийнята постанова РНК УРСР від 9 серпня 1944 р. «Про організацію вечірніх шкіл сільської молоді»¹⁵.

Здійснюючи на практиці завдання, накреслені у постановах, партійні органи використовували досвід організації учбового процесу в денних школах після визволення республіки від ворожої окупації. На облік було взято всіх підлітків, які не мали семилітньої освіти, визначено початковий рівень їхніх знань. Працівники народної освіти, райкомів партії, депутати райрад провели серед цієї категорії юнаків і дівчат відповідну роз'яснювальну роботу. В результаті цього у Дніпропетровську, наприклад, в 1945 р. у школи робітничої молоді було прийнято 1474 чол. План набору учнів був виконаний на 115%¹⁶.

Місцеві партійні органи піклувалися про створення нормальних умов для підлітків, які поєднували працю з навчанням. Так, Сталінський обком партії постановив відкрити філіали шкіл робітничої молоді на шахтах¹⁷, Дніпропетровський обком партії схвалив рішення IV зльоту молодих гірників області про відкриття шкіл робітничої молоді на кожному руднику¹⁸, Вінницький обком КП(б) України зобов'язав облторгвідділ забезпечити додатковим харчуванням учнів вечірніх шкіл на період занять¹⁹. Ці та інші аналогічні заходи сприяли збільшенню мережі шкіл робітничої молоді й контингенту учнів у них. Про це свідчать звіти шкіл робітничої молоді за 1944/45 та 1945/46 навчальні роки. Кількість таких шкіл зросла з 237 до 287, а учнів у них — з 17 921 до 32 745 чол.²⁰

Таким чином, створення шкіл робітничої та сільської молоді мало величезне соціальне й політичне значення. Тисячі юнаків і дівчат, які були змушені залишити навчання й самовіддано працювати в ім'я перемоги, одержали можливість завершити загальноосвітню підготовку.

Особливу увагу приділяли партійні та радянські органи дітям з природженими фізичними вадами й потерпілим під час війни. Для них створювалися спеціальні школи-інтернати. В 1945 р. у 61 спеціальній дитячій установі жили й навчалися 3854 чол.²¹ У цьому акті проявився гуманізм радянського суспільного ладу, який дав змогу нездоленим дітям стати повноцінними членами соціалістичного суспільства.

До числа загальноосвітніх шкіл, створених під час війни, відносяться також суворовські та нахімовські воєнні училища — закриті учбово-виховні заклади для хлопчиків. Вони давали загальну середню освіту й початкову військову підготовку. Вихованці училища повністю знаходилися на державному забезпеченні. Перевагами у прийомі до училища користувалися сини радянських воїнів і партизанів, які загинули у боротьбі з ворогом. Випускники цих училищ, як правило, ставали кадровими офіцерами Радянської Армії.

В умовах війни проблема всеобучу в багатьох аспектах переростала у практичне завдання охорони життя і здоров'я дітей. При аналогічній ситуації в роки громадянської війни В. І. Ленін вказував на обов'язок революційної влади «оберігати в небезпечний час підрастаюче покоління»²². Спеціальні комісії лікарів проводили профілактичні огляди школярів, виявляли дітей з ослабленим станом здоров'я. Кам-

¹⁵ Там же.— С. 56.

¹⁶ Держ. арх. Дніпропетровськ. обл., ф. 439, оп. 2, спр. 17, арк. 1.

¹⁷ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 79, оп. 4, спр. 10, арк. 95.

¹⁸ Парт. арх. Дніпропетровськ. обкому Компартії України, ф. 114, оп. 1, спр. 60, арк. 50.

¹⁹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 18, оп. 45, спр. 2002, арк. 290.

²⁰ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 582, оп. 10, спр. 12, арк. 4; спр. 51, арк. 2 (далі — ЦДАЖР УРСР).

²¹ Наддніпрян. правда.— 1945.— 15 черв.

²² Декреты Советской власти.— М., 1968.— Т. 4.— С. 337.

панії по оздоровленню, які проводилися під час канікул, знаходилися під неослабним контролем партійних органів, а підготовка до них і підсумки проведення ставали предметом обговорення на партійних бюро. Так, у 1944 р. Сталінський обком КП(б)У завчасно, у травні, розглянув на бюро питання про організацію літнього відпочинку дітей, визначив коло обов'язків виконкомів Рад депутатів трудящих, комсомольських і профспілкових організацій, відділів охорони здоров'я, керівників промислових підприємств і колгоспів²³.

Трудящі області ділом відповіли на рішення обласного комітету партії. Так, комсомольська організація «Азовстальбуду» в позаурочний час виготовила кухонне обладнання й посуд для підшефного піонерського табору²⁴. Гурток художньої самодіяльності заводу ім. С. Орджонікідзе поставив два спектаклі, збір від яких на суму 5 тис. крб. передав у фонд оздоровлення дітей²⁵. На зборах Сталінського міського партійного активу було відзначено, що профспілкова організація заводу ім. Куйбишева використала на оздоровлення дітей 123 600 крб.²⁶

На кошти, які надходили від промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, громадськості будувалися піонерські табори, майданчики санаторного типу, фізкультурно-оздоровчі комплекси. Влітку 1945 р. у республіці працювали 1156 дитячих майданчиків і 916 піонерських таборів, де відпочили й зміцнили своє здоров'я 357 600 дітей²⁷.

Піклування про школярів стало кровною справою комсомолу. Участь комсомольських організацій в кампанії оздоровлення дітей набула масового характеру. Відповідно до постанови ЦК ЛКСМ України «Про участь комсомольських організацій України в оздоровленні дітей улітку 1944 року»²⁸ мелітопольські комсомольці внесли у фонд оздоровлення дітей 76 тис. крб., зароблених ними на відбудові Дніпрогесу. Комсомольці Миколаєва організували п'ятнадцять недільників по ремонту дитячих оздоровчих приміщень²⁹.

Велику матеріальну допомогу у справі оздоровлення школярів подали профспілкові організації промислових підприємств. ЦК профспілок вугільників відпустив, наприклад, на проведення зимових канікул дітей у 1944 р. 100 тис. крб.³⁰, ЦК профспілок важкого машинобудування тільки на оздоровлення дітей робітників Краматорського заводу виділив улітку 1945 р. 180 тис. крб.³¹

У винятково складній обстановці воєнного часу партія вживала енергійних заходів по збереженню життя і здоров'я дітей-сиріт і дітей фронтовиків. Головним у ліквідації дитячої безпритульності було влаштування дітей, які залишилися без батьків і притулку, так, щоб вони відчували себе «громадянами Радянської Республіки, щоб у них з'явилося бажання вчитися, працювати, щоб вони знайшли застосування своїм силам, були оточені особливою увагою й піклуванням»³².

Восени 1943 р. в Українській РСР при Радах депутатів трудящих були створені надзвичайні комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю й бездоглядністю, проводилися одноденні рейди, місячники, декадникі по їхній ліквідації в республіці.

²³ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 389, оп. 4, спр. 13, арк. 113.

²⁴ Соціаліст. Донбас.— 1944.— 28 мая.

²⁵ Артемовський рабочий.— 1944.— 23 июня.

²⁶ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 565, оп. 10, спр. 5, арк. 50.

²⁷ Молодь України.— 1945.— 24 жовт.

²⁸ Центр. арх. ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 87, арк. 14—16.

²⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1230, арк. 216.

³⁰ Соціаліст. Донбас.— 1943.— 26 дек.

³¹ Краматорск. правда.— 1945.— 26 июня.

³² Крупская Н. К. Педагогические сочинения.— М., 1958.— Т. 2.— С. 240.

В результаті проведеної роботи органами народної освіти, охорони здоров'я та громадськістю на початок серпня 1944 р. було взято на облік 91 тис. дітей-сиріт. До квітня 1945 р. їх кількість збільшилася до 143 тис. Це пояснюється великим припливом безпритульних з інших республік, особливо східних і північних областей СРСР. З серпня до грудня 1944 р. тільки органами міліції було затримано майже 21 тис. таких дітей³³.

Щоб у короткий строк ліквідувати наслідки німецько-фашистської окупації, створити дітям умови для повноцінного розвитку, потрібно було спрямувати діяльність усіх радянських та громадських організацій, відомчих установ, різних верств населення в єдине русло допомоги дітям. «Пам'ятайте,— говорив Ф. Е. Дзержинський.— що тільки загальними зусиллями широких робітничо-селянських мас ми зможемо вийти з честю з боротьби на цьому тяжкому фронті дитячої безпритульності»³⁴.

У липні 1944 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР прийняли спеціальну постанову, в якій накреслювалися заходи по виявленню безпритульних дітей та їх влаштуванню. При Раднаркомі УРСР була створена Республіканська комісія допомоги дітям на чолі з М. П. Бажаном. Аналогічні комісії створювалися при обласних, міських та районних радах депутатів трудящих³⁵.

Обласні комітети Компартії України на бюро обкомів розглянули питання «Про стан і заходи ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності», «Про виявлення і забезпечення дітей-сиріт» та ряд аналогічних питань. У прийнятих постановах для досягнення поставленої мети передбачалося ряд заходів, у тому числі зобов'язати секретарів райкомів партії та комсомолу, голів райвиконкомів, завідуючих райвно провести широку роз'яснювальну роботу серед населення з питання усновлення й передачі дітей-сиріт на індивідуальний патронат, популяризувати шляхом усної й друкованої агітації різні форми допомоги промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, установ, громадських організацій дітям-сиротам і дітям фронтовиків тощо.

Через обласну пресу і радіо постанови партійних органів про заходи по забезпеченню дітей, потерпілих від воєнного лихоліття, були доведені до відома трудящих. Ці документи схвилювано і зацікавлено обговорювалися на партійних, профспілкових і комсомольських зборах. Звернення й постанови партійних органів повсюдно знаходили підтримку в середовищі робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, частинах Червоної Армії.

Ініціаторами створення фонду матеріальної допомоги дітям, які залишилися без батьків, виступили робітники Донбасу. На початку лютого 1945 р. бюро Сталінського обкому КП(б) України розглянуло питання «Про звернення жінок—громадських діячок, робітників, службовців, інженерів і техніків Рутченківського коксохімзаводу імені С. М. Кірова до трудящих Сталінської області про збір коштів на допомогу осиротілим дітям фронтовиків»³⁶.

Через три дні після того бюро районних і міських комітетів партії прийняли постанову «Про розв'язання й обговорення звернення колективу Рутченківського коксохімзаводу імені С. М. Кірова». В ній передбачалося зобов'язати секретарів партійних організацій і голів заводських комітетів профспілок провести збори трудящих, на яких роз'яснити вказану постанову, відрядити своїх представників у підшефні дитячі будинки для проведення з дітьми масової роботи й вручення

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 243, арк. 18.

³⁴ Дзержинский Ф. Э. Избр. произв.: Изд. 3-е, перераб. и доп.— М., 1977.— Т. 1.— С. 321.

³⁵ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— Киев, 1977.— С. 131.

³⁶ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 18, оп. 5, спр. 39, арк. 138.

ім святкових подарунків до Дня Червоної Армії, широко висвітлювати патріотичну ініціативу трудящих у пресі й по радіо³⁷.

Заклик рутченківців підхопили шахтарі, металурги, будівельники, колгоспники. 21 лютого 1945 р. газета «Краматорская правда» у статті «За почином рутченківців» писала, що звернення обговорювалося практично на всіх промислових підприємствах міста. В результаті цього колектив цементного заводу зібрав 15 тис. крб. у фонд допомоги сиротам, а робітники заводу ім. В. В. Куйбишева відрахували для дітей одноденний заробіток³⁸.

На початку березня 1945 р. газета «Социалистический Донбасс» в огляді листів під рубрикою «Піклування про дітей фронтовиків» підбила перші підсумки кампанії по збору коштів для дітей. Секретар партійної організації заводу «Металіст» у листі до газети повідомив, що колектив підприємства тільки за один день вніс у фонд допомоги дітям більш як 18 тис. крб. Трудящі Петровського району, як написав завідуючий військовим відділом цього райкому, збрали для дітей-сиріт 303 тис. крб.³⁹

Крім збору коштів, робітничі колективи брали на виховання й матеріальне забезпечення осиротілих дітей, створювали дитячі будинки при промислових підприємствах. Так зробили на заводі ім. Г. І. Петровського у Дніпропетровську, машинобудівному заводі ім. С. М. Кірова в Горлівці та інших підприємствах Донецько-Придніпровського району⁴⁰. ВЦРПС організувала в Донбасі три дитбудинки для дітей загиблих шахтарів⁴¹.

Патріотичну ініціативу робітничого класу підхопили всі соціальні верстви нашої республіки. Результатом агітаційно-масової роботи партійних органів серед колгоспного селянства стало відрахування колгоспниками Ново-Світлівського району Ворошиловградської області двох процентів заробітку на створення фонду допомоги дітям-сиротам⁴². В колгоспах Лозівського району Харківської області виховувалося 300 дітей-сиріт⁴³⁻⁴⁴. За прикладом колгоспників Тамбовської та Рязанської областей РРФСР на кошти колгоспів створювалися дитячі будинки в колгоспах Української РСР.

Ініціатором патріотичного руху за повернення щасливого дитинства дітям серед інтелігенції виступив колектив Харківського державного драматичного театру УРСР ім. Т. Г. Шевченка. На початку березня 1944 р. у газеті «Сталінское племя» було опубліковано їхнє звернення до всіх працівників мистецтва за підписом народних артистів СРСР М. М. Крушельницького, І. О. Мар'яненка та інших. У зверненні, зокрема, відзначалося: «Підтримуючи ініціативу комуністів, театр вирішив перерахувати весь збір від чергових спектаклів у фонд допомоги дітям-сиротам і віддати одноденний заробіток»⁴⁵.

У відповідь на це художники Харкова збрали 25 тис. крб. і передали весь гонорар за видання двох ілюстрованих дитячих книг на суму 60 тис. крб. у фонд матеріальної допомоги сиротам. Львівська державна капела «Трембіта» перерахувала для дітей 5-тисячний збір від концерту⁴⁶.

Отже, в історію союзу робітничого класу, колгоспного селянства й трудової інтелігенції була вписана ще одна яскрава сторінка гуманного відношення до дітей.

³⁷ Там же, ф. 565, оп. 10, спр. 12, арк. 82.

³⁸ Краматорск. правда.— 1945.— 21 фев.

³⁹ Соціаліст. Донбасс.— 1945.— 5 марта.

⁴⁰ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 232, оп. 8, спр. 13, арк. 172.

⁴¹ Там же, ф. 326, оп. 1, спр. 638, арк. 34.

⁴² Держ. арх. Ворошиловград. обл., ф. 1067, оп. 4, спр. 442, арк. 210.

⁴³⁻⁴⁴ Соціаліст. Харківщина.— 1944.— 31 трав.

⁴⁵ Сталінское племя.— 1944.— 5 марта.

⁴⁶ Там же.— 1944.— 21 марта.

Велику допомогу дітям-сиротам подала громадськість й громадські організації країни. Вірним помічником партії у цій справі виступив комсомол. На Україні був створений комсомольський фонд допомоги осиротілим дітям і дітям фронтовиків на суму 17 млн. крб. На його рахунок від московської комсомольської організації та організації братніх республік надійшло більше 2 млн. крб.⁴⁷

Комунисти проводили велику пропагандистсько-роз'яснювальну роботу з питань матеріального забезпечення сиріт у громадських організаціях. В результаті цього у Чернігівській області в першому півріччі 1945/46 навчального року учням-сиротам було подано допомогу від комітету Червоного Хреста у розмірі 5 тис. крб., МОПРу — 15 тис., батьківських комітетів — майже 7 тис. крб.⁴⁸ Жіноча рада м. Мукачева збрала 40 тис. крб. для дітей, потерпілих від ворожої окупації⁴⁹. Домогосподарки, члени Полтавського філіалу МОПРу, брали активну участь у шефстві над дитбудинками області⁵⁰.

Особливу турботу про підростаюче покоління Країни Рад виявили воїни Червоної Армії. Вони збрали кошти на організацію дитячих будинків для сиріт і дітей фронтовиків, працювали на відбудові матеріальної бази шкіл та інших дитячих установ. Широкий резонанс одержала ініціатива бійців і командирів 50-ї гвардійської стрілецької двічі Червонопрапорної ордена Суворова дивізії. В 1945 р. особистих заощаджень вони здали 427 400 крб. на організацію дитбудинку для дітей загинувших шахтарів у м. Сталіно⁵¹.

Моряки Чорноморського флоту перевели на рахунок Сумського обласного комітету комсомолу більше 6 тис. крб. У листі до сумчан вони написали: «Передайте всім комсомольцям Сумської області від моряків Чорноморського флоту наш палкий привіт і вдячність за піклування про дітей радянських воїнів. На це піклування ми відповімо новим нищівним ударом по ворогу»⁵².

Маршал Радянського Союзу Р. Я. Малиновський та інші видатні воєначальники й герої війни систематично надсилали в дитячі будинки й школи на свої кошти посилки з одягом, взуттям, письмовим приладдям⁵³.

Щоденне піклування мільйонів радянських патріотів про дітей захисників Батьківщини сприяло дальшому зміцненню зв'язків тилу й фронту, мало велике значення у формуванні морального фактора перемоги. «Ми комсомольці — фронтовики висловлюємо вдячність за піклування про дітей-сиріт, — написали воїни польової пошти № 7215 у село Нові Боровичі Чернігівської області, — і впевнені, що будемо ще краще, з більшою майстерністю й відвагою знищувати німецьких загарбників... Зброєю і працею, дисципліною і організованістю будемо разом кувати перемогу»⁵⁴.

Так під керівництвом Комунистичної партії спільними зусиллями вже в ході війни вирішувалося питання про збереження контингенту учнів, що було головною умовою виконання закону про загальне навчання дітей шкільного віку. Партія безупинно працювала над забезпеченням й інших, необхідних для цього, умов: відбудовою матеріальної бази учбових закладів, забезпеченням шкільними підручниками й

⁴⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 15, арк. 25.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 197, арк. 5.

⁴⁹ Молодь України.— 1945.— 21 жовт.

⁵⁰ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 411, л. 1421.

⁵¹ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 446, арк. 10.

⁵² Сталинское племя.— 1944.— 31 марта.

⁵³ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 11, оп. 19, спр. 54, арк. 5; Держ. арх. Харків. обл., ф. 4695, оп. 1, спр. 349, арк. 14; Комсомол. правда.— 1944.— 19 июля.

⁵⁴ Деснян. правда.— 1944.— 2 квіт.

письмово-канцелярським приладдям, ліквідацією гострого дефіциту педагогічних кадрів. Соціальним наслідком проведених у цій галузі заходів було те, що країна згодом одержала мільйони грамотних громадян, які успішно будують комуністичне суспільство.

ДО ПИТАННЯ ПРО ХРЕЩЕННЯ ЖИТЕЛІВ НОВГОРОДА

О. М. РАПОВ (Москва)

У X ст. Новгород поступово перетворюється в один з головних політичних, ремісничих і торгових центрів Київської Русі. Він контролював величезну територію від Балтійського моря до Уралу, від берегів Льодовитого океану до верхів'їв Волги. Багата на ліс, рибу, хутра, родовища залізної руди Новгородська земля була важливою складовою частиною Київської держави.

Знаходячись на шляху «з варяг в греки» і контролюючи його північну частину, Новгород відігравав важливу роль у зовнішній політиці київських суверенів. Народи, які сповідували язичницькі вірування, оточували Новгородську землю з усіх боків. З ними мали новгородці різнобічні зв'язки. Прийняття жителями міста християнства не могло не позначитися негативно на цих контактах, в яких новгородське населення, особливо його верхівка, було зацікавлене.

Для київського князя та його феодалного оточення хрещення жителів Новгород і, таким чином, зміцнення своєї влади над ними було завданням надзвичайної важливості. Коли ж і як хрестили новгородців? Джерела не дають однозначної відповіді на це запитання. В «Повісті временних літ» по Лаврентієвському та Іпатіївському списках, а також у цілому ряді інших літописів повністю відсутні матеріали, в яких була б відображена ця подія. В деяких літописах лише згадується дата хрещення Новгород, причому вона неоднакова. Літописці відносять цю подію до 988, 989, 991 та 992 років. У Новгородському другому (архівському) та Никонівському літописах про хрещення новгородців записано двічі. В першому про нього говориться під 6496 (988?) та 6497 (989?) роками, а у другому — під 6498 (990?) і 6500 (992?)¹. Причому, за однією версією Никонівського літопису, новгородців хрестив київський митрополит Михаїл, а за другою — єпископ Іоаким, призначений у Новгород київським митрополитом Леонтом. Отже, за допомогою найдавніших літописів неможливо встановити, хто і коли навернув до християнства жителів Новгород.

Якщо дата хрещення Київської землі багато разів обговорювалася в науковій літературі, то дату навернення до християнства жителів Новгород намагався уточнити лише один історик — В. Л. Янін². Дореволюційні дослідники — автори капітальних праць з історії руської церкви, такі як Макарій чи Є. Є. Голубинський, — приймали на віру якусь одну з наведених літописцями дат.

Для вирішення питання про дату хрещення Новгород В. Л. Янін залучив так званий Іоакимовський літопис XVII ст., в якому дається докладний і оригінальний опис обернення новгородців у християнство, і порівняв його з археологічними даними. Він дійшов висновку, що ця розповідь досить раннього походження і створена очевидцем і учасни-

¹ Полное собрание русских летописей. — М., 1965. — Т. 30. — С. 169; Т. 9. — С. 63—65 (далее — ПСРЛ).

² Янін В. Л. День десятого века // Знание — сила. — 1983. — № 3. — С. 15—18; Янін В. Л. Как и когда крестили новгородцев // Наука и религия. — 1983. — № 11. — С. 28—31.

ком подій. Про це свідчать такі вирази, що зустрічаються в ній: «егда приидохом», «мы же стояхом... ходихом... учахом люди, елико можахом», «и тако пребывахом два дни», «того ради повелехом», «разметанную церковь паки сооружихом»³. На користь достовірності цієї розповіді свідчить її відсутність легендарних деталей, а також те, що в ній наголошується на непривабливому, з точки зору церковників, боці хрещення — завзятому опорі новгородців насаджувачам чужої їм релігії.

Оскільки це оповідання про хрещення новгородців відіграватиме важливу роль у наших дальших міркуваннях, нижче воно наводиться цілком:

«В Новеграде людие, уведавше еже Добрыня идет крестити я, учиниша вече и заклышася вси не пустити во град и не дати идолы опровергнути. И егда приидохом, они разметавше мост великий, изыдоша со оружием, и асче Добрыня пресечением и лагодными словами увесчевая их, обаче они ни слышати хотяху и вывесше 2 порока великие со множеством каменя, поставиша на мосту, яко на сусчне враги своя. Вышший же над жрецы славян Богомил, сладкоречив ради наречен Соловей, вельми претя люду покоритися. Мы же стояли на Торговой стране, ходихом по торжисчам и улицам, учахом люди, елико можахом. Но гиблюсчим в нечестии слово крестное, яко апостол рек, явился безумием и обманом. И тако пребывахом два дни, неколико сот крестя. Тогда тысяцкий новгородский Угоняй, едзя всюду, вопил: «Лучше нам помрети, неже боги наши дати на поругание». Народ же оная страны, разсвирнпев, дом Добрыни разориша, имене разграбиша, жену и неких от сородник его избнша. Тысецкий же Владимиров Путята, яко муж смысленный и храбрый, уготовав лодна, избрав от ростовцев 500 муж, носчию перевезеся выше града на ону страну и вшед во град, никому же пострегшу, вси бо видевши, чаяху своих воев быти. Он же дошед до двора Угоняева, онаго и других предних мужей ит и абие посла к Добрыне за реку. Людие же страны оные, услышавше сие, собрашася до 5000, оступиша Путяту, и бысть междо ими сеча зла. Некия шедше церковь Преображения господня разметаша и домы христиан грабляху. Даже на разсвитании Добрыня со всеми сусчими при нем приспе и повеле у брега некие домы зажесчи, чим люди паче устрашени бывше, бежаху огонь тушити; и абие преста сечь, тогда переднии мужи, пришедше к Добрыне, просиша мира.

Добрыня же, собра вои, запрети грабление и абие идолы сокруши, деревяннии сожгоша, а каменнии, изломав, в реку ввергоша; и бысть нечестивым печаль велика. Мужии и жены, видевши тое, с воплем великим и слезами просясче за ня, яко за сусчне их боги. Добрыня же насмехаяся им весча: «Что, безумнии, сожалеете о тех, которые себя оборонити не могут, кую пользу вы от них чаять можете». И посла всюду, объявляя, чтобы шли ко крещению. Воробей же посадник, сын Стоянов, иже при Владимире воспитан и вельми сладкоречив, сей иде на торжисче и паче всех увесча. Идоша мнози, а не хотящих креститися воины влачаху и кресчаху, мужи выше моста, а жены ниже моста. Тогда мнози некрещении поведяху о себе кресчеными быти; того ради повелехом всем кресченым кресты деревянни, ово медяни и каперовы (сие видится греческое оловянны испорчено.— В. Т.) на выю возлагати, а иже того не имут, не верити и крестити; и абие разметанную церковь паки сооружихом. И тако крестя, Путята иде ко Киеву. Сего для людие поносят новгородцев: «Путята крести мечем, а Добрыня огнем»⁴.

В. Л. Янін спробував вирішити питання про дату хрещення жителів Новгороду шляхом зіставлення даних цієї оповіді з результатами археологічних і дендрохронологічних досліджень новгород-

³ Янін В. Л. День десятого века.— С. 17.

⁴ Цит. по: Т а т и щ е в В. Н. История Российская: В 7 т.— М.; Л., 1962.— Т. 1.— С. 112—113.

ських кінців — Людиного і Неревського. Він висловив припущення, що військо Путяти, переправившись на Волховське лівобережжя, опинилося в Людиному кінці, там, «де пізніше існувала Добриня вулиця, що починалася від Волхова біля південної межі сучасного кремля»⁵. Історику вдалося довести, що Преображенська церква, зруйнована під час повстання, знаходилася в Неревському кінці міста — на північ від сучасного новгородського кремля. Вчений зробив висновок, що в цьому районі ще до навернення жителів міста у християнство мешкала християнська община⁶⁻⁷.

Неревський кінець багато років вивчався археологами, які встановили, що у 989—990 рр. там були споруджені нові мостові Великої, Холоп'єї і Козьмодем'янської вулиць, а також численні житлові й господарські будівлі, оскільки попередні були знищені пожежею. На думку В. Л. Яніна, Неревський кінець був підпалений язичниками-новгородцями під час боротьби з Путятою. На користь цього, як вважає дослідник, свідчать знайдені там два скарби грошей, закопані наприкінці X ст. (молодші монети датуються 70-ми роками X ст.).

На думку В. Л. Яніна, скарби тому залишилися в землі, що «у 989 р. тут палали будинки, відбувалися розправа з жителями, їх знищення. Люди, які так зберігали свої гроші, загинули. У протилежному разі вони перекопали б заріще, щоб витягнути з-під нього чималі для того часу коштовності»⁸.

Того ж самого дня, за В. Л. Яніним, у Новгороді була ще одна пожежа — в Людиному кінці, де будинки підпалив Добриня. Дендрохронологи та археологи встановили, що у 988 р. відбудовувався Людин кінець, знищений пожежею⁹.

Отже, історик дійшов такого висновку: «По-перше, офіційне хрещення в Новгороді відбулося, всупереч розбіжності літописних дат, саме в 989 році, на другий чи той самий рік, коли Володимир хрестив киян. По-друге, воно було насильницьким, супроводжувалося підпалами і винищенням новгородців»¹⁰. Однак з цим датуванням погодитися не можна.

Хрещення новгородців дійсно відбулося після навернення у християнство киян. Про це повідомляють усі писемні джерела, що містять свідчення з даного питання. Хрещення киян мало місце, як вдалося встановити шляхом порівняння руських та іноземних джерел, 1 серпня 990 р.¹¹ Тому можна впевнено констатувати той факт, що навернення у християнство новгородців відбулося пізніше цієї дати.

У Никонівському літопису під 6498 (990?) роком відразу ж після повідомлення про хрещення новгородців написано: «Того же лета умноженне всяческих плодов бысть»¹². Отже, рік навернення новгородців у християнство охарактеризований як вельми сприятливий для землеробства, городництва і садівництва, настільки сприятливий, що навіть був відзначений літописцем. Подібна приписка (а вона типова для текстів Никонівського літопису, які повідомляють про події на Русі наприкінці X — на початку XI ст.)¹³ могла бути зроблена лише автором-сучасником. Більш пізні автори, зрозуміло, не могли знати, яким був даний рік щодо родючості.

Кліматичні умови того року мали також позначитися на річних кільцях дерев. Звернемося до дендрохронологічної таблиці, опубліко-

⁵ Янін В. Л. День десятого века.— С. 17.

⁶⁻⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.— С. 18.

¹¹ Рапов О. М. О дате принятия христианства князем Владимиром и киевлянами // Вопр. истории.— 1984.— № 6.— С. 45—46.

¹² ПСРЛ.— Т. 9.— С. 64.

¹³ См.: Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания, былины, летописи.— М., 1963.— С. 182—187.

ваної у книзі Б. О. Колчина та Н. Б. Черних¹⁴. В ній відзначається розростання річних кілець дерев у Новгороді й Пскові в 80—90-ті роки X ст., а його «пик» припадає на 990 р. Отже, дендрохронологічні дані також свідчать, що хрещення новгородців відбулося у 990 р.

У такому разі пожежу в Неревському кінці не можна пов'язувати з наверненням до християнства жителів Новгорода, оскільки відбудова після неї розпочалася вже у 989 р. До речі, у літописній повісті не говориться, що будинки християн підпалювали. Не міститься у ній також свідчень про вбивство язичниками християн. Повстанці побили (вбили?) дружину Добрині та деяких його родичів. Однак приналежність цих осіб до християнства нічим не підтверджується. Добриня — намісник князя Володимира в Новгороді — до корсунського походу проявив себе як завзятий язичник, який насаджував у місті культ Перуна¹⁵, а тому і його родичі, і тим більше дружина, навряд чи могли бути християнами. Шлюби між останніми та язичниками повністю виключалися.

Преображенську церкву, що знаходилася у Неревському кінці, легше за все було знищити за допомогою підпалу. Однак повстанці розмітали її по колодах. На нашу думку, вони вчинили так тому, що пожежа могла перекинутися на інші будівлі. Це знову свідчить на користь того, що пожежа в Неревському кінці, яка передувала забудові 989—990 рр., не була пов'язана з хрещенням новгородців, а відбулася раніше.

Знайдені археологами в Неревському кінці скарби, очевидно, насправді належали загинлим, однак це не означає, що їх вбили повсталі язичники. Ці люди могли загинути від пожежі, як це часто траплялося на Русі.

В. Л. Янін припустив, що пожежа у Людиному кінці, після якої розпочалася забудова 991 р., була пов'язана з переправою військ хрестителів на Волховське лівобережжя. З цим не можна не погодитись. Добрині необхідно було відволікти повсталих від фортеці, в якій улаштувався загін Путяти. З цією метою він вирішив підпалити берегові будівлі, щоб повстанці замість атаки на «град» кинулися гасити вогонь, що загрожував поширитися на інші частини міста. З Торгової сторони, де знаходився Добриня, який керував переправою через Волхов, відкривалася панорама протилежного берега: з правого боку знаходився Людин кінець, у центрі — фортеця — «град», зліва — Неревський кінець. Підпалювати будівлі під фортецею було небезпечно і безглуздо: по-перше, пожежа могла перекинутися на дерев'яні стіни і башти «града», по-друге, вогняний вал відокремив би десант Добрині від загону Путяти, який гостро потребував його допомоги. Підпалити Неревський кінець означало завдати шкоди християнському населенню Новгорода. Добрині залишалося тільки одне — підпалити Людин кінець і таким чином змусити язичників відтягнути свої сили від кремля.

Розкопки Новгородської археологічної експедиції на береговій ділянці Людиного кінця показали, що в 80—90-ті роки X ст. в цьому місці були лише одна велика пожежа і одна забудова 991 р. Отже, уявляється резонним пов'язати описані в Іоакимовському літопису дії Добрині з прошарком згарища на береговій ділянці Людиного кінця.

З Іоакимовського літопису видно, що насильницьке навернення новгородців у християнство відбувалося у теплу пору року: Волхов ще не замерз — по ньому переправлялися на човнах, у річці хрестили жителів міста, що могло мати місце влітку чи восени 990 р. З другої половини вересня, як правило, в Новгороді наступають холоди, тому загальне купання населення в цей час повністю виключається. Отже,

¹⁴ Колчин Б. А., Черных Н. Б. Дендрохронология Восточной Европы.— М., 1977.— С. 24.— Табл. 11.

¹⁵ ПСРЛ.— М.: Л., 1962.— Т. 1.— С. 79.

є підстави стверджувати, що хрещення новгородців відбувалося між 1 серпня 990 р., коли хрестили киян, до середини вересня того ж року. Цей хронологічний проміжок можна ще звузити.

З «Повісті временних літ», а також з оригінального повідомлення про хрещення киян, включеного до «Истории Российской» В. М. Татищева, видно, що багато жителів столиці не бажали приймати нову віру¹⁶. Князь Володимир був змушений пригрозити репресіями тим, хто не скорився його наказу. Ця загроза могла подіяти лише в тому разі, якщо була підкріплена військовою силою. Тому до хрещення киян великий князь не мав можливості відпустити у Новгородську землю ні Добриню з його словенами, ні тим більше Путятю — київського тисяцького. Їх війська могли залишити Київську землю лише після того, як відбулося навернення до християнства жителів столиці, а опозиція була придушена. Таким чином, похід загонів Добрині й Путяті у Новгород розпочався не раніше перших чисел серпня 990 р. Однак шлях до Новгорода був неблизький. Подолати його війська могли до кінця серпня — початку вересня. Тому масове хрещення новгородців мало відбутися саме в цей час.

Спробуємо ще уточнити датування хрещення жителів Новгорода. В оповіді Іоакимовського літопису виділено три етапи навернення новгородців у християнство:

1. Спочатку охрестили кілька сот чоловік на Торговій стороні;
2. Після переправи Путяті і Добрині на лівий берег Волхова відбулося друге масове хрещення новгородців;
3. Через деякий час навернули у християнство й тих, хто обдурив місіонерів: «поведаху о себе кресченъми быти».

В давній Русі на честь найважливіших подій (а до таких, безумовно, слід віднести й хрещення новгородців) споруджувалися християнські храми. Причому вони присвячувалися тим святим, пам'ять яких відзначалася у той день, коли відбулася знаменна подія. Коли ж остання припадала на релігійне свято, храм присвячувався цьому святу. Так, у «Повісті временних літ» під 6504 (996) роком повідомляється про напад печенігів на Русь, проти яких виступив князь Володимир з дружиною. Відбулася битва під містом Василевим. Не витримавши натиску кочовиків, Володимир утік і сховався під міським мостом. «И тогда обещася Володимер поставити церковь Василеве святого Преображенья, бе бо в ть день Преображенъе господне, егда си бысть сеча. Избыв же Володимер сего, постави церковь, и створи праздник велик...»¹⁷

На нашу думку, етапи хрещення новгородців також мали відбитися в архітектурі, і зокрема, в кам'яному Софійському соборі, який був не лише місцем релігійного поклоніння, а й своєрідним середньовічним музеєм, де зберігалися давні богослужбні книги, літописи, дарунки князів і бояр, захоплені на війні трофеї, шедеври ремісничого виробництва тощо. Цей музей відображав релігійне, політичне, ремісниче, торгове й культурне життя Новгорода.

Невдовзі після хрещення в новгородському дитинці було споруджено першу кам'яну церкву Іоакима і Анни¹⁸. Чому вона одержала таку назву? Яку подію мала увічнити? Може, її так назвали на честь небесного патрона першого новгородського єпископа Іоакима Корсунянина? Навряд чи! Адже з розповіді про хрещення новгородців видно, що Іоаким не відігравав провідної ролі під час проведення цієї акції.

Дещо пізніше в Новгороді було споруджено дерев'яний кафедральний собор Св. Софії¹⁹. Походження цієї назви зрозуміле — у столиці Візантії головним собором був Софійський.

¹⁶ Там же.— С. 117; Татищев В. Н. Указ. соч.— М.; Л., 1963.— Т. 2.— С. 62—63.

¹⁷ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 124—125.

¹⁸ Там же.— СПб., 1841.— Т. 3.— С. 208.

¹⁹ Там же.— С. 211.

Обидві ці будівлі до нашого часу не збереглися. Дерев'яна Софія згоріла у 1049 р.²⁰ А у 1045 р. розпочалося будівництво кам'яного храму Св. Софії. В його галереях 4 бокових віктарі: Усікновення голови Іоанна Предтечі, Різдва Богородиці, Іоакима і Анни та Іоанна Богослова*. З головного входу до Софії була прибудована Корсунська паперть, яка разом з однойменними ворітьми мала нагадувати відвідувачам про корсунський похід Володимира і хрещення Русі.

Очевидно, бокові віктарі також були пов'язані з якимись подіями у релігійно-політичному житті міста. Однак за 55 років, що минули з дня хрещення Новгороду, до закладки кам'яного Софійського собору не відбулося жодної події, яка б в очах церковників могла затьмарити головне — навернення новгородців у християнство. Тому слід вважати, що бокові віктарі мали безпосереднє відношення до хрещення Новгороду. Очевидно, за їх допомогою творці собору прагнули закарбувати цю подію в пам'яті людей, в історії міста.

Усікновення голови Іоанна Предтечі відзначається православною церквою 29 серпня, Різдво Богородиці — 8 вересня, день Іоакима і Анни — 9 вересня. Пам'ять Іоанна Богослова — 8 травня, 30 червня, 26 вересня, причому тільки останній з цих днів присвячувався персонально йому.

Отже, всі 4 храмові свята Софії припадали на кінець серпня — початок вересня, тобто якраз ті дні, коли у Новгороді мало відбуватися хрещення. Становить інтерес ще одна обставина: 29 серпня і 26 вересня 990 р. припадали на п'ятницю. У давнину в цей день заборонялося працювати, це був торговий день, коли на міських ринках збиралося не тільки населення міст, а й жителі навколишніх сіл. Тому найбільш розумним було провести акцію навернення новгородців у християнство саме в цей день.

Похід Добрині в Новгородську землю мав величезне стратегічне значення. В разі його успіху під великокнязівський контроль підпадали не лише «північні ворота» Русі, а й уся найважливіша магістраль: Київ — Новгород — Ладога, що забезпечувало нормальне функціонування шляху «з варяг у греки». Очевидно, Добрина мав задум увійти до Новгороду в п'ятницю, щоб застати знезацька на торгах жителів міста і сіл. Однак вони дізналися про цей задум. Жителі лівобережжя не пішли на ринки Торгової сторони, перервали зв'язок між берегами, встигли озброїтися й виставити камнемети на тій частині мосту, що уціліла. Однак ринки на Торговій стороні продовжували діяти. Отже, події відбувалися у п'ятницю! На п'ятницю ж припадало у 990 р. й 29 серпня — день Усікновення голови Іоанна Предтечі — найбільш раннє з храмових свят Софії Новгородської.

На нашу думку, процес хрещення новгородців відбувався так. Військо Добрині з'явилося на Торговій стороні в п'ятницю 29 серпня 990 р. Два дні «ходили» місіонери по новгородському правобережжю. Великих успіхів вони не добилися. У християнство вдалося навернути лише кілька сот чоловік. Згодом на честь цієї події на Торговій стороні було споруджено дерев'яну церкву Іоанна Предтечі, а в Софійському соборі — один з бокових віктарів.

Решта населення правобережжя, за літописом, прийняти християнство не бажала. Незважаючи на те, що у місіонерів була можливість примусити їх силою перейти до нової віри, вони через 2 дні припинили свою діяльність на правобережжі. Чим це можна пояснити? Лише тим, що в ніч з 30 на 31 серпня 990 р. відбулася переправа загону Путяті і решти військ Добрині на правий бік Волхова.

²⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 181.

* У 1411 р. було прибудовано ще боковий віктар сповідників Гурія, Самсона та Авіа.

31 серпня і в перші дні вересня було придушено повстання, укладено мир, проведено слідство у справі про повстання, знищено язичницькі капища та ідоли, поховано загиблих. Після цього Добриня видав наказ, що зобов'язував усіх жителів Новгороду прийняти християнство. Цей наказ новгородці активно бойкотували і тому посадник Воробей був змушений умовляти їх на торговниці.

Згадка про торговнище у літопису симптоматична! Посадник виступав перед народом не у фортеці, не в полі на вічі, а на ринку! Це свідчить, що справа знову відбувалася у п'ятницю, очевидно, 5 вересня. Мабуть, наступне хрещення намічалось саме на цей день. Адже жителі Новгороду змушені були йти на торговнище, оскільки там зосереджувалося економічне життя міста.

Новгородців не вдалося умовити того дня, інакше у Софійському соборі з'явився б боковий вівтар Захарії та Єлизавети — батьків Іоанна Предтечі, пам'ять яких відзначалася 5 вересня.

Лише 8 і 9 вересня новгородці прийняли хрещення у водах Волхова, причому, очевидно, основна маса — 9 вересня. На честь цієї події у новгородському дитинці було споруджено церкву Іоакима і Анни, а в середині XI ст. у Софійському соборі — бокові вівтарі Різдва Богородиці та Іоакима й Анни.

Однак і після 9 вересня у місті знайшлися «мнози некрещенни». Їх розшук і виявлення мали зайняти багато часу. Навернення цих людей у християнство припало на 26 вересня — день пам'яті Іоанна Богослова. Причому хрестили їх не у холодній воді Волхова, а в Преображенській церкві, яка невіпадково так швидко була відбудована після придушення повстання. Отже, і цей етап хрещення новгородців знайшов відображення в назві одного з бокових вівтарів Софії Новгородської. Таким чином, навернення новгородців у християнство відбувалося 29 серпня, 8, 9, 26 вересня.

Насильствена християнізація жителів Новгороду була великою перемогою релігійної політики князя Володимира. Воно відкривало широкі можливості для християнізації жителів всієї території Київської держави і закріплення нової релігії в країні як офіційного віровчення.

КЛАСОВА БОРЬБА ЗАЛЕЖНЫХ СЕЛЯН КИЕВО-ПЕЧЕРСКОЙ ЛАВРИ У XVIII ст.

А. Д. ГРИШИН (Бровари)

Питання соціально-економічного становища і класової боротьби на селі в період феодалізму привертають увагу радянських дослідників. Цій проблемі присвячено ряд історичних праць¹. Певну роботу зроблено її по вивченню становища та антифеодальної боротьби залежних селян Києво-Печерської лаври.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції не опубліковано жодної праці з цього питання. Лише у дослідженні Є. Болховітінова в загальних рисах ідеться про земельні володіння лаври й наводиться невеликий статистичний матеріал². З праць радянських учених слід відзначити монографію С. Шамрая³, в якій автор робить спробу дослідити Васильківське господарство лаври, показати становище мона-

¹ Історіографію з цього питання див.: Булыгин П. А. О монастырских крестьянах в России в XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968 г.—Л., 1972.—С. 109—115.

² Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской лавры.— Киев, 1831.— 336 с.

³ Шамрай С. Сергій. Місто Васильків (IX—XVIII вв.).— К., 1929.— 127 с.

стирських селян та їх майнове розшарування, а також кілька статей.

Автор даного повідомлення ставить за мету на основі вивчення архівних і друкованих документів, статистичних матеріалів, досліджень своїх попередників показати процес класової боротьби феодально залежних селян Києво-Печерської лаври у XVIII ст., робить спробу дати підрахунки їх виступів.

Києво-Печерська лавра у XVIII ст. була не лише одним з релігійних центрів України, а й великим феодалом-землевласником. За неповними підрахунками, в середині XVIII ст. «святій обителі» належало 200 вотчин, до складу яких входило 300 тис. десятин орної землі, 400 тис. десятин лісових угідь, сіножатей на 100 тис. возів в один укіс⁴. Монастиркові-кріпоснику належало також 76 тис. селян. З них, за даними ревізії 1782 р. на Україні, в Київському, Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах налічувалося 55 901 залежних селян⁵. Юридично вони не були кріпаками, але їх умови життя й соціальне становище мало чим відрізнялися від становища кріпаків. В окремих випадках практикувалася навіть торгівля селянами⁶.

Соціальне безправ'я, зловживання, здріств'я й побої, жорстока експлуатація селян Києво-Печерської лаври з боку представників монастирського начальства у вотчиннах, непосильна панщина, що іноді доходила до 4—5 днів на тиждень, податки й побори (як натурою, так і грішми) приводили їх до крайнього зубожіння. Малоземелля, через-смуштя, обмежена кількість тягла й худоби, недостатня забезпеченість інвентарем і засобами для посіву, низькі врожаї також негативно впливали на становище лаврських селян. Все це приводило до того, що вони почали підніматися на антифеодальну боротьбу, яка проявлялася в різних формах.

На піднесення народного руху позитивно впливали селянська війна 1707—1708 рр. у Росії під проводом Кіндрата Булавина, антифеодальний рух і гайдамацькі повстання на Правобережній Україні та селянська війна 1773—1775 рр. під керівництвом О. І. Пугачова.

Однією з форм протесту проти існуючих феодальних порядків, посилення експлуатації, соціального безправ'я у XVIII ст. були скарги залежних селян до духовного собору монастиря та до інших інстанцій. Подаючи скарги, вони вірили у справедливість начальства і сподівалися на поліпшення свого соціально-економічного становища. У XVIII ст. від імені 1840 селян лаври було подано 108 скарг⁷.

Значна кількість скарг була направлена проти визиску і зловживань з боку управителів, городничих, прикажчиків. У 1768 р. жителі с. Буромки скаржились архімандриту лаври на прикажчика, який самочинно збільшував їм повинності, жорстоко поводився з ними, захоплював їх сіножати та майно⁸. В 1777 р. жителі с. Димерки скаржилися на прикажчика Новицького, який щоденно змушував їх відбувати панщину і смертельно їх бив⁹.

Скаргу до духовного собору з проханням зменшити панщину й повинності було подано сваромльськими селянами. На непосильне збільшення панщини скаржилися також селяни з жукинської й воропаївської вотчин монастиря¹⁰.

⁴ Стенанов П., Трояновський М. За святими мурами.— К., 1962.— С. 21; Мордвінцев В. Справа Ієремії та Єпіфанія // Людина і світ.— 1978.— № 2.— С. 46.

⁵ Болховитинов Е. Указ. соч.— С. 301—307.

⁶ Києво-Печерський государственный историко-культурный заповедник: Крат. путеводитель.— Киев, 1975.— С. 11.

⁷ Тут і далі підрахунки зроблено автором на основі архівних та друкованих матеріалів і досліджень. Див. таблицю.

⁸ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 128, оп. 4, спр. 153, арк. 1—2 (далі — ЦДІА УРСР).

⁹ Крикотун В. М. За мурами лаври.— С. 23.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, спр. 3025, арк. 1—2; спр. 2073, арк. 4.

2 січня 1770 р. духовний собор Києво-Печерської лаври розглянув скаргу селян приписного Дятловицького монастиря. Вони скаржилися на ігумена Феоктиста, який змушував їх відбувати панщину по 4 дні на тиждень. Цього разу керівництво лаври, згадуючи слова Л. Барановича: «Овечь такъ должно стричь, чтобы не затронуть за живое и чтобы шерсть расла»¹¹, зобов'язало ігумена Дятловицького монастиря не обтяжувати селян панщиною й не кривдити їх¹². Таким чином, монастирські селяни в окремих випадках своїми скаргами добивалися зменшення панщини.

Оскільки скарги, надіслані до духовного собору розглядалися не всі, то селяни змушені були звертатися в інші інстанції. Враховуючи це, архімандрит лаври Зосима в 1773 р. зобов'язав духовний собор взяти всі скарги на облік «... и вершить оные без всякого замедления». В 1775 р. архімандрит змушений був визнати «... дела в лаврской канцелярии опущены и совсем почти брошены»¹³.

Селяни продовжували подавати скарги до різних урядових і духовних інстанцій, в яких ішлося про їх тяжке життя, соціальне безправ'я, зловживання й кривди з боку ігуменів, управителів, городничих, прикажчиків. Вони вимагали зменшення панщини, натуральних податків, гуманного ставлення до них, заборони рукоприкладства з боку місцевого монастирського начальства, заміни прикажчика чи управителя.

Досить поширеною формою протесту селян проти нестерпного феодалного гноблення були втечі та запис у козаки. Селяни Києво-Печерської лаври тікали на Правобережну Україну — в Білоцерківський, Уманський, Богуславський, Германський повіти, а також у Гомельське староство. У 1713—1754 рр. в ці райони втекло 824 сім'ї¹⁴.

У 1718 р. за кордон утік разом з дружиною й дітьми селянин приписного до лаври Омбишського монастиря на Чернігівщині Григорій Романченко. В 1723 р. втекло ще 4 сім'ї. В 1726 р. з Пухівського відомства в Київ втекло 36 селян.

Відомо також, що після 1764 р. з Броварів у різні місця пішли 28 лаврських селян¹⁵.

Нерідко вони переселялися великими групами. Так, у 1765 р. з містечка Василькова втекло 14 лаврських селян. Масову втечу у лютому 1784 р. здійснили селяни із с. Біличі¹⁶. Втечі селян підривали економіку монастиря. З вотчин у лавру приходили повідомлення від управителів і городничих, в яких ішлося про недостатню кількість робочої сили у зв'язку з втечами селян. Так, у жовтні 1758 р. староста містечка Печерського у Києві повідомляв архімандриту, що не в змозі виділити на потреби лаври 15 підвід і працівників «... по причине в недавнем времени з местечка Печерского изшедшим... в рознь неведомо куда пятнадцати человек обывателей тяглых, по коим и дворы с хатами впустую остались»¹⁷. Цей та інші документи свідчать про те, що втікачі забирали з собою худобу і майно.

Досить своєрідною була втеча підданих с. Біличі в 1784 р. Так, 60 озброєних рушницями, пістолетами жителів с. Шпитьки допомогли жителям с. Біличі Андрію Лісовому із сім'єю й іншим здійснити втечу. А

¹¹ Сумцов Н. Ф. О литературных правах южно-русских писателей XVII ст. — СПб., 1906. — С. 13.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, спр. 3163, арк. 3—4.

¹³ Там же, спр. 3425, арк. 1, 13.

¹⁴ Мордвінцев В. М. Форми класової боротьби селян Києво-Печерської лаври у XVIII ст. — С. 66.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, спр. 926, арк. 2; спр. 1368, арк. 1, 3; спр. 1117, арк. 2; ф. 56, оп. 2, спр. 40, арк. 9.

¹⁶ Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст.: 36 документів і матеріалів. — К., 1978. — С. 411, 420, 440.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 3, спр. 44, арк. 12; спр. 3848, арк. 1; оп. 4, спр. 225, арк. 8.

коли вїїт Антон Макаренко спробував їх не пустити, то вони його побили і відібрали рушницю¹⁸.

Всього за досліджуваний період залежні селяни Києво-Печерської лаври здійснили 110 втеч. Загальна кількість втікачів становила 2870 чол.

З метою припинення втеч селян духовний собор лаври змушений був видавати ордера. В них певною мірою йшлося про зменшення панщини і повинностей. Царизм намагався юридично заборонити втечі селян. Лише у першій половині XVIII ст. було видано понад 100 указів про заборону самовільних переселень¹⁹.

Щоб позбутися важких феодальних повинностей і поборів окремі лаврські селяни прагнули вписатися до козацьких реєстрів. Ще в 1648 р. Богдан Хмельницький заборонив приймати в козаки монастирських селян. Подібні заборони були видані Д. Многогрішним та І. Скоропадським (1669, 1710, 1719 рр.). У 1674 р. і в 1687 р. царський уряд видав указ, в якому писалося: «... изъ мужиковъ в реестръ в казаки не писать и не приниматьъ»²⁰. Однак монастирські селяни записувалися в козаки. Зокрема, у II половині XVII ст. та на початку XVIII ст. в козаки записалися селяни приписного до лаври Омбишського монастиря Васько Кушвид, Максюта, Юсько Бабич, Грицько Дурейченко та інші. Причому вони продовжували володіти монастирськими наділами землі²¹.

У 1708 р. житель с. Попова Гора Клим Ілліч в результаті утисків з боку управителя залишив свою землю й пішов у с. Ширки. Там він купив землю в одного з козаків і почав відбувати козацьку повинність. Стародубський полковник Лук'ян Жоравка записав його в козацький список (компут)²².

З метою обмеження переходу селян у козаки у травні 1722 р. Малоросійська колегія зажадала від старшинської адміністрації повних списків козаків. Царський уряд указом 1723 р. вимагав у козацькому стані залишити лише тих, хто з діда-прадіда значився в козацьких компутах²³. Однак «шукання козацтва» поширювалося на Україні й у наступні роки. Так, з 1738 р. по 1748 р. 19 броварських і красилівських селян записалися в козаки. Траплялися випадки, коли в Бровари приходили козаки, одержували монастирські землі, а потім знову вписувалися в козаки²⁴.

Духовний собор лаври всіляко перешкоджував запису своїх селян у козаки, а якщо вони і вписувалися в козацтво, то він робив усе для того, щоб їх повернути назад. В 1741 р. собор прийняв рішення подати прохання прилуцькому полковнику, щоб той повернув Івана Іванченка, який записався в козаки, і щоб останній повернув монастиреві ґрунт та млин. Подібних прикладів можна наводити чимало²⁵.

Селяни Києво-Печерської лаври переходили й до таких форм антифеодального протесту, як покоси монастирського сіна, порубки лісу, боротьба за землю. Так, за розглядуваний період вони здійснили 12 покосів монастирських сіножатей. Зокрема, в 1774 р. жителі с. Вишеньки покосили Пустівські сіножаті лаври. У 1776 р. житель с. Тарасевичі Р. Залізний накосив на лаврській сіножаті 30 кіп сіна²⁶. Монастирські

¹⁸ Там же, ф. 193, оп. 2, спр. 76, арк. 2—4.

¹⁹ Мордвінцев В. М. Форми класової боротьби селян Києво-Печерської лаври.— С. 67.

²⁰ Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв.— Харьков, 1909.— С. 210.

²¹ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.— Прага, 1926.— Т. 1.— Вып. 3.— С. 13.

²² Там же, с. 12.

²³ Історія Української РСР: У 10 т., 8 кн.— К., 1979.— Т. 2.— С. 270.

²⁴ Шамрай Сергій. Боротьба козаків київської сотні проти утиску монастирів // Україна.— 1930.— Січ.— лют.— С. 45.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 4, спр. 55, арк. 21, 98; оп. 1, спр. 1391, арк. 2.

²⁶ Там же, оп. 1, спр. 3677, арк. 1; спр. 3852, арк. 1-а.

селяни проводили також порубку лісів, що належали лаврі. Так, у 1724 р. було вирубано ліс близько с. Гоголівка. В 1743 р. жителі с. Пирогово на чолі з Іллею Зозуленком здійснили порубки лаврського лісу біля Пирогівської пасіки. Документи свідчать також про те, що селяни в 1762 р. здійснили порубки в Радичівській пуші лаври²⁷.

Духовні феодалі жорстоко карали непокірних селян. Так, у 1784 р. після чергової порубки новосільськими селянами лаврського лісу пухівський прикажчик у рапорті просив духовний собор лаври покарати їх. Собор наказав повернути порубані дерева, знайти учасників порубки і «...при собранні всей громады в страх другим учинить плетьми наказание»²⁸.

Широкого розмаху в досліджуваний період набирає також боротьба селян за землю. В 1724 р. селяни Двірцевої волості — жителі с. Сельце разом із солдатами захопили землю, що належала приписному до лаври Чолнському монастирю²⁹. А в 1744 р. ігумен Омбишського приписного монастиря повідомляв у лавру, що жителі с. Омбиш захопили монастирські землі й засіяли їх. Ігумен виявився безсилим перед селянами, які, крім захоплення монастирських земель, відмовилися виконувати повинності. Він просив духовний собор покарати їх³⁰.

У 1764 р. селяни Чолнського приписного монастиря без всякого дозволу почали орати монастирські землі. А в 1777 р. жителі с. Димерки зорали поле Софійського кафедрального монастиря і засіяли його просом³¹.

Подібні виступи не переростали в селянські повстання, оскільки «селяни, — зазначав В. І. Ленін, — не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролись, як уміли і як могли»³².

Іноді виступи селян мали гострий характер. Зокрема, у 1776 р. Бориспільський возний Голиков повідомив Київський градський суд про те, що його запросив броварський прикажчик для за свідчення захоплення броварським козаком Л. Тищенком монастирської землі. Під час заміру землі на місце подій прибув козак Роман Шевченко і закричав: «За что прикащик Гакаловский наводит возного мирать тую землю ибо она есть козака...»³³. Невдовзі Л. Тищенко зібрав козаків, які й не дозволили возному та прикажчику міряти землю. Після цих подій возний заявив: «... а по сему не только мне впредь по вызовам Киево-Троицкого Болницкого монастыря и другим... возным въезжать в Бровары и чинить каких либо засвидетельствований крайне опасно...»³⁴. Він просив суд покарати учасників цього виступу.

Селяни Києво-Печерської лаври захоплювали також землі й сіножаті, що належали священнослужителям. Так, у 1775 р. на адресу духовного собору лаври надійшла скарга від священника с. Пирогово. В ній, зокрема, йшлося про те, що монастирські селяни Федір Приходько, Омелько Беспечний та Олексій Литвин самочинно зайняли сіножаті пироговського священника³⁵.

Архівні документи свідчать про те, що за подібні та інші виступи селян жорстоко карали, а саме: штрафували, заковували у кайдани, били нагаями, встановлювали додаткові повинності. Однак, не дивлячись на це, вони продовжували антифеодальну боротьбу. Зокрема, жи-

²⁷ Там же, спр. 585, арк. 2; оп. 1-а, спр. 226, арк. 1.

²⁸ Там же, оп. 4, спр. 224, арк. 474.

²⁹ Там же, оп. 1, спр. 1106, арк. 1.

³⁰ Там же, спр. 927, арк. 4.

³¹ Там же, спр. 1218, арк. 1; спр. 3844, арк. 6.

³² Ленін В. І. До селянської бідноти // Повне збір. творів.— Т. 7.— С. 186.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 56, оп. 3, спр. 2900, арк. 12.

³⁴ Там же, арк. 13.

³⁵ Там же, ф. 128, оп. 1, спр. 335, арк. 1.

телі с. Безрадиці 13 липня 1774 р. пасли своїх свиней і волів на лаврських посівах пшениці. Прикажчик наказав загнати волів у монастирський двір, але селяни зібралися громадою і прийшли до прикажчика, який налякався й звернувся за допомогою до духовного собору лаври. 20 вересня того ж року в лавру знову надійшов рапорт, у якому цього разу повідомлялося, що жителі с. Нових Безрадиц пасли свою худобу на посівах лаврської гречки³⁶.

Однією з форм антифеодального протесту монастирських селян була відмова виконувати панщину й інші повинності, а також сплачувати податки і побори. Зокрема, макарівський прикажчик Михайло Білуга скаржився в лавру, що селяни не виконують його розпоряджень. А селяни приписного до лаври Омбишського монастиря на Чернігівщині відмовилися ремонтувати монастирські будівлі й працювати на огородах монастиря. Організатором цих відмов був селянин Павло Марченко³⁷.

За невиконання панщини і повинностей селян жорстоко карали, про що свідчать численні архівні документи. Коли в 1769 р. жителі с. Пухівки відмовилися возити дрова в Києво-Печерську лавру, архімандрит наказав пухівському городничому оштрафувати й покарати винних³⁸.

У жовтні 1777 р. духовний собор лаври прийняв рішення про покарання селян Омбишського монастиря за невиконання монастирських розпоряджень³⁹. У тому ж році були покарані селяни за невиконання розпорядження начальника Голосіївської пустині в Києві⁴⁰. Причому рішення духовного собору щодо селян, які відмовлялися виконувати повинності, було недвозначним «Упорствующих же в том и вовсе ослушающихся наказывать телесно...»⁴¹.

Монастирські селяни вдавалися й до таких форм виступів, як побиття та вбивство ненависних управителів і прикажчиків, напади на монастирські двори і пасіки. Причому в окремих виступах брала участь значна кількість селян. У 1767 р. жителі с. Красилівки побили броварського прикажчика Кирила Садковського за обтяження панщиною⁴². Коли наглядач Омбишського монастиря послушник Сисой у 1765 р. хотів ударити селянина Григорія Петриченка, той, не роздумуючи, вдарив його граблями по лівій руці, а потім по голові й демонстративно відмовився виконувати панщину. Відомо також, що селяни приписного Чолнського монастиря вбили ієромонаха Дементія та ієродиякона Іоафета⁴³.

Подібні виступи не залишав без уваги духовний собор лаври. Так, за побиття ошитківського священника Федора Добрицького, згідно з рішенням собору, в 1784 р. були прилюдно покарані нагаями піддані Тимофій Михальченко, його син Михайло та інші⁴⁴.

Нерідко виступи селян набирали широкого розмаху. В 1748 р. намісник приписного Чолнського монастиря повідомив у лавру і Трубчевську воеводську канцелярію, що жителі с. Колодязьки досмерті побили свого наглядача ієромонаха Порфенія Мигалевича. Коли в село для розслідування прибула спеціальна комісія, селяни зібралися разом і нікого до себе не допускали⁴⁵. Керівництво вотчини звернулося за допомогою до брянських властей. Незабаром сюди прибула військова

³⁶ Там же, спр. 3677, арк. 1, 7.

³⁷ Там же, оп. 3, спр. 60, арк. 59, 60, 62.

³⁸ Там же, оп. 4, спр. 193, арк. 3.

³⁹ Там же, оп. 3, спр. 60, арк. 76.

⁴⁰ Там же, оп. 1, спр. 3853, арк. 2, 3—10.

⁴¹ Там же, оп. 4, спр. 227, арк. 550.

⁴² Там же, оп. 1, спр. 3668, арк. 7.

⁴³ Там же, оп. 3, спр. 60, арк. 18; оп. 1, спр. 1189, арк. 73, 77.

⁴⁴ Там же, оп. 1, спр. 4391, арк. 7, 26.

⁴⁵ Там же, спр. 1144, арк. 2.

команда її придушила цей виступ. Багатьох його учасників було заарештовано ⁴⁶.

В 1767 р. сорок шість лаврських селян працювали на сіножаті в Пухівській вотчині (урочище Солонець). До них прибув пухівський городничий монах Іуст, який вимагав, щоб вони активніше працювали. Селяни Іван Гиренко та Іван Каленик побили експлуататора. В донесенні в лавру городничий просив покарати й оштрафувати винних ⁴⁷. За наказом духовного собору для розправи над непокірними прибув соборний старець. Організаторів виступу прилюдно було покарано нагаями ⁴⁸. Активно виступали селяни с. Омбиш. Вони не зупинялися ні перед погрозами приходу військової команди, ні перед покараннями ⁴⁹.

Антифеодальна боротьба підданих Києво-Печерської лаври (1700—1786 рр.)

Форма антифеодальних виступів	кількість виступів	кількість учасників
Подання скарг до духовного собору лаври й до інших інстанцій	108	1840
Втечі підданих	110	2870
Запис у козаки	11	78
Покоси монастирського сіна	12	170
Порубки лісу	39	200
Боротьба за землю	14	136
Відмова виконувати панщину й інші повинності.		
Розправа з експлуататорами	32	724
Підпали хліба, будівель, сіна, майна монахів	5	22
Участь у гайдамацькому русі	5	54
Всього	336	6094

Активними були виступи селян сіл Пирогово та Димерки в 1777 р. Організаторами виступів у с. Пирогово були Марко Починок, Кирило Паламарчук, Григорій Гудима та Василь Безпечний ⁵⁰. Неодноразово піднімалися на антифеодальну боротьбу й селяни приписного Брянсько-Свенського монастиря. Приводом для їх виступів був приїзд офіцера, який описував володіння монастиря. Серед монастирських селян поширювалася чутка, що їх відішлють під двірцеві волості, тому більшість з них припинили відбувати панщину й повинності. Незважаючи на розправу і придушення виступів, монастирські селяни продовжували антифеодальну боротьбу. Вони палили хліб, будівлі, сіно, майно монахів.

Характеризуючи селянські виступи, В. І. Ленін відзначав: «Селяни не боялись звірячих переслідувань уряду, не боялись екекуцій і куль, селяни не вірили попам, які з шкури пнулися, доводячи, що кріпосне право схвалене святим письмом і узаконене богом...» ⁵¹.

У першій половині XVIII ст. на Правобережній Україні прокотилася хвиля гайдамацького руху. Навесні 1736 р. він охопив Київщину, Волинь, Поділля. Зокрема, на Київщині діяли загони Гриви, Медведя й Харка, які вели тяжкі бої з каральними військами. Повстанці оволоділи Тарашою, але поблизу Боровиці зазнали поразки й відступили на Лівобережжя ⁵². У середині травня 1750 р. на Київщині діяло вже понад 1 тис. гайдамаків. Влітку і восени гайдамацький рух поширився на Лівобережну Україну, Слобожанщину і Білорусію ⁵³.

⁴⁶ Крикотун В. М. Назв. праця.— С. 38.

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1, спр. 3028, арк. 1, 2.

⁴⁸ Крикотун В. М. Назв. праця.— С. 38.

⁴⁹ Мордвінцев В. М. Форми класової боротьби селян Києво-Печерської лаври у XVIII ст.— С. 69.

⁵⁰ Крикотун В. М. Назв. праця.— С. 39—40.

⁵¹ Ленін В. І. До сільської бідноти // Повне збір. творів.— Т. 7.— С. 186.

⁵² Історія Української РСР.— Т. 2.— С. 296.

⁵³ Там же, с. 300.

В гайдамацькому русі брали участь і селяни Києво-Печерської лаври. Зокрема, в 1758 р. в одному з гайдамацьких загонів були жителі м. Василькова Ватаг, Яковченко, Пригода та ін. В 1760 р. на чолі одного із загонів був лаврський селянин Василь Харченко⁵⁴. Про участь монастирських селян у гайдамацькому русі свідчить також лист київського генерал-губернатора від 21 травня 1752 р. до намісника лаври. В листі, зокрема, йшлося про те, що селяни монастиря тертичник Степан Кучеренко, пильщик Яким, ключник Корній (запорізький козак), пильщик Андрій, воловик Лук'ян, Іван Бурлак та інші у складі гайдамацького загону брали участь у нападі на м. Лоев. Губернатор просив намісника «... приказать вышепоказанных злодеев тайными и весьма секретными способы сыскать и, забив в кандалы или ручные и ножные колодки прислать в Киевскую генерал-губернскую канцелярию под крепким караулом...»⁵⁵.

Однак, незважаючи на погрози та покарання, селяни Києво-Печерської лаври під впливом розгортання антифеодального руху в Росії й на Україні дедалі активніше включалися в класову боротьбу, що проявлялася в різних формах. Про це, зокрема, яскраво свідчать дані, наведені автором у таблиці. Таким чином, своїми антифеодальними виступами лаврські селяни певною мірою сприяли розхитуванню підвалин феодально-кріпосницької системи. В 1764 р. у Росії, а в 1786 р. на Україні царський уряд провів секуляризацію монастирських земель. Монастирські селяни були переведені до розряду економічних селян, які продовжували вести класову боротьбу.

⁵⁴ Шамрай Сергій. Назв. праця.— С. 89.

⁵⁵ Гайдамацький рух на Україні: Зб. документів.— К., 1970.— С. 228.

ВПЛИВ ГОНКИ ОЗБРОЕНЬ НА ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ КРАЇН, ЩО ВИЗВОЛИЛИСЯ

О. І. ЛАДИВІР (Київ)

У 80-ті роки світ вступив у період різкого загострення міжнародної напруженості, розкручування нового витка гонки озброєнь. Це стало наслідком агресивної політики імперіалізму, насамперед США. Як центр сучасного мілітаризму і реакції Сполучені Штати намагаються повернути розвиток людства назад. Така політика імперіалізму США і його союзників спрямована передусім проти Радянського Союзу й інших соціалістичних країн. Головна її мета — добитися воєнної переваги для того, щоб спробувати знищити світовий соціалізм.

В останнє десятиріччя у політиці імперіалізму з'явилися нові особливості, зокрема, інтенсивне втягування ним в гонку озброєнь країн, що розвиваються, намагання нав'язати їм стратегію конфронтації із СРСР. Претендуючи на світове панування, імперіалізм США «...самозвано оголошує цілі континенти зонами своїх «життєвих інтересів». Здійснювана ним політика гегемонізму, диктату, нав'язування нерівноправних відносин з іншими державами, підтримки репресивних антинародних режимів, дискримінації неугодних США країн дезорганізує міждержавні економічні і політичні відносини, перешкоджає їх нормальному розвитку»¹.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— К., 1986.— С. 15.

Мілітаризація країн Азії, Африки і Латинської Америки має на меті підірвати співробітництво між країнами, що розвиваються, і їхнім союзником — світовою соціалістичною системою, перешкодити посиленню національно-визвольних рухів, забезпечити монополіям доступ до джерел сировини та енергії, дешевої робочої сили, підтримати проімперіалістичні режими і місцеву буржуазію. Імперіалізм намагається воєнними засобами зберегти свої позиції в країнах, які розвиваються.

Мілітаризація держав, що визволилися, має цілком конкретні форми. Це і неухильне зростання воєнних витрат, і збільшення імпорту зброї з розвинутих країн, і поява держав-жандармів, які створюють загрозу цілим регіонам. Вони відкрито проводять політику, вигідну їхнім покровителям. У країнах, що розвиваються, створюється індустрія, яка обслуговує воєнно-промислові комплекси імперіалістичних держав.

Мілітаризація країн, що визволилися, спричинює погіршення їх соціально-економічного становища, збільшення зовнішньої заборгованості, падіння життєвого рівня населення.

Участь країн, що розвиваються, у глобальній гонці озброєнь насамперед проявляється в зростанні воєнних витрат. Тільки протягом 1974—1983 рр. вони збільшилися в 1,7 раза — з 73,8 млрд. до 105,2 млрд. доларів (у постійних цінах 1980 р.). Їхня частка у світових воєнних асигнуваннях збільшилася з 14,9% у 1975 р. до 18,6% — в 1986 р.² Темпи зростання витрат на воєнні цілі у державах Азії, Африки й Латинської Америки набагато перевершували середні світові в цілому. У 1984 р. воєнні асигнування країн, що розвиваються, становили 118,3 млрд. доларів³.

Протягом 70-х років сформувалися певні географічні зони з деяких з цих держав з дуже високою концентрацією збройних сил і озброєнь. До них належать насамперед Близький Схід та прилеглі до нього райони Африки, а також зона Перської затоки. На частку країн цього регіону на початку 80-х років припадало від 40 до 50% загальних воєнних витрат держав Азії, Африки і Латинської Америки⁴.

Найшвидшими темпами воєнні асигнування зростали у країнах — учасниках близькосхідного конфлікту, а також в нафтодобувних та деяких інших районах (в Саудівській Аравії, наприклад, щорічно на 22%, в Омані і на Тайвані — на 27, у Таїланді — на 15%). Витрати на воєнні цілі збільшилися протягом останнього десятиріччя в усіх без винятку регіонах: на Близькому Сході — у 1,7 раза, в Південній Азії — 1,7, Латинській Америці — 1,8, у Африці — в 1,4 раза⁵.

У 1984 р. на Близький Схід і Південну Азію припадало 8,4% усіх воєнних асигнувань у світі, на Африку — 1,7, Латинську Америку — 2,5, на Далекий Схід (без Китаю) й Океанію — 5,7%⁶. Водночас у світі в цілому вони зросли за період 1974—1983 рр. у 1,2 раза⁷. В розрахунку на душу населення воєнні витрати у більшості країн, що визволилися, протягом останніх 20 років зросли більш як у 7 разів, а у всьому світі — лише в 5 разів⁸. Різниця у розмірах воєнних асигнувань на душу населення між провідними капіталістичними державами — членами Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) і країнами, що визволилися, скоротилася з 16,7 : 1 до 6,4 : 1⁹. В абсо-

² Підраховано за: The Shorter SIPRI Yearbooks.— 1981.— P. 156; 1983.— P. 161; 1984.— P. 88.

³ Підраховано за: SIPRI Yearbook.— 1985.— P. 270.

⁴ SIPRI Yearbook.— 1981.— P. 156—158.

⁵ 1981 World Bank Atlas: IBRD.— Washington, 1982.— P. 100; The Shorter SIPRI Yearbook.— 1984.— P. 88.

⁶ SIPRI Yearbook.— 1985.— P. 270.

⁷ 1981 World Bank Atlas.— P. 100; The Shorter SIPRI Yearbook.— 1984.— P. 88.

⁸ Гневущев Н. А. Гонка вооружений и проблемы развития освободившихся стран.— М., 1985.— С. 58.

⁹ The Shorter SIPRI Yearbook.— 1982.— P. 140.

лютних цифрах витрати на воєнні цілі у середньому на душу населення в країнах, що розвиваються, становили в 1981 р. 37 доларів на рік (у світі в середньому — 110 доларів), коливаючись від 3-х доларів, наприклад, у Шрі-Ланці й 13 — в Танзанії до 2400 — у Саудівській Аравії, 1060 — Омані, 2100 — Об'єднаних Арабських Еміратах і 1700 доларів — у Катарі¹⁰.

Однак близькосхідний регіон і район Перської затоки далеко не єдина зона, в якій гонка озброєнь набуває особливо небезпечного характеру. Південна й Південно-Східна Азія, Південна Африка, Центральна Америка і країни Карібського басейну також є своєрідними епіцентрами гонки озброєнь, міжнародно-політичної нестабільності, конфліктів і криз.

Швидкими темпами зростають воєнні витрати в країнах Африки. Так, у 1977 р. вони становили 9,9 млрд. доларів¹¹. Новий стрибок в асигнуваннях на мілітаристські цілі відбувся на континенті у 1982—1983 рр., коли витрати досягли, відповідно, 13,9 і 14,1 млрд. доларів (без Єгипту)¹². В 1985 р. воєнні витрати африканських держав становили 1,9% загальносвітових (12,7 млрд. доларів)¹³. При цьому слід враховувати, що деякі країни не включають вартості імпорту озброєнь і виплат за кредитами до своїх воєнних бюджетів (а в окремі роки цей імпорт навіть перевищує їхні воєнні бюджети).

Асигнування на мілітаристські цілі в країнах Латинської Америки не відстають за темпами від держав африканського континенту. Найвищий їх рівень спостерігався в 1982 р. — 18,7 млрд. доларів¹⁴. У 1984 р. ця сума становила 16,1 млрд. доларів¹⁵. Найбільші кошти витрачають країни — виробники зброї — Аргентина, Бразилія, Перу, Венесуела, Чилі, Колумбія, Еквадор, Мексика. Їхні асигнування становлять у середньому 22,6% витрат усіх держав регіону¹⁶. Так, у 1984 р. Бразилія витратила на воєнні цілі 1,8, Перу — 1,28 млрд. доларів, Венесуела — 925 млн. доларів¹⁷. Поряд з цим збільшувалася й кількість військовослужбовців. Зокрема, за період з 1978 р. по 1983 р. вона зросла у всьому регіоні із 180 тис. до 1,3 млн. чол.¹⁸.

В нинішніх умовах загострення політичної та ідеологічної боротьби особливого значення набуває питання про рушії сили гонки озброєнь у цих регіонах. Буржуазні ідеологи намагаються покласти відповідальність за це на міфічну «радянську експансію», ігноруючи такі факти, як спроби імперіалізму втримати країни Азії, Африки і Латинської Америки у сфері свого економічного панування всіма можливими способами, включаючи пряме й непряме використання воєнної сили, а також протидію революційним процесам й консолідації сил, що виступають за некапіталістичний шлях розвитку, за соціалістичну орієнтацію. Однак, підкреслювалося в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, «воєнна сила, на яку покладають надії США, щоб зберегти статус-кво, захистити інтереси монополій і воєнно-промислового комплексу, перешкодити подальшим прогресивним перетворенням у країнах, що визволилися, може лише ускладнити становище, породити нові конфлікти»¹⁹.

Іншим джерелом гонки озброєнь в Азії, Африці й Латинській Америці є намагання правлячих кіл Заходу перекласти якнайбільший

¹⁰ Middle East.— Septemb. 1984.— P. 15.

¹¹ SIPRI Yearbook.— 1981.— P. 156.

¹² SIPRI Yearbook.— 1984: World Armaments and Disarmament.— P. 117.

¹³ SIPRI Yearbook.— 1986.— P. 231.

¹⁴ SIPRI Yearbook.— 1986.— P. 270.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Латинская Америка.— 1984.— № 2.— С. 5.

¹⁷ SIPRI Yearbook.— 1985.— P. 276.

¹⁸ Vision.— 1985.— Vol. 60.— N 10.— P. 7, 8.

¹⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 21.

тягар збройної боротьби проти національно-визвольного й революційного руху на проімперіалістичні «центри сили», що формуються в цих регіонах. Особливо яскраво це проявилось після поразки американської агресії в Індокитаї.

Гонці озброєнь у країнах, що розвиваються, сприяє й імперіалістична політика збивання військово-політичних угруповань. Так, останнім часом правлячі кола Вашингтона доклали немало зусиль до того, щоб перетворити Асоціацію країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) з економічної організації у військово-політичний блок, який протистоїть державам Індокитаю, що стали на шлях соціалістичного будівництва.

Мілітаристи всіляко підтримують військові режими, які служать воєнно-політичною опорою неоколоніалізму, втручаються в регіональні конфлікти. Прикладом цього може служити ставлення американських імперіалістичних кіл до війни між Іраном і Іраком. Їхні дії до краю загострили обстановку в регіоні, яка й до того була дуже складною. Розпалюючи конфлікт, США та їхні союзники ставлять головною метою розколоти й без того слабку арабську єдність, ізолювати противників кемп-девідської угоди. Війна між Іраном та Іраком відволікає увагу арабських країн від їхнього головного завдання — боротьби проти ізраїльської агресії, є засобом безглузлого знищення матеріальних і людських ресурсів. Учасники цієї шестирічної війни зазнають величезних втрат. Експорт нафти, зокрема, в Ірані скоротився з 2 млн. барелей на день влітку 1981 р. до 800 тис. у січні 1982 р.²⁰ Експорт іракської нафти зменшився до 600 тис. барелей на день наприкінці 1982 р., а фінансові втрати Іраку через військові дії досягли 1 млрд. доларів на місяць²¹.

США й інші імперіалістичні країни використовують ірано-іракський конфлікт для нарощування своєї воєнної могутності в районі Перської затоки та Індійського океану. Як легально, так і нелегально збільшуються поставки зброї воюючим країнам. Про це свідчить скандал у Сполучених Штатах Америки, викликаний звісткою про таємне постачання зброї Ірану. Поряд з цим мілітаристи США допомагали й Іраку, зокрема, розвідувальною інформацією про кількість і дислокацію іранських збройних сил. Всі ці дії є ні чим іншим, як спробою тримати під контролем хід подій у регіоні.

Фактори, які призводять до зростання гонки озброєнь у країнах, що розвиваються, тією чи іншою мірою пов'язані з посиленням воєнної загрози з боку неоколоніалізму та його союзників серед реакційних режимів в Азії, Африці й Латинській Америці. Крім того, вони тісно переплітаються з іншою групою факторів, пов'язаних із соціально-економічною і внутріполітичною ситуацією в країнах, що розвиваються.

Одним з основних способів втягування країн, що розвиваються, в гонку озброєнь є експорт до них зброї і воєнної техніки. Вже протягом багатьох років США перебувають на першому місці за її вивезенням, в тому числі й до країн, що розвиваються. Воєнний експорт Сполучених Штатів включає продаж зброї та іншої продукції воєнного призначення, її обслуговування й навчання персоналу країни-одержувача. Обсяг цього експорту зріс у США в 70-х роках більш як у 12 разів і досяг у 1980 р. 17,3 млрд.²², 1982 р. — 21,5 млрд.²³, а в 1983 р. — 38,8 млрд. доларів²⁴ (у постійних цінах 1982 р.). У 1984 р. Сполучені

²⁰ Див.: Middle East International.— 1982.— Oct. 15.— P. 11.

²¹ Див.: Middle East Economic Digest: Special Report.— 1982.— Oct.— P. 4.

²² Мілітаризм США: военная машина, блоки, базы и акты агрессии: Справочник.— М., 1985.— С. 22.

²³ Congressional Quarterly Weekly Report.— 1982.— Apr. 3.— P. 271; Economic Indicators.— Apr. 1984.

²⁴ Разоружение и развитие: Совместная декларация группы видных деятелей в области разоружения и развития: Организация Объединенных Наций.— Нью-Йорк, 1986.— С. 2.

Штати продали зброї на суму 32,4 млрд доларів²⁵. 48,2% її надійшли в країни, що розвиваються. До 15% суми вартості цієї зброї вони змушені виділяти на оплату підготовки кадрів для обслуговування складної військової техніки (самостійно зробити це при слабкій технічній і кадровій базі вони не можуть). За даними Пентагону, наприклад, підтримання в бойовій готовності ескадрильї F-15 (18 літаків) забезпечується 270 кваліфікованими техніками. Підготовка льотчика для ведення бою на сучасному винищувачі триває 3 роки і коштує близько 0,5 млн. доларів²⁶. Нерідко для обслуговування військової техніки вводяться регулярні війська або ж закуплене озброєння зосереджується на іноземних військових базах, що має вже певний політичний аспект.

В нинішніх умовах особливе занепокоєння викликає політика Заходу з питання нерозповсюдження ядерної зброї. На озброєнні армій країн, що розвиваються, знаходиться найсучасніша техніка. Деякі з них близько підійшли до створення ядерної зброї (Аргентина, Бразилія, Іран, Єгипет, Південна Корея) або вже навіть мають її (ПАР, Ізраїль, Пакистан). У цьому їм прямо чи посередньо сприяли Сполучені Штати Америки, незважаючи на те, що підписали Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. А враховуючи той факт, що ці країни перебувають у регіонах підвищеної міжнародної напруженості, небезпека стає ще очевиднішою.

Важливим кроком на шляху до ослаблення існуючої небезпеки стало проголошення без'ядерних зон. Першою серед них названо Латинську Америку (договір Тлателолко від 14 лютого 1967 р.). У 1985 р. за ініціативою 13 держав південної частини Тихого океану їхня територія була проголошена вільною від ядерної зброї (договір Раротонга). СРСР і КНР — єдині серед ядерних держав, які підписали протоколи до цього договору. США відповіли відмовою, що свідчило про негативне ставлення їх адміністрації до скорочення гонки озброєнь.

Політика Радянського Союзу щодо без'ядерних зон чітко викладена у відповіді Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на звернення лідера Ради Великого Лондона К. Лівінгстона. «Важливе місце в боротьбі за зрушення сфери ядерних приготувань, — відзначав, зокрема, Михайло Сергійович, — належить заходам по нерозповсюдженню ядерної зброї і створенню без'ядерних зон у різних районах світу... Такі зони, на наш погляд, не добрі наміри, не ідеалістичні мрії, а позитивне явище міжнародного життя, яке відображає волю простих людей до миру, співробітництва і розрядки»²⁷. Боротьба за створення без'ядерних зон дістає дедалі ширшу підтримку в усьому світі. Вагомим внеском у зміцнення миру могла б бути реалізація пропозиції КНДР про створення без'ядерних зон на Корейському півострові, а також у Південно-Східній Азії.

Гонка озброєнь і пов'язані з нею наслідки є реальною перепорою на шляху розвитку молодих держав Азії, Африки і Латинської Америки. Адже для поліпшення їх соціально-економічного становища необхідні величезні кошти. Одним із джерел таких коштів поряд з припиненням експлуатації колишніх колоній може бути обмеження, а потім і поступове скорочення озброєння.

Роззброєння і розвиток — два елементи, кожен з яких важко переоцінити, — стають ще вагомішими, коли їх розглядати у взаємозв'язку. Розв'язання цих двох проблем взаємозумовлене як у світі в цілому, так і в будь-якому регіоні. Перед народами країн, які визволилися від колоніального ґа, нині постали воістину гігантські економічні і соціальні завдання. Вони можуть бути розв'язані лише на основі миру, надійної безпеки і широкого взаємовигідного співробітництва всіх держав.

²⁵ Там же.

²⁶ Машин В. В., Яковлев А. И. Персидский залив в планах и политике Запада. — М., 1985. — С. 105.

²⁷ Красная звезда. — 1987. — 6 февр.

Тим часом країни, що розвиваються, будучи найбільш слабкою ланкою в системі міжнародного поділу праці, несуть на собі величезну частку тягаря загальносвітових воєнних витрат. За деякими підрахунками, він у 3,4 раза більший, ніж в індустріально розвинутих державах²⁸.

Асигнування на воєнні цілі негативно позначаються на темпах і напрямках економічного розвитку країн, що визволилися. Незавжди уявити, якого приросту виробництва електроенергії, чорних металів, продукції машинобудування, товарів споживання вони могли б досягти, якби суми, що витрачаються на озброєння, були вкладені у цивільні галузі економіки. Підраховано, що в середньому країни, які розвиваються, виділяють на закупівлю зброї у 5 разів більше коштів, ніж, наприклад, на придбання сільськогосподарської техніки²⁹.

Втягування країн, що розвиваються, в гонку озброєнь посилює диспропорції в рівнях розвитку їхньої економіки. Воєнні витрати за темпами зростання в них значно перевищують валовий національний продукт (ВНП). Протягом останніх 20 років вони зросли в 4,5 раза, у той час як ВНП — лише у 3 рази. За часткою воєнних асигнувань у вартості валового національного продукту — близько 6% — країни, що розвиваються, вже перегнали промислово розвинуті держави³⁰. Водночас на охорону здоров'я виділяється лише 1% вартості ВНП, на освіту — 2,8%³¹. Тим самим темпи економічного розвитку уповільнюються на 1,6—2%³². Кожний долар, витрачений на воєнні цілі, скорочує інвестиції в народне господарство на 25 центів.

Дослідження, проведені групою експертів ООН, показали, що для «середньої» країни, яка розвивається, з населенням 8,5 млн. чол. і валовим національним продуктом близько 350 доларів на одну її душу імпорту озброєння на суму 200 млн. доларів поведе за собою збільшення дитячої смертності приблизно на 20 чол. на кожні 1000 новонароджених та 13—14 смертельних випадків серед хворих на пропасницю на кожні 100 захворювань у дорослих³³.

У деяких країнах, що розвиваються, частка воєнних витрат у вартості валового національного продукту є набагато вищою, ніж зазначений вище середній її рівень. Так, в Ізраїлі вона становить 16,9%, Саудівській Аравії — 16,3, Йорданії — 12,4, Пакистані — 6,5%³⁴. Ці ж країни є її основними імпортерами зброї.

Найбільш негативно гонка озброєнь позначається на соціальній сфері. Знижується життєвий рівень трудящих, ускладнюються проблеми боротьби з голодом, хворобами, злиднями, неписьменністю. На початку 80-х років, наприклад, африканські країни витрачали на озброєння в середньому 30 доларів на душу населення, що було в 6 разів більше, ніж на медичне обслуговування, і удвічі — ніж на освіту. За деякими підрахунками, для забезпечення голодуючих у країнах, що розвиваються, необхідними продуктами протягом року вистачило б 8 млрд. доларів, а для того, щоб покласти край неписьменності і найбільш небезпечним хворобам, — 22 млрд.³⁵

Істотний вплив справляє мілітаризація на розвиток науки і техніки. Інтенсивність досліджень у сфері воєнного виробництва у 320

²⁸ Див.: Sivard R. L. *World Military and Social Expenditures*.— Leesburg, 1980.— P. 17.

²⁹ Joyce J. A. *The War Machine*.— New York, 1982.— P. 160.

³⁰ Див.: Castro F. *The World Economic and Social Crisis*.— Havana, 1983.— P. 207.

³¹ Cuba Socialista.— 1984.— N 11; *The Economist*.— 1983.— Febr. 19.— P. 54; IBRD: *World Development Report*.— 1982.— P. 110.

³² Підраховано за: UN Doc. A (8469).— 1978.— Rev. 1.— P. 56.

³³ *The Inaugural Silver Jubilee Lecture of the Economic Commission for Africa Given by the Commonwealth Secretary—General Shridath S. Ramphal*.— Adis-Ababa, 1985.— P. 20.

³⁴ SIPRI Yearbook.— 1985.— P. 282—284.

³⁵ *Международ. жизнь*.— 1987.— № 1.— С. 50—51.

разів вища, ніж у невоєнній³⁶. Ця обставина посилюється ще й тим, що воєнний сектор відволікає на себе найбільш кваліфікований науково-дослідницький персонал. Таким чином стримується технічний прогрес у цивільному секторі економіки.

Демілітаризація науки відкрила б широкі можливості для експорту в країни, що розвиваються, нової технології, дала б можливість різко розширити обсяг науково-технічних, дослідницьких і проектно-конструкторських робіт з важливих для них проблем. Це сприяло б полегшенню відомих рішень Конференції ООН по торгівлі і розвитку (ЮНКТАД), зокрема, про зміцнення науково-технічного потенціалу країн, що розвиваються, тощо. Роззброєння й різке скорочення воєнних бюджетів позитивно позначилося б на грошовому обороті. Відпала б необхідність їх поповнення за рахунок інфляційної емісії грошей під забезпечення державних боргових зобов'язань. Це послужило б антиінфляційним заходом і зміцнило б грошовий оборот. Нині ж темпи інфляції в країнах, що розвиваються, удвічі вищі, ніж у розвинутих державах.

Чималі труднощі створює відволікання у воєнну сферу значних людських ресурсів. В цілому у країнах, що розвиваються, в ній зайнято близько 3% працездатного населення. Проте в окремих випадках його частка досягає 10 і більше процентів. Підраховано, що на утримання одного солдата в районі Близького Сходу витрачається стільки ж коштів, скільки й на соціальні потреби 346 чол. цивільного населення (в африканських країнах — 364, Східній Азії — 146, у Південній Азії — 767 чол.). Сума, яка щорічно йде на утримання одного військовослужбовця, у 10 разів перевищує середньодушовий дохід населення в країнах, що розвиваються³⁷.

Скорочення воєнних витрат у всьому світі сприяло б значному соціально-економічному прогресу в молодих державах не тільки завдяки використанню їх власних матеріальних і фінансових ресурсів у мирних цілях. Воно відкрило б ширші перспективи для подання їм економічної і науково-технічної допомоги з боку капіталістичних держав. Змінилися б й умови, на яких вона здійснюється. Адже відомо, що «допомога» з боку імперіалізму служить не стільки реальним потребам країн, що розвиваються, скільки його власним економічним і воєнно-політичним інтересам.

Існує тісний взаємозв'язок між розрядкою міжнародної напруженості, обмеженням гонки озброєнь та встановленням нового міжнародного економічного порядку. Це зумовлено єдністю світової політики й економіки. Роззброєння і перебудова міжнародних економічних відносин мають спільну мету — забезпечити мир і співробітництво всіх народів Землі. Дедалі більше втягуючись у мілітаристські процеси, ряд країн, що розвиваються, приступив до створення власної воєнної промисловості. За підрахунками експертів Стокгольмського міжнародного інституту дослідження проблем миру (СІПРІ), вона вже існує майже в 20 країнах, що визволилися³⁸. Літаки, наприклад, випускаються у 16 з них, військові судна — в 20, ракети — у 8, танки й бронетранспортери — у 5 і т. д.³⁹. Виробництво й складання воєнної техніки мають поки що обмежені масштаби в цих країнах, але швидко зростають. Це впливає загалом на прискорення їх мілітаризації.

Через політичні й деякі інші міркування важко дати точну оцінку масштабам виробництва і збуту зброї країнами, що розвиваються. Цифри, які публікують такі організації, як Стокгольмський міжнародний інститут дослідження проблем миру чи американське агентство по контролю над озброєннями і роззброєнням, створюють лише загальне уявлення про експорт зброї. Однак навіть вони свідчать, що в 1982 р.

³⁶ Внешняя торговля.— 1984.— № 2.— С. 25.

³⁷ Проблемы мира и социализма.— 1984.— № 12.— С. 92.

³⁸ SIPRI Yearbook.— 1985.— Tabl. 10.1.— P. 332—333.

³⁹ Jeune Afrique.— 1981.— July 15.— P. 62.

частка країн, які розвиваються, у світовій торгівлі військовою технікою становила 13,5% (3,2 млрд. доларів у цінах 1981 р.). Це становило 10% відповідних показників розвинутих держав усього світу⁴⁰. За даними американської преси, до початку 1986 р. країни, що розвиваються, продали зброї на 5,5 млрд. доларів, що становило 15% світового обсягу торгівлі нею⁴¹. Це досить значна цифра, враховуючи порівняно невеликий вік військової промисловості в цих країнах.

Одними з основних виробників і експортерів зброї серед країн, що розвиваються, є Бразилія, Ізраїль, Чилі, Пакистан та Індія. Бразилія, наприклад, уже у 1985 р. на 40% задовольняла свої потреби у зброї, і є підстави вважати, що незабаром ця цифра досягатиме 75%⁴². Різко зріс експорт бразильської військової техніки. Ця країна займає нині п'яте місце в світі серед основних експортерів зброї⁴³. У 1986 р. вона продала її на суму 2,5 млрд. доларів⁴⁴. Бразилія має договори на поставки озброєння більш як із 40 країнами. І хоч її клієнти знаходяться переважно на Близькому Сході й у Латинській Америці, партнери США по Північно-Атлантичному блоку також почали купувати бразильську військову техніку. Так, у 1985 р. Великобританія придбала 130 літаків «Тукано»⁴⁵. Це послужило своєрідним прикладом для інших членів НАТО. Так, уряд Португалії вже веде переговори про можливість придбання зброї в Бразилії, зокрема, танків, бронетранспортерів, артилерійських гармат, систем ПРО. Про це стало відомо після візиту на латиноамериканський континент начальника штабу сухопутних сил Португалії генерала С. Брагі влітку 1986 р.⁴⁶. Йдуть також переговори між Саудівською Аравією і Бразилією про укладення контракту на поставку Ер-Ріяду 1 тис. танків «Озоріу» загальною вартістю близько 3 млрд. доларів⁴⁷. В пустинях Саудівської Аравії випробовуються нові бойові машини бразильського виробництва — бронемашини «Кас-Кавел» і бронетранспортер «Уруту». Якщо випробування пройдуть успішно, то між обома країнами буде підписано договір на поставки цієї техніки Саудівській Аравії майже на 1,3 млрд. доларів⁴⁸.

Воєнна промисловість Бразилії розвивається дуже швидкими темпами. Тільки протягом останнього часу в країні створено нову воєнну корпорацію «Орбіта». В її завдання входить виробництво ракетної техніки різноманітного призначення. Штаб-квартира корпорації буде розміщено в штаті Сан-Паулу, де зосереджені головні підприємства воєнної промисловості Бразилії.

Останнім часом різко зріс експорт зброї Ізраїлем. Нині вартість його коливається від 1,5 до 2,5 млрд. доларів, хоча ще в 1983 р. загальна сума ізраїльських експортних контрактів ледве досягала 100 млн. доларів⁴⁹. Розширення поставок зброї, на думку правлячих кіл цієї країни, має значною мірою покривати постійно зростаючі власні воєнні витрати, стимулювати зростання зайнятості населення, сприяти припливу валюти і стабілізації зовнішньоторговельного балансу. Головними ринками збуту ізраїльської зброї є країни з реакційними режимами, зокрема, в Латинській Америці й Африці. Найтісніші контакти налагодилися між Ізраїлем і ПАР. Щорічно в Південно-Африканську Республіку постачається ізраїльської зброї на суму 200—300 млн. доларів. Це — ракетні катери «Решеф», патрульні кораблі «Дабур», авіаційні

⁴⁰ Monde Diplomatique.— Mars 1985.

⁴¹ US News and World Report.— 1986.— Febr. 3.— P. 8.

⁴² Washington Post.— 1985.— June 16.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Красная звезда.— 1986.— 16 авг.

⁴⁵ US News and World Report.— 1986.— Febr. 3.— P. 9.

⁴⁶ Красная звезда.— 1986.— 28 авг.

⁴⁷ Красная звезда.— 1986.— 8 авг.

⁴⁸ US News and World Report.— 1986.— Febr. 3.— P. 9.

⁴⁹ Monde Diplomatique.— Mars 1985.

ракети тощо⁵⁰. Нині монополії двох країн здійснюють широке співробітництво в галузі виробництва високоміцної броні і двигунів для танків. Ізраїльські спеціалісти беруть активну участь у створенні ядерної зброї в ПАР, використовуючи при цьому технологію, розроблену в Сполучених Штатах Америки, і південноафриканську уранову сировину. Наприкінці 1986 р. міністр оборони Ізраїлю І. Рабін таємно відвідав ПАР, де обговорив подробиці поставок зброї і військової техніки режиму апартеїду. Міністр висловився за те, щоб вони стали масштабнішими й мали більш прихований характер⁵¹.

Поставляючи зброю реакційним режимам, Ізраїль тим самим подає їм допомогу в придушенні національно-визвольного руху й сил прогресу, сприяє гонці озброєнь у країнах, що розвиваються, нагнітає міжнародну напруженість.

Все це дає підстави зробити висновок, що вірогідніше за все виробництво військової техніки в країнах, які розвиваються, не скорочуватиметься, незважаючи на надлишок її у світі й застій у розвитку цих країн у цілому. Збільшення кількості виробників і поставників зброї ще більше усладнює процес контролю за обмеженням світової торгівлі нею.

Інша проблема полягає в тому, що, як уже відзначалося, створення власної військової промисловості впливає на економічний розвиток молодих держав. Певною мірою воно зменшує залежність імпорту зброї з розвинутих держав, але водночас збільшує залежність від них в одержанні передової технології, необхідної для підтримання відповідного рівня сучасної військової індустрії.

Серед певної частини буржуазних учених і дослідників країн, що розвиваються, побутує точка зору, за якою створення військової промисловості тісно пов'язане з впровадженням у їхню економіку найпередовішої технології, що нібито сприяє науково-технічному прогресу. Подібні твердження дуже далекі від реальної дійсності. На фоні загальної відсталості індустріальної бази воєнних галузей потребують великої концентрації капіталу, створення наукоємних підприємств і залучення до них найбільш кваліфікованої робочої сили за рахунок цивільного виробництва. В наявності — утворення в економіці країн, що розвиваються, такого організму, який паразитує на інших її галузях. Негативний вплив військової промисловості на господарство країн, що розвиваються, набагато більший, ніж та мінімальна позитивна роль, яку вона здатна відіграти. За підрахунками спеціалістів, сума витрат розміром 1 млрд. доларів забезпечує у воєнній індустрії зайнятість приблизно 75 тис. чол., тоді як той же мільярд, вкладений у цивільне виробництво, дав би можливість створити 92 тис. робочих місць на транспорті, 100 тис. — у будівництві, 139 тис. — в галузі охорони здоров'я, 187 тис. — у сфері освіти⁵².

Поки що невелика кількість країн, що розвиваються, має потужну воєнну промисловість. Однак майже всі вони імпортують як готову зброю, так і воєнну технологію та послуги. Найбільші виробники зброї, як правило, є й основними її імпортерами. Так, Південна Корея має свою воєнну індустрію і успішно торгує зброєю власного виробництва. За даними преси, з 1980 р. по 1983 р. її експорт збільшився з цієї країни на 15% і досяг за вартістю майже 2 млрд. доларів⁵³. На південнокорейських підприємствах нині виробляється майже вся сучасна техніка, в тому числі реактивні літаки, артилерійські гармати, танки. Водночас за угодою із США Південна Корея закупить у них зброї у 1985—1989 рр. на суму 8 млрд. доларів⁵⁴.

⁵⁰ Middle East International.— Aug. 1986.— P. 11.

⁵¹ Newsweek.— 1986.— Decemb. 5.— P. 25.

⁵² Der Spiegel.— 1981.— N 36.— S. 42.

⁵³ Красная звезда.— 1986.— 7 марта.

⁵⁴ Красная звезда.— 1984.— 13 февр.

Деякі країни, не маючи достатньо розвинутої власної військової індустрії, купують ліцензії на виробництво того чи іншого виду зброї і тим самим субсидують військові дослідження й розробки в державах — експортерах зброї. Крім того, досягнення деяких країн, що розвиваються, привласнюються розвинутими державами, і потім зброя, створена на основі цих досягнень, експортується в ті ж країни. Таким чином утверджується провідна роль розвинутих держав у світовій торгівлі зброєю. Згідно з оцінками буржуазних експертів, до початку 80-х років загальна чисельність робітників і службовців індустриальних країн світу, безпосередньо зайнятих у військовій промисловості, становила більш як 5 млн., зокрема, в державах, що розвиваються, — 440 тис. чол. Якщо ж врахувати військову інфраструктуру, то загальне відволікання потенціалу робочої сили на невиробничі потреби досягало: у промислово розвинутих країнах — 34,7 млн., в тих, що розвиваються, — 16,8 млн. чол.⁵⁵

Найменш розвинуті країни (з рівнем доходу на душу населення менш як 200 доларів на рік) витрачають на військові цілі в середньому стільки ж коштів, скільки на розвиток власного сільського господарства⁵⁶.

Безумовно, перспективи боротьби за перебудову міжнародних економічних відносин, зокрема, за здійснення конкретних вимог країн, що розвиваються, будуть значною мірою залежати від багатьох факторів, у тому числі від темпів зростання економічної могутності соціалістичних держав, від розширення масштабів їх взаємного співробітництва.

Найважливішою умовою позитивних змін у міжнародних відносинах є реальний розвиток процесу розрядки, досягнення домовленості з питань обмеження гонки озброєнь, перехід до політики роззброєння. «Врятування від розтрати величезних ресурсів на військові потреби, — підкреслюється в новій редакції Програми КПРС, — дало б змогу спрямувати плоди праці виключно на цілі творення. Держави, які стали на шлях самостійного розвитку, були б захищені від посягань іззовні, що полегшило б їх рух по шляху національного і соціального піднесення. Відкрилися б сприятливі можливості і для розв'язання колективними зусиллями всіх держав глобальних проблем»⁵⁷.

Радянський Союз, інші країни соціалістичної співдружності були й залишаються вірними союзниками народів Азії, Африки й Латинської Америки в їх боротьбі за повне визволення від усіх форм експлуатації й гноблення. Вони незмінно підтримують спрямовані на демократизацію міжнародних економічних відносин колективні вимоги держав, що розвиваються.

Соціалістичні держави розглядають міжнародні економічні відносини в нерозривному зв'язку із загальним станом зовнішньополітичної обстановки в сучасну епоху, вважають їх складовою частиною історичного процесу демократичних перетворень. Саме тому вони надають першорядного значення дальшому поглибленню розрядки міжнародної напруженості, припиненню гонки озброєнь як неодмінної умови забезпечення миру, успішного розв'язання проблем, що стоять перед людством.

Таким чином, гонка озброєнь, мілітаризація економіки, які імперіалізм нав'язує країнам, що розвиваються, призводять до численних негативних наслідків. «Народи змушені платити за неї дедалі вищу ціну, — підкреслювалося на XXVII з'їзді КПРС. — Платити і прямо, і непрямо. Платити мільйонами людських життів, розтратою національних ресурсів, відриванням гігантських сум на гонку озброєнь. Нерозв'я-

⁵⁵ International Labour Review.— 1983.— Vol. 3.— N 122.— P. 269—270.

⁵⁶ Междунар. жизнь.— 1986.— № 10.— С. 87.

⁵⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 20.

заністю численних, дедалі важчих проблем. А в перспективі, можливо, і найвищою ціною, яку тільки можна уявити»⁵⁸.

В нинішній складній міжнародній обстановці Радянський Союз проводить послідовний, цілеспрямований курс на збереження миру й розрядки. Свої відносини з країнами, що визволилися, СРСР «...будує на основі строгого поважання їхньої незалежності і рівноправності, підтримує боротьбу цих країн проти неоколоніалістської політики імперіалізму, проти залишків колоніалізму, за мир і загальну безпеку»⁵⁹. Широку підтримку серед народів країн, що розвиваються, дістали мирні ініціативи Радянського Союзу, які відображені в програмі миру на 80-ті роки, Заяві М. С. Горбачова від 15 січня 1986 р., Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, програмі миру й співробітництва в Південно-Східній Азії, висунутій Генеральним секретарем ЦК КПРС під час поїздки до Владивостока, у Делійській декларації та ін.

З такої ж позиції, спрямованої на припинення гонки озброєнь, підходить СРСР і до питання про міжнародну торгівлю зброєю. «Радянський Союз,— наголосив М. С. Горбачов у своїй відповіді на звернення керівників Римського клубу,— виступає за обмеження міжнародного продажу і поставок звичайних озброєнь, за відновлення відповідних радянсько-американських переговорів і прогрес у них. Радянський Союз не заперечує проти того, щоб залучити до розгляду цього актуального питання й інші держави»⁶⁰.

У розв'язанні проблеми обмеження міжнародного продажу й поставок звичайних озброєнь зацікавлено багато країн і народів. Конкретні пропозиції СРСР вказують реальний шлях до зміцнення миру, пом'якшення напруженості, послідовного здійснення в практиці міжнародних відносин принципів мирного співіснування.

Нині дедалі ширші маси трудящих у країнах, що розвиваються, розуміють, що боротьба за визволення зовсім не закінчується із завоюванням політичної незалежності. Вона невіддільна від боротьби за мир і соціальний прогрес. Капіталістичний шлях розвитку, участь у мілітаристських програмах позбавляють ці країни справжнього суверенітету. Досягти його народи Азії, Африки й Латинської Америки зможуть тільки в єдності з антиімперіалістичними, миролюбними силами, насамперед з державами соціалістичної співдружності. Такою є об'єктивна необхідність, яка дедалі чіткіше усвідомлюється народами країн, що розвиваються. Вони рішуче виступають проти гонки озброєнь, за мир і міжнародне співробітництво. Це — найважливіша умова їх успішної боротьби за зміцнення політичної незалежності, досягнення економічної самостійності й соціального прогресу.

⁵⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 23.

⁵⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 63.

⁶⁰ Правда.— 1985.— 27 окт.

КОНСТИТУЦІЯ 1787 р. І СУЧАСНА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА США

О. В. ПОТЕХІН (Київ)

У цьому році виповнюється двісті років конституції Сполучених Штатів Америки — першого в історії писаного буржуазно-демократичного закону країни. Її проект був затверджений конституційним конвентом у Філадельфії 17 вересня 1787 р. Офіційно вона набула чинності після затвердження необхідною більшістю штатів у 1789 р. Протягом усього минулого часу цей закон доповнювався поправками (нині він

має 7 статей і 26 поправок). Перші 10 з поправок, які одержали назву «Білль про права», були прийняті в 1791 р. В них проголошені основні політичні, процесуальні та особисті права громадян.

Конституція США є досить стабільною. Її формулювання дають змогу правлячим колам країни реалізувати свої класові інтереси, ефективно захищати «освячені» законом устої капіталізму.

Аналіз як самого тексту конституції США, так і його трактування в теорії та практиці американського права дають підстави для висновку про те, що зовнішньополітична діяльність уряду Сполучених Штатів має в основному неконституційний характер. Не лише сам основний закон не містить достатнього кола питань, пов'язаних з міжнародними аспектами, а й, що особливо важливо — поправки до нього, не торкаються їх. Зберігши за собою право вільної поведінки на міжнародній арені, ті хто має владу в США, зуміли досягти багато чого. Насамперед це стосується формування пануючих в американському суспільстві переконань щодо існування якоїсь «демократичної конституційної» зовнішньополітичної традиції та того, що практика (нехай не без винятків) нібито відповідає цій традиції. Щоб спробувати вдатися до конкретизації того, що приховане за такими уявленнями про зовнішню політику Сполучених Штатів, можна, наприклад, звернутися до набору її атрибутів, визначених у стандартному підручнику по дипломатичній історії США, який не раз перевидавався. Його автор С. Беміс серед «фундаментальних принципів зовнішньої політики, які були вироблені всупереч ворожому світові слідом за досягненням суверенної незалежності в результаті успішної американської революції», називає такі: свобода морів, міжнародних проток і рік, торгівлі і мореплавства, відданість доктрині «відкритих дверей»; континентальна експансія — «визначеність долею» стати великою континентальною державою; самовизначення народів, невтручання (згідно з доктриною Монро) європейців у справи американців, панамериканізм; право на еміграцію та несправедливість примушування до неї; міжнародний арбітраж за добровільною угодою, зобов'язання розв'язувати усі суперечності мирними засобами (1928 р.) та звертатися у Міжнародний суд (1945 р.) тощо. «За всіма цими принципами, — твердив С. Беміс, — мається на увазі антиімперіалізм, який походить від самої Англо-американської революції...»¹.

Вражаюча невідповідність цих принципів, як і поведінки США у міжнародних справах, будь-якій «демократичній», «антиімперіалістичній» традиції очевидні. Проте не для тих американців, які, намагаючись поєднати несумісне, вважають можливим у руслі «демократичної» традиції месіанське нав'язування іншим народам волі своєї країни. Цьому дав обґрунтоване пояснення професор історії Бостонського університету Г. Зинн. Характеризуючи ставлення громадської думки у Сполучених Штатах до конституційних рамок зовнішньополітичного курсу країни, він зазначив: «...Реальне, діюче кредо — ті переконання, які, — незалежно від того чи записані вони у зводі законів, чи ні, — глибоко вкоренилися у свідомості американського народу під час його повсякденної практичної діяльності; це переконання, які закріплюються церквою, сім'єю, школою, офіційними заявами, засобами масової інформації. Це віра в те, що всі люди створені рівними, крім іноземців, з якими ми постійно воюємо...»².

Ніяким конституційним принципам самих США, як і міжнародного права, не відповідало проголошення Вашингтоном наміру нав'язувати свої порядки іншим народам у роки «холодної війни». 12 березня 1947 р. президент Сполучених Штатів Г. Трумен звернувся до конгресу з пропозицією виділити 400 млн. доларів для «допомоги» Греції та Туреччині і направити туди американський військовий і цивільний пер-

¹ Bemis S. A diplomatic history of the United States.— New York, 1955.— P. 963—964.

² Зинн Г. США после второй мировой войны: 1945—1971.— М., 1977.— С. 18.

сонал. У цьому посланні, яке увійшло в історію дипломатії як «доктрина Трумена», йшлося про значно більше, ніж про втручання у справи двох держав. Це був перший офіційний документ, який проголосив стратегію «стримування» комунізму, «право» США на експорт контрреволюції. Зокрема, Трумен обґрунтував «законність» втручання Вашингтона у внутрішні справи країн, які стали на шлях будівництва соціалізму, тим, що нібито в них «тоталітарний режим, нав'язаний прямою чи непрямою агресією (?!), підриває основи міжнародного миру і, таким чином, безпеку Сполучених Штатів». Ще більшим лицемірством було проголошення того, що на шляху до світового панування США «повинні допомогти вільним народам добитися своєї долі на шляху самовизначення»³. Як визнавав американський буржуазний автор Дж. Голден, доктрина Трумена «на ділі означала, що Сполучені Штати мають намір стати світовим поліцейським»⁴. Завданням політики Вашингтона Г. Трумен вважав «підтримку народів проти їх урядів». Ця доктрина, на думку її провісника, мала «превентивний» характер і передбачала «попередження можливих» дій з боку соціалістичних країн. 13 грудня 1949 р. Г. Трумен схвалив директиву 58/2 ради національної безпеки (РНБ) «Політика Сполучених Штатів щодо країн Східної Європи — радянських сателітів»⁵.

Антирадянщина, якою був проіннятий цей документ, поєднувалася в ньому з глибоким презирством до народів соціалістичних держав, «турботу» про які Вашингтон брав на себе. З цією метою він висував амбіційну ідею: надати можливість вибирати такі уряди в цих країнах, які мали «дотримуватися основних свобод і прав людини» відповідно до уявлень з цього питання правлячих кіл США (пізніше ці погляди знайшли свій «розвиток» в «оригінальних» трактуваннях Дж. Картера і Р. Рейгана). Зрозуміло, про рівноправні відносини Сполучених Штатів із соціалістичними державами, про поважання їх суверенітету і мови не могло бути. Адже, згідно з директивою 58/2, вони «самі по собі є другорядними на європейській арені», а «демократія у західному розумінні чужа їхній культурі і традиціям». Автори даного документа відводили їм право відігравати «важливу роль у вільній, інтегрованій (на американських принципах, — О. П.) Європі»⁶.

Прийнята 10 жовтня 1951 р. конгресом США «поправка Керстена» до закону про взаємно гарантовану безпеку (про відносини США з їх західноєвропейськими партнерами) передбачала асигнування у сумі 100 млн. доларів для фінансування «будь-яких спеціально відібраних осіб, які проживають у соціалістичних країнах або втекли з них, для об'єднання у підрозділи збройних сил, які підтримують організацію Північноатлантичного договору»⁷. Автор поправки відверто заявляв про її терористичну спрямованість.

Зовнішньополітичні цілі, офіційно проголошені Вашингтоном у роки «холодної війни» (повернення до яких вважають за вирішення більшості проблем ідеологи нинішньої адміністрації США), перебували у кричущій суперечності з американським законодавством. Кримінальний кодекс Сполучених Штатів вважає злочинцем будь-якого громадянина США, який «забезпечує або надає грошові засоби, чи бере участь у будь-якій військовій або морській експедиції, чи заходах, які здійснюються з меж даної країни проти території або володіння будь-якої іноземної держави, чи будь-якої колонії, території або народу, з якими

³ Public papers of the Presidents of the United States : Harry S. Truman, 1947.— Washington, 1963.— P. 178—179.

⁴ Goulden J. The best years: 1945—1950.— New York, 1976.— P. 269.

⁵ Foreign relations of the United States, 1949: Eastern Europe. The Soviet Union.— Washington, 1976.— Vol. 5.— P. 43—54.

⁶ Ibid.

⁷ United States foreign policy and East-West confrontation.— Washington, 1980.— P. 327.

Сполучені Штати не перебувають у стані війни»⁸⁻⁹. Цікаво, що у свій час міністр юстиції Р. Кеннеді, відповідаючи на звернення групи професорів-юристів, у якому справедливо вказувалося на численні грубі порушення адміністрацією цієї статті, не знайшов нічого кращого, як сказати, що вона застаріла в умовах «холодної війни»¹⁰. Однак така заява була голосливною, оскільки ніхто не скасовував даної статті, як й інших аналогічних. Згідно з пунктом 959 розділу 18 зводу законів США, що має назву «Вступ на військову службу за кордоном», за вербування найманців чи за вступ у їхні ряди передбачається покарання у вигляді тюремного ув'язнення на строк до трьох років або грошового штрафу на суму до 1000 доларів. На практиці ж американські конгресмени не чинили перепон формуванню інституту найманства, яке засуджене ООН як таке, що суперечить міжнародному праву. Згадане положення закону постійно порушується в США, де відкрито діють центри вербування і підготовки найманців. Не було жодного випадку, щоб хто-небудь був засуджений або перебував під слідством у зв'язку з такими протиправними діями. Проте цьому є пояснення: вони необхідні для проведення культивованої Вашингтоном політики «державного тероризму»¹¹.

Конституція США (параграф II, розділ 8, стаття 1) надає конгресу право «оголошувати війну», а на президента як на головнокомандуючого збройними силами країни у даному разі покладається обов'язок вести війну. Після другої світової війни у даному питанні склалася повністю антиконституційна практика, яка, по суті, не заперечувалася. А полягає вона в тому, що президент присвоїв собі право застосовувати американські збройні сили за одноосібним рішенням. Так, не маючи санкції конгресу, президент Г. Трумен направив у червні 1950 р. в Корею спочатку військово-морські та військово-повітряні сили, а згодом й сухопутні війська. Він не спромігся хоча б пост-фактум одержати схвалення конгресом цього кроку. У серпні 1964 р. конгрес прийняв так звану резолюцію по Тонкінській затоці, яка розв'язала президенту Л. Джонсону руки для війни в Індокитаї. Цей документ, який нібито спрямовувався на «підтримку міжнародного миру і безпеки в Південно-Східній Азії», зафіксував, що «конгрес схвалює і підтримує рішення президента як головнокомандуючого вжити всіх необхідних заходів для відсічі будь-якого збройного нападу на збройні сили Сполучених Штатів і запобігання дальшій агресії»¹². Всупереч конституції США голові виконавчої влади були надані необмежені повноваження. Ця резолюція, неконституційна за своїм змістом і застосуванням, використовувалася адміністрацією Л. Джонсона і Р. Ніксона з метою обґрунтування «законності» неоголошеної війни у В'єтнамі. Вторгнення в Камбоджу і Лаос адміністрація Р. Ніксона також виправдовувала стандартним посиленням на «необхідність захисту життя американських військовослужбовців».

Акцент у зовнішній політиці Вашингтона на військово-силовий тиск, у якому Пентагон відіграє роль «першої скрипки», відсуває на задвірки проблеми її конституційної правоздатності. Ті у вищих ешелонах влади США, хто покладав і покладає надії на силу, уявляють зовнішньополітичний курс як нічим не обмежені можливості перетворення воєнної могутності на основний аргумент у веденні політичних справ у світі. У післявоєнні роки Сполучені Штати розв'язали і спровокували не менше 200 війн і збройних конфліктів, у 300 випадках використовували

⁸⁻⁹ Зинн Г. Указ. соч.— С. 82.

¹⁰ Там же.

¹¹ Див.: Крылов Н. Б. На весах Фемиды: США и международное право.— М., 1986.— С. 111.

¹² Manchester W. The glory and the dream: A narrative history of America, 1932—1972.— Toronto; New York, 1980.— P. 1018—1019; История США: 1945—1980.— М., 1987.— Т. 4.— С. 326.

в політичних цілях військову силу. Понад 30 разів Вашингтон здійснював демонстрації сили з ядерною зброєю. Нині за допомогою програми СОІ він намагається підняти атомний шантаж до космічних висот¹³.

Американським законодавством не передбачено, щоб Сполучені Штати мали у своєму розпорядженні не одну, а багато самостійних організацій у сфері зовнішньої політики, які були уповноважені з кінця 40-х років вести «холодну війну» на різних напрямках. Як зазначав американський дослідник Дж. Кемпбелл, «дипломатія, збройні сили, торгівля і кредити, пропаганда, таємні операції і дослідження розосереджені в окремих підрозділах держдепу, міністерства оборони, організації економічної допомоги, ЮСІА та ЦРУ. Інші органи виконавчої влади — міністерства фінансів, торгівлі і сільського господарства — мають власні міжнародні відділи і програми»¹⁴. Звичайно ж, усі вони мають далеко не однакові можливості впливу на хід подій. Оскільки військово-політичні проблеми є провідними у сучасних міжнародних відносинах, існуюча в США думка, що Пентагон цілком міг би замінити держдепартамент у сфері зовнішньої політики, не позбавлена, на жаль, реальної основи. Хоча таке не передбачене американським законодавством, але є незаконним розширенням сфери повноважень військового відомства.

Традиційній дипломатії Білий дім відводить незначне місце серед засобів досягнення зовнішньополітичних цілей. Так, у найближчому оточенні нинішнього президента переважають так звані «юнілітералісти» («однобічники»). Вони вважають, що основних цілей на міжнародній арені США можуть добиватися за допомогою своїх силових методів. «Традиційна дипломатія» (переговори, зустрічі, конференції тощо) повинна, на їх думку, бути своєрідним засобом камуфляжу, обдурювання громадської думки.

Стан «мобілізованості» працівників зовнішньополітичного відомства в Америці 80-х років підтримують спеціалізовані організації, які впливають на формування громадської думки і разом з тим «коригують» курс адміністрації Р. Рейгана «справа». Одна з найбільш впливових з них «Херітідж фаундейшн», що претендує на роль єдиного охоронця і тлумача «істинних» конституційних традицій. Цю організацію створили у 1973 р. Дж. Курз, півний магнат з Колорадо, та його політичний однодумець Пол Уейріч.

Для Р. Рейгана ця організація на другий строк його президенства підготувала скориговану програму «Мандат на лідерство II», яка містить, зокрема, такі «одкровення»: «Політика адміністрації Рейгана відкидає базовий принцип розрядки 70-х років, який проголошував, що торгівля і зростання людських контактів приведуть до значних або постійних політичних змін в Центральній (Східній.— О. П.) Європі...»¹⁵. Вашингтон присвоює собі право не тільки «навчати» народи соціалістичних країн, визначати, що для них — благо, а що — зло, а й тиснути «з метою досягнення реформ», тобто, називаючи речі своїми іменами, — реставрації капіталізму. Це цілком узгоджується з програмними завданнями «Херітідж фаундейшн». Наприклад, у звіті про її діяльність у 1985 р. зазначено: «...Пошук шляхів, як 1) зміцнити зв'язки США з друзями і союзниками (тобто пресловутий «атлантизм». — О. П.); 2) примусити комунізм захищатися; 3) просувати демократичні уряди і ринковий капіталізм за будь-якої можливості на будь-якому континенті»¹⁶. Серед урядових установ, яким адресовані рекомендації цієї ор-

¹³ Медведко Л. Мартовские кличи «холодной войны»: Бессилие доктрины силы // Правда.— 1987.— 28 марта.

¹⁴ Campbell G. The foreign affairs fudge factory.— New York; London, 1971.— P. 13.

¹⁵ Mandate for leadership II: Continuing the conservative revolution // Ed. by S. Buttler, M. Sanera and B. Weinrod.— Washington, 1984.— P. 300, 306—307.

¹⁶ Heritage foundation annual report, 1985.— Washington.— P. 4—7.

ганізації, першим назване зовнішньополітичне відомство — держдепартамент.

Традиційно в США вважається, що конституцією передбачений принцип «розподілу влади» на законодавчу, виконавську і юридичну. Ця схема базується на трьох перших статтях основного закону США. Згідно з ними країною правлять конгрес, що видає закони, президент, який їх виконує, і Верховний суд, котрий виносить судові рішення на основі цих законів. Конституція передбачає складну схему розподілу влади (так звану систему «стримувань і противаг»), згідно з якою відбувається спільне здійснення її різними інститутами. Однак на практиці все виглядає інакше. «Ми є очевидцями повного руйнування конституційної доктрини розподілу влади у ході незаконного і часто злочинного проведення політики адміністрацією Рейгана»,— вважає американський юрист, професор Іллінойського університету Ф. Бойл¹⁷.

Президент має, за конституцією, право за порадом та згодою сенату призначати послів та інших повноважних представників і консулів. Однак і це важливе положення, по суті, перетворилося на формальність. Більше того, він має повністю розв'язані руки у таких важливих питаннях, як юридичне і фактичне визнання держав, а також розривання відносин з ними. Він має право за порадом та згодою сенату укладати міжнародні договори за умови їх схвалення $\frac{2}{3}$ присутніх сенаторів. Однак в США знайшли спосіб обійти й ці конституційні регламентації. Оскільки президент може укладати так звані «виконавчі угоди», які не вимагають ратифікації сенатом, то їх питома вага в міжнародно-правовій практиці Сполучених Штатів за післявоєнні роки значно зростає. Так, з підписаних Вашингтоном за період з 1 січня 1946 р. по 31 грудня 1976 р. 7201 договору та угод, не враховуючи таємних, тільки 61 підлягав ратифікації¹⁸. Крім згаданого порядку затвердження сенатом договорів, конгрес США може надавати президенту такі повноваження, які ширше трактують його права у даній сфері. Використання їх, зокрема, не тягне за собою необхідність ратифікації договорів у законодавчому органі¹⁹.

Згідно з конституцією США тільки конгрес має право виділяти асигнування на будь-які державні акції. Проте ця «влада гаманця», яка належить конгресу, часто не зв'язує руки виконавчій владі у її діях на міжнародній арені. Так, відмовляючи в асигнуваннях на воєнні дії, у які вже втягнулися збройні сили Сполучених Штатів, конгресмени ризикують поставити під удар свою репутацію, оскільки проти них можуть бути висунуті звинувачення в антипатріотизмі. Так, конгрес регулярно виділяв асигнування на ведення війни у В'єтнамі, навіть коли більшість його членів виступали за її припинення. Крім того, президент має змогу на свій розсуд розпоряджатися фондами на зовнішньополітичні цілі «у випадку непередбачених обставин». Безсилля конгресу вплинути на позицію адміністрації у ході в'єтнамської агресії змусило законодавців зробити спробу прийняти законопроект, який мав би обмежити всевладдя президента і змінити практику, що склалася. Після трьох років боротьби 7 листопада 1973 р. обом палатам конгресу вдалося прийняти закон про воєнні повноваження. Він надав конгресу можливість певною мірою впливати на хід подій після початку воєнних дій. Однак і цей закон залишив за президентом право застосування за кордоном збройних сил США за його одноосібним рішенням. Таким чином, конституційні норми цим актом аж ніяк не відновлювалися.

Президент Сполучених Штатів має повноваження у разі нападу на країну негайно вжити заходів щодо його відбиття. Після цього він

¹⁷ Boyle F. Defending nonviolent civil disobedience against the Reagan administration under international law.— Crime and social justice.— 1985.— N 24.— P. 112.

¹⁸ Механізм формування зовнішньої політики США.— М., 1986.— С. 13—14.

¹⁹ Там же.

повинен звернутися до конгресу за додатковими повноваженнями. Тільки конгрес відповідно до конституції США може оголошувати війну і воєнний стан усередині країни. Президент має право застосувати ядерну зброю, якщо агресор застосує її проти Сполучених Штатів. Однак треба підкреслити, що Вашингтон відмовився взяти на себе зобов'язання не застосовувати її першим. Більше того, посилаючись на міфічну перевагу СРСР та країн Варшавського договору у звичайних видах озброєнь в Європі, американські стратеги не раз заявляли про можливість застосування там першими ядерної зброї. Як цілком справедливо вказує директор Федерації американських учених Д. Стоун, «готовність президента застосувати ядерну зброю першим є узурпацією виняткового права конгресу США вирішувати, чи бажає нація йти далі звичайних зусиль по стримуванню і відбити атаку противника такими методами і засобами, які можуть поставити під питання саме її існування»²⁰.

Вся післявоєнна практика поведінки президентів Сполучених Штатів у питанні про оголошення війни підтверджує, що американські адміністрації виробили автоматизм у справі повної узурпації конституційних прав конгресу в даній галузі.

Основою для необмежених по суті повноважень адміністрації у сфері зовнішньої політики і незастосування до неї конституційних «демократичних» норм у США вважають одну з постанов верховного суду країни. Зокрема, у ній проголошувалося: «Широко тлумачене положення, згідно з яким федеральний уряд користується тільки тією владою, яка спеціально обумовлена в конституції, включає необхідні і спеціальні повноваження для здійснення цієї влади,— це положення, безумовно, істинне тільки щодо наших внутрішніх справ...»²¹. В умовах зовнішньополітичних криз, які провокуються адміністрацією, в Сполучених Штатах, як правило, спрацьовує, за висловлюванням американських дослідників, «синдром згуртування навколо прапора». Це означає готовність більшості американців підтримувати дії президента, незважаючи на те, що вони можуть бути незаконними, оскільки він у такий момент уособлює «країну та її зовнішню політику». Конституційна практика (не говорячи про букву закону, яка ігнорується) не обмежує президента у такій ситуації.

Включенням у текст конституції (розділ 8, ст. 1) положення про право конгресу «визначати і карати акти піратства, тяжкі злочини, скоєні у відкритому морі, та злочини проти права націй» США визнали себе суб'єктом міжнародного публічного права. Це передбачає і обов'язок — добросовісно дотримуватися його норм. Сполучені Штати з повними на те підставами можуть розглядатися сьогодні як держава, що найбільш часто і грубо нехтує норми міжнародного права і підриває основи визнаного співтовариством правопорядку, наприклад, відмовляючись підписати найважливіші конвенції. А це заважає надати їм універсального характеру. Вашингтон також не виконує часто умов міжнародних угод, під якими стоїть підпис його представників.

Зміцнення міжнародної безпеки, збереження миру, встановлення атмосфери довір'я неможливі без суворого дотримання зобов'язань, які випливають з будь-яких угод між державами. Адміністрація Р. Рейгана, яка вустами президента висунула тезу про те, «що не варто ставитися до договорів як до священного писання», самочинно присвоїла собі «право» у будь-який момент відмовитися від прийнятих на себе зобов'язань, перекреслювати раніше досягнуті домовленості. Відомо, що США не ратифікували договір ОСО-2 (а пізніше порушили передбачені ним кількісні обмеження стратегічних наступальних озброєнь), Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї, Договір про підземні ядерні вибухи у мирних цілях та деякі інші.

²⁰ Stone J. Presidential first use is unlawful // Foreign Policy.— 1984.— N 56.— P. 104.

²¹ Див.: Зинн Г. Указ. соч.— С. 60.

Іншою важливою причиною, що вплинула на національний склад робітників залізничного транспорту, було посилення колонізації українського населення. В другій половині XIX ст. цей процес охопив інтелігенцію, чиновництво, дрібну буржуазію й робітників. Крім того, статистика свідомо завищувала кількість поляків у робітничому класі Східної Галичини, а українців — занижувала.

Неоднорідність національного складу робітників залізничного транспорту в регіоні намагалася використати польська буржуазія, що силкувалася роз'єднати робітників за їх національною приналежністю. Однак всупереч її намаганням інтернаціональна єдність залізничного пролетаріату зміцнювалася, зростала згуртованість і політична свідомість робітників усіх національностей. Їх об'єднували спільні класові інтереси у боротьбі проти експлуататорів.

На початку 70-х років XIX ст. створюються перші пролетарські організації в паровозоремонтних майстернях Львова та Перемишля й на залізницях Львів — Підволочиськ і Львів — Чернівці. Як правило, ці організації являли собою спілки взаємодопомоги, до яких входили насамперед кваліфіковані робітники. Однак їх діяльність відіграла певну роль у справі формування класової свідомості залізничного пролетаріату.

В 1892 р. у Відні було створено організацію «Товариство фахове та правової охорони», в яке входили в основному кваліфіковані робітники залізничного транспорту Австро-Угорської імперії й її провінцій, у тому числі залізничники Східної Галичини¹⁸. Діяльність цієї організації була спрямована на підвищення кваліфікації робітників, захист їх прав і поліпшення матеріальних умов життя. Вона відіграла певну роль у справі інтернаціональної єдності та формування класової свідомості робітників залізничного транспорту.

Отже, одночасно з будівництвом залізниць у Східній Галичині в другій половині XIX ст. формувалася і залізничний пролетаріат, який становив складову й невід'ємну частину робітничого класу регіону.

¹⁸ Залізничник: Додаток до "Kolejarz".— 1912.— № 9.— С. 3—5.

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

З ПРИВОДУ СКАЛЬДИЧНИХ ТРАДИЦІЙ У ТВОРЧОСТІ ВІЩОГО БОЯНА

Багатошаровість «Слова о полку Ігоревім», складність його структури та образних засобів справедливо викликають прагнення дослідників відшукати деякі паралелі та аналогії його поетиці не тільки у давньоруській, а й інших історико-культурних традиціях. Це насамперед стосується тих елементів поеми, які не належать власне її авторові, але збережені ним у своєму творі. Маються на увазі фрагменти творчості Віщого Бояна, включені до «Слова о полку Ігоревім», і, певна річ, сам образ цього поета XI ст.

Боян — одна з найбільш загадкових та інтригуючих постатей давньоруської культури XI ст. Його популярність як у художній літературі, так і в спеціальних дослідженнях величезна, але, на жаль, прямо протилежна кількості відомостей, що знаходяться у нашому розпорядженні: Бояна знає тільки одна пам'ятка — «Слово о полку Ігоревім».

«Творчий метод» Бояна, так образно описаний автором «Слова о полку Ігоревім», схиляє нас до думки, що найбільш близькі паралелі його поезії слід шукати у Скандінавії. Ця думка, висловлена більш як

півстоліття тому В. Ф. Ржигою¹, останнім часом одержала розвиток і додаткове обґрунтування у працях Д. М. Шарипкіна².

У тлумаченні образу Бояна практично усі скандинавісти базуються на вступній частині «Слова», де подано містку характеристику поета. Славнозвісний пасаж про те, що Боян «розтікався думкою по дереву», сірим вовком по землі, «шизим орлом» по-під хмарами і т. д., порівнюється дослідниками із скандинавською міфологією. «Мысленно древо» — ясень Ігдрасіль, що розпростерся над світом; у його кроні живе орел, наділений великою мудрістю; один з коренів ясеня підгризає дракон Нідхьог, а вздовж дерева, вгору і вниз безперестанку сновигає білка³. Якщо врахувати, що замість дракона в скандинавському міфі у деяких випадках фігурує вовк, а під «мыслью» давньоруського пам'ятника дехто з дослідників схильний розуміти «мысь», тобто білку⁴, то таке зіставлення цілком обґрунтоване.

Знайомство Бояна із скальдичною поезією простежується і в іншому місці «Слова»: «Рекъ Боянь и Ходына Святъславля пѣснотворца стараго времени Ярославля...»⁵. Нині замість старої розбивки — «ходы на» — віддається перевага іншій — «Ходына», тобто згадується ім'я ще одного «піснотворця»⁶. Грунтуючись на гіпотезі М. І. Стебліна-Каменського про амебійне (хорове) виконання скальдами своїх творів, Д. М. Шарипкін припустив, що і тут збережено згадку про подібну практику на Русі: Боян та Ходина могли також «співати» удвох⁷. Ці спостереження привели Д. М. Шарипкіна до висновку про те, що Боян був безпосередньо знайомий із поезією скальдів і, можливо, навіть вчився у них⁸.

Таким чином, історіографічна традиція вже давно і міцно пов'язує Бояна, а вірніше його творчий метод, із скальдами. Цей висновок може бути підкріплений ще одним аргументом.

Проаналізуємо досить відоме звернення автора «Слова» до Бояна: «Чи ли въспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовъ внуце: Комони ржуть за Сулою — звенить слава въ Киевѣ!»⁹. Ця фраза часто розглядалася в літературі, і практично усі коментатори були одностайні у кінцевому висновку: Велес — бог поезії, її покровитель¹⁰. Ця спокуслива з точки зору заповнення лакуни у давньоруському язичницькому пантеоні думка завдяки давній традиції фігурує як у спеціальних дослідженнях «Сло-

¹ Ржига В. Ф. «Мысленно древо» в «Слове о полку Игореве» // Сборник статей к сорокалетию ученой деятельности акад. А. С. Орлова.— Л., 1934.

² Шарыпкин Д. М. «Рек Боян и Ходына...» (К вопросу о поэзии скальдов в «Слове о полку Игореве» // Скандинавский сборник.— Таллин.— 1973.— Т. 18.— С. 192—200; Шарыпкин Д. М. Боян в «Слове о полку Игореве» и поэзия скальдов // Труды отдела древнерусской литературы Института литературы АН СССР.— Л., 1976.— Т. 31.— С. 14—22 (далее — ТОДРЛ).

³ Шарыпкин Д. М. Боян в «Слове о полку Игореве» и поэзия скальдов. С. 14—22.

⁴ Словарь-справочник «Слова о полку Игореве».— Л., 1984.— Вып. 6.— С. 226—227.

⁵ Слово о полку Игореве // Памятники литературы Древней Руси: XII век.— М., 1980.— С. 386.

⁶ Таку розбивку запропоновано давно, ще в кінці XIX ст., і нині вона прийнята більшістю дослідників. Див., напр.: Лихачев Д. С. Княжеские певцы по свідетельству «Слова о полку...» // ТОДРЛ.— Л., 1985.— Т. 38.— С. 503—505.

⁷ Шарыпкин Д. М. «Рек Боян и Ходына...».— С. 192—200. Нещодавно Д. С. Лихачов дійшов висновку, що й власне «Слово» могло бути розраховане на двох виконавців. Щоправда, пояснює він це типологічним збігом, а не запозиченням. Див.: Лихачев Д. С. Предположение о диалогическом строении «Слова о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве».— Л., 1986.— С. 9—28.

⁸ Шарыпкин Д. М. Боян в «Слове о полку Игореве».— С. 16.

⁹ Слово о полку Игореве.— С. 372.

¹⁰ Чи не найпершим цю точку зору захищав М. П. Погодин: «Найміцніший атрибут Волосів досі є вислів у «Слові о полку Игоревім»: Бояне, Велесів онуче. З цього треба зробити висновок, що Волос був, між іншим, бог піснопінь». Погодин М. П. Исследования, замечания, лекции по русской истории.— М., 1846.— Т. 3.— С. 307.

ва»¹¹, так і в популярних працях з російського фольклору¹² та язичництва східних слов'ян¹³. Влаштує вона і учених, які прагнуть виявити скандинавський елемент у творчості Бояна. Так, Д. М. Шарипкін знову здійснив спробу ототожнити Велеса з Одіном — богом, що вважався винахідником рун, батьком пісні та саги, покровителем поезії¹⁴.

Однак чи безперечна ця думка? На запитання, чому Бояна названо онуком Велеса, відповідають: тому, що Велес покровитель поетів. Водночас Велеса вважають покровителем поетів тому, що його онуком названо Бояна. Отже, коло замикається, оскільки «Велесовим онуком» Бояна названо тільки у «Слові» і лише один раз. Здоровий глузд підказує, що протегувати одночасно домашній худобі та високій поезії — надто важке заняття навіть для божества¹⁵.

Водночас це питання уявляється принципово важливим як для тлумачення «темного» місця у «Слові», так і для з'ясування специфіки творчості Бояна, а можливо, й ступеня «компетентності» одного з головних язичницьких богів Русі. Проте розгадка «спорідненості» Бояна з Велесом у руслі історіографічної традиції, що склалася, віднайдена бути не може.

Вказане місце «Слова», на нашу думку, можна трактувати інакше. Однак спочатку дозволимо собі кілька зауважень, без яких розставити правильні акценти буде важко. Так, онуки язичницьких богів згадуються автором «Слова о полку Ігоревім» ще кілька разів: «Стрыбожи внуци» (вітри) та «Дажьбож внук» (очевидно, руський народ¹⁶, руське військо¹⁷ або князь¹⁸). Можна припустити, що таким чином тому чи іншому персонажу (вітру, народу чи князю) надавалася характеристика, причому виділялася якась одна риса. Нею мусило володіти й божество, онуком якого персонаж називався. Така метафора (якщо це метафора) мала відгадуватися читачем одразу ж, що наводить на думку про наділення персонажа головною ознакою божества. Що ж було головною рисою Велеса? Що сприймалося автором кінця XII ст. як його головна функція?

З X ст. Велес (Волос) виступає у руських джерелах як «скотий бог». Так його названо у договорах Олега¹⁹ та Святослава²⁰ з Візантією. Однак у XII ст., особливо для міських жителів, ця функція Велеса не була головною. Слово «скот», крім худоби, означало «гроші» і в цьому значенні вживалося принаймні до середини XIII ст.*. У міському середовищі XII ст. Велес вшановувався скоріше як бог грошей, покровитель торгівлі й купців. Не випадково його ідол до прийняття християнства стояв у Києві не де-небудь, а на Подолі — в ремісничо-торговій частині міста. Саме тому іменем Велеса (Волоса) присягаються послі Олега, серед яких, як неодноразово вказувалося, були й купці.

¹¹ Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». — М., 1985. — С. 143.

¹² Калугин В. Герои русского эпоса: Очерки о русском фольклоре. — М., 1982. — С. 111.

¹³ Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. К. — 1982. — С. 23; Попович М. В. Мироззрение древних славян. — К., 1985. — С. 92; Даркевич В. П. Музыканты в искусстве Руси и Вещий Боян // «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1986. — С. 324.

¹⁴ Шарипкин Д. М. Боян в «Слове о полку Игореве». — С. 17. Уперше така думка була висловлена в середині минулого століття.

¹⁵ Не випадково, мабуть, Б. О. Рибаків, аналізуючи функції Велеса, пояснює це місце «Слова» в іншому ключі. Див.: Рибаків Б. А. Язычество древних славян. — М., 1980. — С. 431. Про Велеса докладніше див.: Писаренко Ю. Г. Мифологічні та історичні риси «Легенди про смерть Олега від коня» // Укр. іст. журн. — 1986. — № 11. — С. 127—236.

¹⁶ Боровський Я. Е. Назв. праця. — С. 19.

¹⁷ Лихачев Д. С. Слово о полку Игореве: Историко-литературный очерк. — М.; Л., 1950. — С. 137.

¹⁸ Рибаків Б. А. Указ. соч. — С. 434.

¹⁹ Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 25.

²⁰ Там же. — С. 52.

* Це явище характерне не тільки для Русі: і в давньоісландській, і в англосаксонській, і в латинській мовах «худоба» і «гроші» позначалися одним словом.

Отже, у ході дослідження ми можемо спиратися на дві тези: 1) у творчості Бояна простежуються скальдичні традиції; 2) для мешканця міста XII ст. Велес був персоніфікацією грошей. Припустимо, що автор «Слова» назвав Вішого Бояна «онуком Велеса», маючи на увазі саме цю функцію бога. Інакше кажучи, характерною рисою Бояна давньоруський поет вважав любов до багатства. Чи могло так бути, і якщо так, то чому?

Нагадаємо, що, на думку деяких дослідників, Боян був не тільки безпосередньо обізнаним з поезією скальдів, а й, можливо, вчився у них. Саме ця обставина, як нам здається, може бути ключем до розгадки. Звичай скальдів краще за все пояснюють, чому Бояна названо «Велесовим онуком».

Із сучасної точки зору «кодекс поведінки» скальда був досить своєрідним. У скандинавів вважалося, що хвалебна пісня здатна принести щастя, ганеба ж — навпаки²¹. Тому можновладці намагалися задобрювати поетів, привертати їх на свій бік. У свою чергу, скальди сприймали винагороду як щось само собою зрозуміле, навіть обов'язкове. Промовивши драпу * на честь конунга, поет на закінчення або дякував йому за щедрість, або просив винагород²². Цей звичай був настільки поширений у Скандинавії, що подекуди скальди вдавалися навіть до відвертого вимагання, в усякому разі, ніколи не упускали нагоди пожитися. Один з найбільш характерних у цьому відношенні випадків стався з конунгом Олавом Трюгвасоном та скальдом Халльфредом. Останній склав вісу ** на честь Олава, за що той нагородив його мечем. Скальд став просити, щоб конунг подарував йому ще й перев'язь. Олав погодився, але при умові, що Халльфред складе ще одну вісу, в якій буде вісім разів (за кількістю віршів) повторене слово «меч». Скальд одразу ж зробив це і одержав подарунок²³.

Подібний випадок трапився з іншим Олавом — Святим. Він привів свого друга скальда Сігвата до скарбниці і той, побачивши красивий і дорогий меч, не забарився у віршованій формі попросити винагороди²⁴.

Саги із завидною пунктуальністю фіксують розміри винагородження: хтось одержав обруччя в півмарки, хтось — два, а найбільш щасливі — по п'ятдесят марок срібла²⁵. Та й якості конунга багато в чому оцінюються саме з цієї точки зору: «той, що роздає персні», «щедрий на гривни» — ось прозвиська «доброго» правителя. Цілком природно допустити, що Боян разом з творчою манерою скальдів запозичив їх звички.

Однак така вимогливість скальдів — не просто любов до золота. Згідно з уявленнями скандинавів, у скарбах, якими володіє людина, втілюються її щастя й успіх²⁶. Пожадливістю це міг назвати іноземець — людина, вихована в інших традиціях. Саме такою людиною і був автор «Слова о полку Ігоревім».

Для нього звичай прохати золота, прикрас або ж грошей був чимось незвичайним і, можливо, незбагненим. Фразу «Велесовь внуче» скоріше за все треба розуміти як «любитель грошей, золота». Це підтверджує давно помічене дослідниками дещо іронічне ставлення автора «Слова о полку Ігоревім» до свого знаменитого попередника. Можливо,

²¹ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1984.— С. 241.

* Драпа — віршована пісня у давньоскандинавській поезії X—XIII ст. Драпи створювалися на честь окремих осіб чи цілих родів.

²² Там же.— С. 240.

** Віса — один з жанрів скальдичної поезії.

²³ Петров В. С. Пoesия скальдов и понятие народности в искусстве // Скандинавский сборник.— Т. 18.— С. 189; Снорри Стурлусон. Круг земной.— М., 1980.— С. 149.

²⁴ Снорри Стурлусон. Круг земной.— С. 320—321.

²⁵ Там же.— С. 97, 189, 232, 281, 326; Адмони В. Г. Скальды при дворе конунгов // ТОДРЛ.— Л., 1985.— Т. 38.— С. 506—508; Стеблин-Каменский М. И. Культура Исландии.— Л., 1967.— С. 93.

²⁶ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— С. 231.

чутки про велику прихильність Бояна до грошей дожили до XII ст., але вірогідніше, що причина того — самі твори поета, який міг запозичити у скальдів стереотип хвалебної пісні, а саме: спочатку називалося ім'я правителя, якому вона присвячувалася, далі перелічувалися його походи та битви й уславлювалася щедрість, а на закінчення висловлювалося прохання про винагороду²⁷. Якщо Боянові пісні були записані (а у нас немає підстав відкидати такої можливості), то автор «Слова» міг з перших рук дістати інформацію про любов поета до нагород, грошей — «скота» за термінологією XII ст.

Можна припустити також, що скальдичні мотиви у творчості Бояна, застосування ним прийомів, характерних для скандинавської поезії, змусили автора «Слова» зашифрувати вираз «любитель грошей» на зразок кенінгу — «Велесовъ внуче», натякаючи таким чином на особливості стилю свого попередника*.

Підсумовуючи все вищесказане, хотілося б підкреслити, що думка про зв'язок Бояна із скальдичною поезією абсолютно не здається незвичайною, якщо згадати ту історичну обстановку, в якій йому довелося жити і творити. Можна згадати, наприклад, часті відвідини скандинавами Києва, і навіть їх службу при дворі Ярослава Мудрого, зокрема такого відомого скальда, як Харальд Суворий, чиї вірші, присвячені Єлизаветі Ярославні, стали знаменитими. Автор «Слова о полку Ігоревім» порозкидав по тексту свого твору численні натяки на зв'язок Віщого Бояна з варязькими скальдами. Частина з них виявлена і пояснена, інша — ще чекає на своє дослідження. Саме таким натяком і є характеристика Бояна як «Велесова онука».

²⁷ Стеблун-Каменский М. И. Культура Исландии.— С. 101—102.

* Хотілося б висловити припущення, що вислів «Велесовъ внуче» вже у часи автора «Слова» міг уживатися як стійке прізвисько Бояна. Воно дуже нагадує «дво-членні» прізвиська скальдів, наприклад, «Дзвін терезів» — прізвисько скальда Ейнара (до речі, одержане ним також через дорожочинний подарунок — дорогі терези). Якщо це так, то стає зрозумілим вираз «Слова» кількома рядками вище того, що ми розглядаємо: «Пѣти было пѣснь Игореви, того внуку». Якщо «Велесів онук» — прізвисько, яке могло вживатися самостійно, без імені Бояна, то тут ми маємо справу саме з таким випадком. «Того внуку» — означає «Велесову онуку».

В. П. ФІСАНОВ (Чернівці)

ЧЕХОСЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ (1917—1918 рр.)

1918 р. був не тільки завершальним роком першої світової війни. Він став також останнім для Габсбурзької імперії, розпад якої привів до утворення у Центральній та Південно-Східній Європі ряду незалежних буржуазних держав — Чехословаччини, Австрії, Угорщини та Югославії*. Зовнішньополітичні аспекти їх виникнення, зокрема Чехословацької республіки, є предметом гострих ідеологічних дискусій між істориками-марксистами й буржуазними дослідниками. Останні, всупереч історичній правді, стверджують, що вирішальна роль у створенні самостійної чехословацької держави належала країнам Антанти — Великобританії, Франції, а згодом і США, які ніби були прихильниками національно-визвольної боротьби пригноблених народів Австро-Угорщини, і на заключному етапі війни саме їхня позиція визначила долю держав, що виникали на уламках монархії Габсбургів¹.

* До 1929 р. офіційна назва Югославії — Королівство сербів, хорватів і словенців.

¹ Mamaty V. S. The United States and East Central Europe, 1914—1918.— Princeton. 1957.— 401 p.; Fest W. Peaceor partition? The Habsburg Monarchy and

Питання виникнення Чехословащини розглядалися як у чехословацькій, так і радянській історіографії². Історики-марксистично справедливо доводять, що вирішальним фактором утворення Чехословацької республіки та інших незалежних держав була не підтримка їх західними країнами, а революційна боротьба народів Габсбурзької монархії за своє соціальне і національне визволення, яка набула нових могутніх імпульсів після краху російського самодержавства і особливо з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. Політика Антанти і США щодо майбутнього Австро-Угорської імперії аналізується радянськими істориками у зв'язку з іншими, більш широкими проблемами. В загальному плані важливі їх аспекти розглядалися у статті М. В. Кірсенка³. Однак досліджень, у яких детальніше б розглядалася позиція тієї чи іншої держави Заходу щодо чехословацького питання в роки першої світової війни, поки що немає. У даній замітці робиться спроба заповнити деякі прогалини у вивченні даної проблеми, зокрема, проаналізувати британську політику після перемоги Великого Жовтня щодо майбутнього народів Чехії та Словачії.

В силу свого географічного положення чеські та словацькі землі відігравали роль своєрідної сполучної ланки між різними областями Габсбурзької монархії. Зберігаючи їх у своєму складі, Австро-Угорщина могла існувати як державне ціле. У протилежному випадку вона розпалася на ряд нічим не з'єднаних земель.

Проводячи лінію на збереження рівноваги сил у повоєнній Європі, де Британія знову зайняла б позицію міжнародного арбітра, правлячі кола країни вбачали своє основне завдання у підтримці існуючого політичного і соціального статус-кво на континенті. По суті, англійська політика щодо монархії Габсбургів в той період визначалася формулою: «Якщо б Австрія не існувала, її необхідно було б створити». Дотримуючись подібних постулатів, лорд Роберт Сесіл, наприклад, у листі міністрові закордонних справ Англії А. Бальфуру від 28 грудня 1917 р. підкреслив: «Особисто я вважаю, що незалежність Польщі, Югославії чи навіть Богемії** не відповідає британським інтересам»⁴.

У той же час англійська дипломатія вела інтенсивні пошуки шляхів, спрямованих на всебічне ослаблення Австро-Угорщини, маючи на меті її повний розрив з кайзерівською Німеччиною. Неодноразові спроби заключити сепаратний мир з Габсбургами закінчилися безрезультатно. Проте англійські політики продовжували «переговори заради переговорів», щоб утримати Габсбурзьку монархію від активних дій, зокрема, відвернути можливе перекинення австро-угорських військ на Західний фронт. Щоб не дратувати політичних діячів Австро-Угорщини перспективою її розвалу, Ллойд Джордж на засіданні Военного кабінету***

British policy 1914—1918.—New York, 1978.—276 p.; Seton-Watson, H. and Ch. The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary.—London, 1981.—458 p.; Calcott W. R. The last war aim: British opinion and the decision for Czechoslovak independence 1914—1919 // Historical Journal.—London, 1984.—N 4.—P. 979—989.

² Kral V. Vznik CSR / Odp. red. Fikar M.—Praha, 1985.—321 s.; Matoušek S. Vznik a vyoj společného státu Čechů a Slováků.—Praha, 1980.—506 s.; Urbau O. Ceska společnost. 1848—1918.—Praha, 1982.—694 s.; Křížek J. Vznik Československa.—Praha, 1978.—117 s.; Шмераль Я. Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 году.—М., 1969.—338 с.; Рубинштейн Е. И. Крушение австро-венгерской монархии.—М., 1963.—428 с.; Клеванский А. X. Распад Австро-Венгрии и образование Чехословакии // Сов. славяноведение.—1978.—№ 5.—С. 9—19.

³ Кирсенко М. В. Из истории политики западных держав по чехословацкому вопросу в 1914—1918 гг. // Вестник КГУ. Сер. Международные отношения и международное право.—Киев, 1982.—Вып. 14.—С. 52—59.

** Спочатку назва території, на якій утворилася держава Чехія. В 1526 — 1918 рр. офіційна назва Чехії.

⁴ The Mirage of Power. British foreign policy 1902—1922. The documents.—London, 1972.—Vol. 3.—P. 598.

*** Новий верховний орган, створений у грудні 1916 р. після приходу до влади коаліційного уряду на чолі з Д. Ллойд Джорджем.

З січня 1918 р. заявив: «Необхідно дати зрозуміти Австрії, що ми не збираємося руйнувати її»⁵. Свої імперіалістичні цілі Лондон намагався замаскувати псевдодемократичною фразеологією. Деякі політики запропонували навіть «узгодити» заяву Ллойд Джорджа щодо воєнних цілей «з демократичними принципами, проголошеними більшовиками»⁶, щоб хоча б у деякій мірі «нейтралізувати» революціонізуючий вплив ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції, особливо ленінського принципу про право націй на самовизначення. Саме тому прем'єр-міністр запропонував згадати в ній про пригноблені національності Габсбурзької монархії — «італійців, хорватів, словаків, чехів...», які прагнуть до тієї чи іншої форми автономії»⁷. Але навіть у такому стриманому формулюванні ця пропозиція не була прийнята. 5 січня 1918 р. Ллойд Джордж виступив із заявою, у якій, зокрема, зазначалося, що «...розвал Австро-Угорщини не входить у британські воєнні цілі»⁸. Зауважимо, однак, що він не взяв на себе і зобов'язань щодо її «виживання».

Англійський прем'єр-міністр і раніше проводив дворушну політику щодо монархії Габсбургів. Так, у розмові з американським послом у Лондоні У. Пейджем 11 лютого 1917 р. Ллойд Джордж підкреслив, що «британський уряд не бачить причин для розчленування Австрії шляхом відторгнення Угорщини і Богемії». Водночас він не забув нагадати про свою «давню прихильність» до вільної боротьби «малих націй», зауваживши, що їх долю необхідно вирішувати, виходячи з «принципу національності». Нечітко уявляючи собі етнічну приналежність народностей, що населяли Австро-Угорщину, Ллойд Джордж говорив: «Слов'яни, румуни, серби та італійці, як і населення Боснії та Герцеговіни, згідно з національним принципом повинні бути звільнені від австрійського контролю»⁹.

Революційне піднесення, яке охопило Австро-Угорщину після перемоги Жовтневої революції, турбувало найбільш далекоглядних представників британського правлячого класу, які не виключали можливості її розпаду. На заключному етапі імперіалістичної війни 1914—1918 рр. Воєнний кабінет все частіше обговорював найбільш гострі проблеми внутрішньої та зовнішньої політики Габсбурзької імперії. Вони аналізувалися у численних меморандумах різних комітетів та відомств. Так, наприклад, комітет по реконструкції у квітні 1917 р. розробив і подав на розгляд кабінету меморандум «Економічний націоналізм в Австро-Угорщині». В наступному році ця ж тема була продовжена в інформаційній записці секретаря Воєнного кабінету полковника М. Хенкі¹⁰. Про соціалістичний рух серед пригноблених народів монархії йшла мова у доповіді бюро політичної розвідки «Слов'янські соціалісти в Австро-Угорщині»¹¹. Такий інтерес до відцентрових тенденцій, що розхитували імперію Габсбургів, був не випадковим. Правлячі кола Англії, дотримуючись традиційної лінії на збереження Австро-Угорщини (правда дещо в скороченому вигляді), намагалися водночас контролювати внутрішні процеси, що відбувалися в монархії. В разі виникнення нестабільної політичної ситуації в Центральній і Південно-Східній Європі, викликані революційними потрясіннями, англійські політики розраховували використати її у своїх імперіалістичних цілях. Деякі відомства Британії займали більш радикальну позицію щодо питання розпаду Габсбурзької імперії. Особливо наполегливо лінію на її розчленування проводив створе-

⁵ The Mirage of Power...— P. 600.

⁶ Great Britain. Cabinet Office. Subject index of War Cabinet minutes. 1916 dec.— 1918 mar.— London, 1969.— Vol. 40.— P. 188.

⁷ The Mirage of Power...— P. 607.

⁸ U. S. Department of State. Papers relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia.— Washington, 1932.— Vol. 2.— P. 9 (далі — FRUS).

⁹ The Papers of Woodrow Wilson.— Princeton (N. I.), 1982.— Vol. 41.— P. 212.

¹⁰ Great Britain. Cabinet Office. War Cabinet memoranda. 1916 dec.— 1919 oct.— London, 1979.— P. 39.

¹¹ Ibid.— P. 16.

ний у лютому 1918 р. під егідою Форін офіс відділ політичної розвідки на чолі з У. Тіррелем. Його співробітники постійно готували для офіційних інстанцій, і насамперед Воєнного кабінету, записки та меморандуми про внутрішнє положення в монархії¹². В них проводилася думка не тільки про неминучість, а й необхідність розпаду Австро-Угорської імперії. Займаючи таку позицію, англійські політики, як вони самі неодноразово заявляли, керувалися аж ніяк не благородними ідеями «захисту прав малих націй» і «принципу самовизначення». Вони виходили не тільки з кон'юнктурних, тимчасових цілей британського імперіалізму (у даному випадку — ослаблення Австро-Угорщини як воєнного суперника Антанти), а й діяли з урахуванням довгочасних стратегічних інтересів британського правлячого класу в Східній Європі¹³. Співробітники відділу політичної розвідки вважали, що виникнення на уламках Габсбурзької імперії ряду незалежних держав приведе до створення нездоланного бар'єру проти німецької експансії на далеких підступах до Британської імперії.

Правлячі кола Англії, розуміючи неминучість краху Австро-Угорщини, готувалися до такого, найменш бажаного і зручного для британського імперіалізму, результату. Так, наприклад, Дж. Клерк, який очолював воєнний відділ Форін офіс, у своїй записці для Воєнного кабінету на початку листопада 1917 р. писав про можливість створення незалежної Чеської держави. Вказуючи на географічне положення чеських земель, він зауважив, що Чехія — це та «пряжка слов'янського поясу», за допомогою якої можна заступити шлях у Східну Європу. При цьому зазначалося, що в разі її створення в Центральній Європі виникнуть «дуже складні політичні та воєнні проблеми, які буде нелегко вирішити»¹⁴. Британські політики не могли не рахуватися з реальністю політичної ситуації, яка склалася в Австро-Угорщині наприкінці першої світової війни. Ще в 1916 р. В. І. Ленін писав про можливість виникнення після її закінчення «... нової держави угорської, чеської...», підкреслюючи, що «...англійські імперіалісти... намічають цей другий результат на випадок своєї перемоги»¹⁵. На початку 1918 р. час для здійснення цього «запасного варіанту» в політиці Англії ще не наступив.

В обстановці зростання й дальшого поглиблення класової та національно-визвольної боротьби народних мас у Центральній та Південно-Східній Європі, коли могла впасти не тільки монархія Габсбургів, а й створювалася реальна загроза існуванню самого капіталістичного ладу в регіоні, британський імперіалізм та його союзники вирішили використати своєрідний «соціальний резерв» — буржуазно-націоналістичне угруповання Т. Масарика, Е. Бенеша, М. Штефаника. На початку війни стосунки з керівниками чехословацької буржуазної еміграції не були в центрі уваги британської політики. Англійський уряд намагався обмежити їх діяльність лише пропагандистськими та розвідувальними акціями, спрямованими на підірив центральних держав зсередини. На заключному етапі війни ситуація докорінно змінилася. Британські політики у 1918 р. намагалися при підтримці представників емігрантської чехословацької буржуазії спрямувати революційний та національно-визвольний рух у чеських і словацьких землях виключно в буржуазно-націоналістичне русло. Подібні цілі правлячі кола Англії мали і в ході антирадянського заклоту чехословацького корпусу, що знаходився на території Радянської Росії. З іншого боку, керівництво чехословацької буржуазної еміграції розраховувало використати активну участь своїх легіонів в інтервенції проти Радянської Республіки як ефективний засіб

¹² Ibid.— P. 16, 17, 36.

¹³ Calder K. J. Britain and the Origins of the New Europe, 1914—1918.— Cambridge, 1976.— P. 113.

¹⁴ Ibid.— P. 136.

¹⁵ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економизм» // Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 100.

тиску на держави Антанти і США, вимагаючи від них таким чином політичного визнання Чехословацької національної ради.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції суперництво між імперіалістичними державами на міжнародній арені відходило на другий план, поступаючи місцем їхній спільній боротьбі проти революційної Росії та національно-визвольних рухів колоній і пригноблених народностей. В. І. Ленін підкреслював у той час, що «...всі події світової політики зосереджуються неминуче навколо одного центрального пункту, а саме: боротьби всесвітньої буржуазії проти Радянської Російської республіки...»¹⁶. Англійські імперіалісти, безумовно, не були винятком. Заколот чехословацького корпусу союзники розраховували використати як своєрідний детонатор антирадянських виступів контрреволюційних сил по всій Країні Рад. Не випадково, що питання формування та озброєння чеських і словацьких з'єднань в Радянській Росії розглядалися Военним кабінетом задовго до їх виступу. Наприклад, у липні 1917 р. відділ інформації Форін офіс подав на розгляд кабінету меморандум «Чеська армія»¹⁷. Його автором був знавець національних проблем у Габсбурзькій монархії, відомий публіцист та історик Р. У. Сетон-Уотсон. У документі підкреслювалося, що автономні чехословацькі військові формування поступово перетворюються у вагомий політичний фактор, який згодом відіграватиме неабияку роль «у русі за чеську незалежність і розчленування Австро-Угорщини»¹⁸.

Радянський уряд 26 березня 1918 р. заявив про свою готовність сприяти виїзду чехословацьких легіонерів через Владивосток у Францію. Однак керівники Антанти, як і діячі буржуазних емігрантських кіл, і не гадали про евакуацію цих частин з Радянської Росії. Особливо завзятими її противниками були англійські імперіалісти. 11 травня 1918 р. перший лорд Адміралтейства Я. Сметс і начальник генерального штабу Г. Вільсон направили у Военний кабінет записку, в якій висловлювалася стурбованість тим, що чехословацькі частини планується перевести на Західний фронт в той час, коли докладаються великі зусилля щодо забезпечення інтервенції в Радянську країну з боку Японії¹⁹. 16 травня 1918 р. британський консул у Владивостоці отримав секретну телеграму з Форін офіс, у якій прямо вказувалося на можливість використання чехословацького корпусу в Сибіру під час інтервенції в Країну Рад²⁰. Наступного дня відбулося засідання Военного кабінету, на якому розглядалося питання про «використання чехословацьких з'єднань у Владивостоці як ядра союзної інтервенції»²¹. Після тривалих дебатів за пропозицією Ллойд Джорджа було прийнято рішення про те, що імперський генеральний штаб негайно розгляне можливість ефективного використання у Сибіру «переозброєних» чехословацьких легіонів. При цьому вказувалося на необхідність їх об'єднання з «канадськими формуваннями, британськими військами з Гонконгу, а також з французькими та японськими контингентами»²². Зауважимо, що у своєму щоденнику секретар кабінету М. Хенкі позначив цю і подібні до неї зустрічі грифом «особливо секретні». В ході дискусій члени кабінету прийшли до одностайної думки — інтервенція в Радянську Росію повинна здійснюватися з метою «...заступити шлях німцям до корисних копалин Сибіру та Уралу»²³. Цей дипломатичний маневр був розрахований, насамперед, на обман чехословацьких солдатів, яким відводилася роль піша-

¹⁶ Ленін В. І. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 155.

¹⁷ Great Britain. Cabinet Office. War Cabinet memoranda.— P. 24.

¹⁸ Seton-Watson, H. and Ch. Op. cit.— P. 214.

¹⁹ Волков Ф. Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит.— М., 1980.— С. 42.

²⁰ Ротштейн Э. Когда Англия вторглась в Советскую Россию.— М., 1982.— С. 77.

²¹ The Mirage of Power...— P. 682.

²² Ibid.— P. 684.

²³ Roskill S. Hankey: Man of Secrets.— New York, 1971.— Vol. 1.— P. 553.

ків в антирадянських планах Антанти. Саме тому на Роберта Сесіла була покладена відповідальна місія пояснити Е. Бенешу, а через нього чехословацьким легіонерам, що головним завданням їхньої експедиції «буде боротьба з німцями»²⁴.

Воєнний кабінет систематично розглядав найважливіші питання підготовки та здійснення антирадянського заклоту. Про це, зокрема, свідчать телеграми, які надсилалися англійським урядом своїм представникам у Радянській країні. Вони торкалися, на перший погляд, суто технічних питань, наприклад, «транспортування чехословацьких з'єднань»²⁵. Насправді ж, це були інструкції, у яких ставилися завдання дальшого розширення іноземної інтервенції в Країну Рад. Важливим моментом у зв'язку з цим була і фінансова підтримка виступу чехословацького корпусу, яка особливо посилилась в січні 1918 р., коли він став автономною частиною французької армії в Радянській Республіці. Вже на червень того ж року Англія витратила з цією метою майже 80 тис. фунтів стерлінгів²⁶.

23 травня 1918 р. на розгляд Воєнного кабінету був представлений меморандум Роберта Сесіла, присвячений «чехословацькому рухові» у Радянській Росії²⁷. 28 травня, вже після початку заклоту, в Лондоні відбулася розмова з «чехословацького питання» між міністром закордонних справ Франції С. Пішоном і М. Хенкі, у ході якої розглядався, насамперед, його антирадянський аспект²⁸. «Лондон, — зазначав у своїх мемуарах Масарик, — хотів бачити нас у європейській Росії та Сибіру». Сам він також був не проти приєднання корпусу до «будь-якої достатньо могутньої армії, щоб вступити у боротьбу з більшовиками... в ім'я демократії»²⁹. Дальші події показали, що чехословацькі з'єднання у Радянській Росії в кінці травня 1918 р., як і розраховували в Лондоні та Парижі, стали тією силою, навколо якої об'єдналася внутрішня й зовнішня контрреволюція. Радянський уряд своєчасно розгадав і розкрив класову суть білочеського заклоту як складової ланки антирадянських дій Антанти. В. І. Ленін у записці в Народний комісаріат закордонних справ у кінці травня писав, що в газети необхідно дати архітривожне повідомлення про блок англійців, французів, чехословаків та білих з японцями³⁰.

Важлива роль на Заході у зв'язку з початком заклоту чехословацького корпусу відводилася керівникам націоналістичних буржуазних угруповань, які знаходилися в еміграції, зокрема Т. Масарику, Е. Бенешу, М. Штефанику. Останні мали далекосяжні плани, пов'язані з активною участю підпорядкованих їм з'єднань в інтервенції Антанти проти молоді Республіки Рад. Як вже зазначалося, емігрантські кола намагалися використати участь чехословацьких легіонерів, цієї «армії без країни», в антирадянській інтервенції для досягнення своєї основної мети — політичного визнання угруповання Масарика з боку Антанти і США. Той факт, що «ми мали армію і... були єдиною визначною політичною і військовою організацією в Росії, — згадував пізніше Масарик, — збільшував наше значення»³¹. Останній всіляко намагався підкреслити свою особисту роль у здійсненні інтервенції. Так, у листі державному секретарю США Р. Лансінгу від 20 липня 1918 р. він називав себе «володарем Сибіру і половини Росії» та політичним керівником трьох армій — в Ро-

²⁴ The Mirage of Power...— P. 684.

²⁵ Great Britain. Cabinet Office. War Cabinet memoranda.— P. 35, 36.

²⁶ Calder K. J. Op. cit.— P. 137.

²⁷ Great Britain. Cabinet Office. War Cabinet memoranda.— P. 35.

²⁸ Roskill S. Op. cit.— P. 555.

²⁹ Masaryk T. G. Die Welt Revolution. Erinnerungen und Betrachtungen. 1914—1918.— Berlin, 1925.— S. 201.

³⁰ Ленин В. И. Записка в Народный комиссариат по иностранным делам (не ранее конца мая 1918 г.) // Ленинский сборник.— М., 1970.— Т. 37.— С. 85.

³¹ Masaryk T. G. Op. cit.— S. 201.

сії, Франції та Італії³². Все це ніби свідчить про самостійну роль Масарика і його прибічників щодо здійснення інтервенціоністських планів, проте насправді було не так. Більш реалістично дані події оцінював Е. Бенеш. У своїх мемуарах він підкреслював: «Для мене найважливішим було те, що наша армія в Росії, наскільки я розумію, була для союзників лише пішаком на шаховій дошці, щоправда пішаком дуже важливим... Ми самі не могли вирішувати, здійснювати інтервенцію чи не здійснювати її»³³. Згодом, говорячи про роль чехословацьких з'єднань в антирадянських виступах, Ллойд Джордж неодноразово вказував на їх залежність від союзників. Зокрема, у мемуарах він писав: «Ми не перебільшимо, якщо скажемо, що присутність чеського легіону була визначальним фактором у нашій сибірській експедиції»³⁴.

Англійські імперіалісти намагалися всіма засобами затримати чехословаків у Сибіру. Не випадково у серпні 1918 р. Воєнний кабінет після довготривалих дискусій прийняв рішення визнати Чехословацьку раду в Парижі «вищим органом чехословацьких національних інтересів»^{****}, а її збройні сили — «союзною воюючою армією»³⁵. Це було своєрідною платою за дальшу участь чехословацьких формувань в антирадянській інтервенції, яка набувала все більшого розмаху. Однак це зовсім не означало, що правлячі кола Британії вирішили підтримати чехів і словаків щодо самовизначення. Роберт Сесіл підкреслював: «Ми вимушені були підтвердити вимоги чехословаків про незалежність...», повністю усвідомлюючи при цьому «справжнє значення наших завірянь». Більш відверто він висловився у меморандумі від 2 вересня 1918 р.: «Наше визнання чехів було сформульоване в дуже обережних висловлюваннях. Хоча воно узгоджується з принципом розчленування Австрії, насправді, ми не зв'язані цим рішенням»³⁶. Таким чином, у Лондоні не йшли далі двозначних завірянь, від яких були готові відмовитися в будь-який момент. Англійський уряд уникав також брати на себе зобов'язання щодо визнання вимоги «незалежної Чехословаччини». Лише в умовах фактичного розпаду Австро-Угорщини, коли її збереження було вже неможливим, правлячі кола Британії, побоюючись дальшого поглиблення революційних процесів у Центральній та Південно-Східній Європі, вимушені були «повернутися обличчям» до нових політичних реалій. В кінці жовтня 1918 р., розуміючи, який вирішальний вплив на розпад Габсбурзької імперії мав процес формування чехословацької державності, міністр закордонних справ Англії А. Бальфур надіслав у Воєнний кабінет меморандум «Чехословаччина. Європейські зміни»³⁷.

Треба сказати й про ту роль, яку відіграло керівництво буржуазної еміграції у справі створення незалежної Чехословаччини. Діяльність емігрантських угруповань була спрямована, передусім, на підтримання соціального статус-кво у Центральній Європі і на стримування революційної боротьби трудящих чеських і словацьких земель, спрямування її в буржуазно-націоналістичне русло. Все це відповідало класовим інтересам західноєвропейського та американського імперіалізму у даному регіоні. Саме тому політична роль чехословацької буржуазної еміграції на заключному етапі війни значно збільшилася. Цьому сприяла також і активна участь чехословацьких збройних формувань в антирадянській інтервенції союзників. Але і тоді, як підкреслював радянський дослідник Я. Б. Шмераль, «...її вплив розповсюджувався не стільки на вирішення питання про те, бути чи не бути Чехословацькій державі, скільки на те,

³² FRUS: The World War, 1918.— Washington, 1933.— Vol. 1.— P. 818.

³³ Beneš E. Naše revoluce.— Praha, 1923.— S. 213.

³⁴ Ллойд Джордж Д. Военные мемуары.— М., 1937.— Т. 6.— С. 90.

^{****} 29 червня 1918 р. рішення про визнання Чехословацької національної ради як першооснови майбутнього чехословацького уряду було прийнято Францією.

³⁵ Hoyt E. The Army without a country.— London; New York, 1967.— P. 154.

³⁶ Calder K. J. Op. cit.— P. 210—211.

³⁷ Great Britain. Cabinet Office. War Cabinet.— P. 163.

якою буде ця держава»³⁸. Проте навіть у такому аспекті діяльність емігрантських угруповань не спроможна була суттєво вплинути на позицію Великобританії та інших держав Антанти з чехословацького питання. Їхня політика формувалася під впливом більш важливих факторів, дія яких посилилася після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це, насамперед, дальше зростання класової та національно-визвольної боротьби чехів, словаків, південних слов'ян та інших пригноблених народів Австро-Угорщини, а також глибокі якісні зрушення, що докорінно змінили всю систему міжнародних відносин.

³⁸ Шмераль Я. Б. Указ. соч.— С. 76.

Л. О. НЕСТЕРЕНКО (Запоріжжя)

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР ТА ЗНАЧЕННЯ РЕФОРМАЦІЙНОГО РУХУ У ФРАНЦІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Характерними явищами для Франції XVI ст. були розклад феодальних відносин і зародження капіталістичного укладу, формування буржуазії та пролетаріату, нових форм ідеології, які знайшли своє відображення насамперед у реформації й гуманізмі. Причому виступи проти феодальних порядків і католицької церкви французьких гуманістів Г. Бюде, Ж. Лефевра д'Етапля, Ф. Рабле, М. Монтеня та інших не мали такого великого соціального розмаху, як реформація. Причина цього полягає у тому, що в епоху середньовіччя, як зазначав Ф. Енгельс, «почуття мас живилися виключно релігійною поживою; через це, щоб викликати бурхливий рух, треба було власні інтереси цих мас виставляти їм у релігійному вбранні»¹.

В буржуазній історіографії проблемам реформації у Франції присвячена значна кількість літератури. Зокрема, французькі дослідники останнім часом основну увагу звертають на фактологію, історико-психологічні моменти, на вивчення «колективних емоцій», намагаючись на їх основі пояснити тогочасні події. Вони надають великого значення висвітленню зв'язків між гуманізмом і реформацією, ролі окремих їх діячів, психології різних соціальних груп².

Західнонімецькі й англійські історики головні зусилля спрямовують на висвітлення причин соціальних та ідеологічних рухів у Франції XVI ст., ставлення до кальвінізму різних прошарків буржуазії, зв'язків між народними та єретичними рухами. При всій різноманітності досліджень для сучасних буржуазних істориків характерне заперечення соціально-економічних причин появи реформації й громадянських війн. Це, зокрема, знайшло свій вияв у пропагуванні ідей про перевагу психологічного фактора в реформації, про те, що у ній відбилися «національний рух», «особливості історичної долі» того чи іншого народу, і тому неправомірно зводити її до однієї наднаціональної, тобто соціальної, причини. Ці думки проводяться в узагальнюючих працях сучасних французьких істориків Ж. Делюмо, А. Лапейра, С. Мура.

Найбільш солідним у буржуазній історіографії є дослідження Л. Ромьє, який зробив спробу пов'язати економічне становище Фран-

¹ Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 299—300.

² Richet D. Aspects socio-culturels des conflits religieux à Paris dans la seconde moitié du XVI siècle // Annales. Economies, sociétés, civilisation.— Paris, 1977.— № 4.— P. 764—789; Wendel F. Calvin et l'humanisme // Cahiers de la revue d'histoire et de philosophie religieuses.— Paris, 1976.— № 45.— P. 79—91.

ції першої половини XVI ст. з поширенням кальвінізму і громадянськими війнами³. Сучасні фрунцузькі історики відійшли від цих позицій. Так, Ж. Делюмо не тільки заперечує соціальні причини реформаційного руху, а й зводить його зміст до пошуку якоїсь «більш солідної, живої системи, ніж та, якій навчало духовенство, часто малоосвічене»⁴. Саму реформацію він намагається показати як явище надкласове, зазначаючи при цьому, що під час поширення її ідей зникли класи, «багаті та бідні, інтелігенти й дворяни, буржуа і духовенство приєдналися до реформації»⁵. Першу половину XVI ст., коли різко загострилися соціальні суперечності й визрівали передумови громадянських війн, деякі французькі історики зображають як період «соціального миру»⁶. Невизнання методологічних принципів історичного матеріалізму при дослідженні взаємозв'язків між соціально-економічними відносинами та ідеологією призводить буржуазних істориків до одностороннього, спрощеного відображення подій минулого.

У радянській історіографії проблема французької реформації розроблена ще недостатньо. Певною мірою це питання висвітлюється в «Історії Франції»⁷, а також у статтях про видатних представників гуманізму⁸. Останнім часом з'явилися праці, присвячені показу деяких аспектів духовного життя французького суспільства першої половини XVI ст., глибинних процесів, що сприяли розвитку нової ідеології⁹. Актуальне значення мають дослідження В. І. Райцеса й О. В. Трофімової, М. А. Молдавської. Вони розглядають окремі сторінки участі селян південного заходу Франції, Провансу та міських низів Ла Рошелю в реформаційному русі першої половини і середини XVI ст.¹⁰ Проте у радянській історіографії ще відсутні праці, в яких глибоко та всебічно досліджувалися б усі аспекти розвитку реформації у Франції, а також соціальний склад учасників руху на всіх його етапах.

У даній публікації автор робить спробу розкрити соціальну основу різних напрямів реформаційного руху у Франції, роль народних мас на кожному з етапів цього руху. Це має важливе значення для висвітлення історії перехідної епохи від феодалізму до капіталізму в Західній Європі XVI—XVIII ст. Ф. Енгельс писав: «Реформація — лютеранська і кальвіністська — це буржуазна революція № 1 з Селянською війною як критичним епізодом... Революція № 1, — яка була більш європейською, ніж англійська, і стала європейською значно швидше, ніж французька...»¹¹.

Одним з перших ідеологів французької реформації був Лефевр д'Етапль, який ще в 1512 р. сформулював у коментарях до «Послань»

³ Romier L. Le Royaume du Catherine de Medicis.— Paris, 1922.— V. 1—2.— 244 p., 304 p.

⁴ Delumeau J. Naissance et affirmation de la Reforme.— Paris, 1973.— P. 278.

⁵ Ibid.— P. 146.

⁶ Lareuge H. Les monarchies européennes du XVI.— Paris, 1967.— 368 p.

⁷ История Франции.— М., 1972.— Т. 1.— С. 177—187.

⁸ Лившиц Р. В. Этьен Доле // Труды Ленингр. библиотеки. ин-та.— Л., 1957.— Т. 2.— С. 49—52; Матвиевская Г. П. Рамус (1515—1572).— М., 1971.— 152 с.

⁹ Ревуненкова Н. В. Идея гуманизма в трактовке Жана Кальвина // Культура эпохи Возрождения и Реформация. — Л., 1981. — С. 178—187; Ревуненкова Н. В. О гуманистической тенденции в ереси «духовных либертинов» // Социально-философские аспекты критики религии.— Л., 1983.— С. 152—164.

¹⁰ Райцес В. И. О некоторых радикальных тенденциях во французском реформационном движении середины XVI века // Культура эпохи Возрождения и Реформация.— Л., 1981.— С. 187—203; Трофимова О. В. Начало реформационного движения в городе Ла Рошели и его округе // Средневековый город.— Саратов, 1978.— Вып. 5.— С. 96—113; Трофимова О. В. Позиция городских низов в начальном этапе гугенотских войн // Средневековый город.— Саратов, 1981.— Вып. 6.— С. 159—161; Молдавская М. А. Народные движения и Реформация в Провансе в первой половине XVI в. // Средние века.— М., 1985.— Вып. 48.— С. 195—213.

¹¹ Енгельс Ф. З рукописної спадщини. До «Селянської війни» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 398.

апостола Павла основні положення реформації, що передували окремим догмам лютеранства. Останнє, як відомо, виникло у Німеччині в 1517 р. Цей факт свідчить про те, що зародження реформаційного руху та його ідеології у Франції було відображенням глибоких внутрішніх процесів, які відбувалися в цій країні, а не зовнішнього впливу.

На наш погляд, можна виділити два періоди в його розвитку: 1) поширення ідей Лєфєвра д'Етапля і М. Лютера та різноманітних єресей, що виникли на їх основі, з 20-х років XVI ст.; 2) кальвіністський — з середини 40-х років.

У перший період відбувалося повільне сприйняття реформаційних ідей широкими колами французького суспільства. Вже в 1520 р. одному з діячів реформації у Швейцарії У. Цвінглі повідомляти з Франції: «Немає книг, які купували б з більшою жадобою, ніж лютерівські»¹². Протестантські общини виникли майже по всій території країни: в Мюльгаузі (на початку 20-х років), у Бордо (1523 р.), Ліоні (1524 р.), Монпельє (1526 р.), Анноні (1531 р.), в Німі (1537 р.)¹³. Переважно вони виникали у великих містах, університетських центрах, а також районах вздовж кордону з Німеччиною та Нідерландами, звідки до Франції систематично прибували протестантські проповідники¹⁴. За кількістю членів ці секти були невеликі — налічували десятки, рідко сотні чоловік (у Парижі — 300—400 чол.).

Серед сучасних французьких істориків немає єдиної думки щодо рушійних сил реформації. Частина їх апелює до твердження А. Озе, згідно з яким до 1560 р. протестантизм був «релігією маленьких людей»¹⁵, тобто простого народу, що більш за всіх постраждав від зростання експлуатації, від «революції цін». Його думку підтримував Л. Ромьє, який вказував, що основна маса втікачів в першій половині XVI ст. з Франції в Женеву були ремісниками. Ж. Делюмо вважає таке трактування застарілим. Він стверджує, що основний контингент протестантських общин формувався з буржуазії, духовенства і вищого дворянства. Якщо парламентські чиновники у більшості вороже ставилися до реформації, то основна частина представників правосуддя, фінансової буржуазії не залишалася до неї байдужою. Вони й становили, на його думку, її рушійну силу¹⁶. Делюмо, висновки якого близькі багатьом буржуазним історикам, намагається показати реформацію як інтелектуальний рух, в якому народні маси не відігравали ніякої ролі. Джерела ж свідчать, що з самого початку цей рух у Франції не був соціально однорідним.

Реформація Лютера, за визначенням Ф. Енгельса, не виключала «ні одного більш радикального напрямку...»¹⁷. В самій Німеччині це знайшло свій вияв в існуванні різних таборів: рицарського, бюргерського, радикально-бюргерського та народного. Їхнення Лєфєвра д'Етапля і М. Лютера було поштовхом до розвитку у Франції реформаційних ідей, що поширювалися серед різних соціальних груп, особливо ремісників, селян, буржуазії.

Общини на півночі Франції, в Бордо, Тулузі, Ліоні, до яких входили представники поміркованої буржуазії, не виступали різко проти католицизму. Їм покровительствували єпископ Бріссоне, сестра короля Маргарита Ангулемська. Однак був ряд общин, де тон задавали дрібна буржуазія, ремісники і навіть представники передпролетаріату. Так, у Ліоні ідеї реформації знайшли відгук серед ремісників та робітників друкарень; у Парижі — серед книгопродавців і підмайстрів;

¹² Delumeau J. Naissance et affirmation de la Reforme.— P. 145.

¹³ Histoire des diocèses de France.— Paris, 1974—1979.— T. 1—10.

¹⁴ Condy J. Les querres de religion.— Paris, 1962.— P. 36—37.

¹⁵ Hauser H. La Reforme et les classes populaires en France au XVI siècle // Revue d'histoire moderne et contemporaine.— Paris, 1899.— № 1.— P. 24—37.

¹⁶ Delumeau J. Naissance et affirmation de la Reforme.— P. 146.

¹⁷ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 347.

в Мо протестантизм проникає у середовище робітників, селян, зв'язаних з виробництвом сукна, чесальників шерсті¹⁸. В ларошельську общину першими ввійшли рибалки, солевари, моряки і лише згодом — купці та королівські чиновники¹⁹.

Оскільки саме ці соціальні групи особливо страждали від процесу первісного нагромадження, вони були рушійною силою всіх рухів протесту в містах і провінціях Франції першої половини XVI ст.: проти муніципальних й державних податків, проти зростання цін, проти експлуатації. Матеріали, вивчені радянськими істориками, дають змогу зробити висновок, що наростання соціальних конфліктів у містах Франції особливо помітне в 20-ті роки XVI ст. Тільки в одному Провансі, за підрахунками М. А. Молдавської, в першій половині XVI ст. відбулося 10 масових заворушень²⁰.

Разом з тим протест народних мас, в тому числі предпролетаріату, виявлявся і в релігійній формі. Саме в середовищі робітників, ткачів, чесальників були створені найрадикальніші протестантські організації. Документи свідчать, що, наприклад, община в місті Мо перебувала під впливом ідей, близьких до анабаптистських сект * Саксонії й Тюрінгії, які під «перемогою євангелізму» розуміли визволення від експлуатації та злигоднів²¹. Члени цієї секти вели агітацію у північно-французьких містах. Активізація їх діяльності збіглася з початком Селянської війни в Німеччині. У 20-ті роки XVI ст. близькі до анабаптизму ідеї спільності майна проповідував учень д'Етапля Г. Фарель в містах на півночі, а потім на півдні Франції²². Коли у Франції почав поширюватися кальвінізм, його послідовникам довелося боротись проти анабаптизму. Вже в одному з перших творів Кальвіна, який був виразником інтересів буржуазії, підкреслювалося, що «спільність майна, у якій би то не було формі, є цілковите безглуздя й як крайність не поступається іншому — присвоєнню чужого»²³.

Стосовно даного періоду реформації збереглося дуже мало свідчень. Тому дані про вальденсів ** Провансу — одну з найяскравіших сторінок реформаційної боротьби 30-х — 40-х років — мають особливу цінність. Поширенню ідей Лефевра д'Етапля, а пізніше й М. Лютера у Франції, зокрема, на півдні країни, сприяло те, що в цьому регіоні протягом XIII—XIV ст. знаходився осередок антифеодальних єретичних рухів: катарів, вальденсів, бегінів. Тривалий час після розгрому вальденсів Провансу дотримувались зовнішніх, обрядових вимог католицизму, здійснюючи таємно своє богослужіння. З появою протестантизму вальденси, хоч і зберегли свою назву, прийняли ідеї Лютера та Цвінглі. Серед них з проповіддю анабаптизму діяв Г. Фарель, а пізніше — кальвіністи. На початок 30-х років кількість вальденсів, які проживали в селах і містечках Провансу, досягала 10 тис. чол. Їх головними заняттями, крім вирощування зерна та оливок, були садівництво, роз-

¹⁸ Hauser H. Etudes sur la Reforme française.— Paris, 1909.— P. 84—99; Garisson-Estèbe J. Protestants du Midi, 1559—1598.— Toulouse, 1981.— P. 16.

¹⁹ Трофимова О. В. Начало реформационного движения...— С. 100—101.

²⁰ Молдавская М. А. Народные движения в Провансе в первой половине XVI века // Средневековый город.— Саратов. 1981.— Вып. 6.— С. 158.

* Анабаптисти — послідовники однієї з найбільш радикальних течій сектанського типу в народному таборі реформації у Західній і Центральній Європі XVI ст. Вона відрізнялася строкатістю соціального складу, що й визначило соціально-політичну у релігійно-догматичну неоднорідність устремлень руху анабаптистів. Спільним у системі їх поглядів, крім суто обрядових релігійних вимог, було: заперечення необхідності будь-яких духовних та світських властей; відмова платити податки, відбувати військову повинність; засудження багатства й соціальної нерівності; заклик до запровадження спільності майна тощо.

²¹ Condy J. Les guerres de religion.— P. 36—37.

²² Виллер Р. Ю. Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма.— М., 1894.— С. 187.

²³ Opera Calvinii omnia.— Brunsvigiae, 1863—1896.— V. 7.— P. 50—51.

** Єресь, що виникла в 1175 р. в Ліоні. Її прихильники проповідували відмову від приватної власності, повернення до раннього християнства.

ведення овець, кіз. Проте місцеві феодалі не тільки намагалися зберегти панщину, особисту залежність селян, а й часто забороняли вести торгівлю, розводити овець для продажу шерсті²⁴. Ці перешкоди на шляху розвитку селянських господарств змушували вальденсів вести антифеодальну боротьбу, що й знайшло свій вияв в активній підтримці ними реформації. Радянський дослідник В. Л. Керов відзначає, що південнофранцузькі вальденси поєднували плебейську і бюргерську ересь²⁵. Їх участь у реформації, сприйняття ними різних ідей, в тому числі й анабаптизму, створення своїх озброєних загонів, друкарні для розповсюдження еретичної літератури, школи проповідників зробили вальденсів Провансу в 30-х—40-х роках осередком антифеодальної боротьби. Це викликало занепокоєння уряду.

На початку 30-х років XVI ст. зростає активність протестантів в інших регіонах Франції. В 1533 р. на захист лютеранства відкрито виступив ректор Сорбонні Нікола Коп; у 1534 р. в Парижі та Амбуазі були вивішені тексти, в яких католицькі догмати оголошувалися невірними. В умовах наростання соціальних суперечностей у країні дальше поширення реформаційних ідей набувало небезпечного для абсолютизму характеру. Король Франциск I добре зрозумів загрозу своїй владі. Він зазначав: «...Всі ці нові секти прагнуть значно більше до зруйнування держави, ніж до повчання душі»²⁶. В зв'язку з цим із середини 30-х років набувають широкого розмаху переслідування протестантів у Франції. Головного удару королівська влада завдала радикальним общинам. У 1535 р. було заарештовано 300 лютеран, 35 з них спалено. Серед ув'язнених переважали представники дрібної буржуазії, ремісники. Тоді ж була розгромлена община в Мо. У мартирологах, що збереглися, представники цих суспільних груп переважають. Так, за листопад—грудень 1534 р. серед покараних 10 чол. були шевці, суконщики, продавці книг та ін. Вони ж становили, за підрахунками французького вченого Р. Мандру, більшість і серед біженців, що переселилися в той же час з Франції до Женеви²⁷. Почалися переслідування й вальденсів, що закінчилися у 1545 р. знищенням королівськими військами 30 їх сіл та містечок, було вбито близько 3 тис. чол., 800 чол. відправлено на галери²⁸.

За часів правління короля Генріха II репресії зросли ще більше. Для боротьби з реформаційним рухом він створив спеціальний орган—«Вогняну палату».

40-і роки для Франції ознаменувалися дальшим загостренням класових суперечностей. Разом з економічним зміцненням буржуазії зростало й її незадоволення політикою королівської влади. Ті кошти, які бралися з кишені буржуа, витрачалися, з їх точки зору, значною мірою непродуктивно. Це підтверджує, зокрема, венеціанський посол Ф. Джустініані, який писав, що на двір, подачки та гвардію йшло 50 процентів казни²⁹. Крім того, переслідування протестантів та їх пограбування були за Генріха II «засобом збагачення молодих придворних, любимчиків і т. д.»³⁰.

У відповідь на наступ феодально-католицької реакції вибухають повстання в різних районах Франції, зокрема, у 1541 р.—в Бордо й

²⁴ Proccacci J. La Provence à la veille des querres de religion une periode décisive, 1535—1545 // Revue d'histoire moderne et contemporaine.— Paris, 1958.— Т. 5.— Р. 252—257.

²⁵ Керов В. Л. Борьба народных масс против католической церкви во Франции в конце XIII—в начале XIV вв.— М., 1977.— С. 42.

²⁶ Лучицкий И. В. Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции.— Киев, 1871.— С. 64.

²⁷ Mandrou R. Les Français hors de France aux XVI-e et XVII-e siècles // Annales.— Paris, 1959.— № 4.— Р. 665.

²⁸ Béze T. de. Histoire ecclésiastique des eglises reiformées.— Lille, 1841.— Т. 1.— Р. 45—47.

²⁹ История Франции.— Т. 1.— С. 169.

³⁰ Архив Маркса и Энгельса.— М., 1940.— Т. 7.— С. 280.

Ла Рошелі. У 1547—1548 рр. народні рухи охоплюють південний захід країни: Ангума, Сентонж, Гієнь. Кульмінаційним моментом їх став виступ жителів Бордо проти запровадження нових податків і свавілля королівських чиновників. Він був жорстоко придушений. В зв'язку з цією подією найбільш радикальні кола французької буржуазії в особі їх ідеолога Е. Ла Боесі приходять до висновку, що тиранія, звідки б вона не походила, все одно є злом, яке потрібно знищити³¹.

Не менш важливі зміни відбулися у 40-ві роки й у духовному житті Франції. Політична активізація буржуазії сприяла значній радикалізації філософської та релігійної думки. Французький вчений А. Бюссон на фактичному матеріалі показав, що саме в 40—50-ті роки «бродіння умів» набуло характеру справжньої кризи релігійної свідомості³². Йшов пошук теорії, яка б відповідала класовому розмежуванню сил у країні, була б не тільки протилежною феодальній ідеології, а й обґрунтовувала необхідність боротьби з феодалізмом. Виникають численні гуртки так званих «духовних лібертинів», учення яких, незважаючи на притаманний йому заплутаний символізм, перегукувалося з анабаптизмом. Кількість його послідовників досягала 10 тис. чол. Як свідчить Ж. Кальвін в своєму творі, направленому проти лібертинів, секта об'єднувала і представників гуманістичної інтелігенції, і «зовсім неосвічених людей» — селян, ремісників, колишніх монахів³³. З'являється секта «ахристів», які не визнавали божественності Христа, виникає і поширюється термін «атеїст». Однак перемогу серед усіх цих течій одержав кальвінізм. У 1541 р. виходить французькою мовою головний твір його засновника «Настанова в християнській вірі». А вже з середини 40-х років XVI ст. починається новий період реформації у Франції — кальвіністський. За визначенням Ф. Енгельса, догма цього вчення «...відповідала вимогам найсміливішої частини тодішньої буржуазії»³⁴. Кальвінізм відповідав не тільки вимогам буржуазної моралі, а й виступав за зміни у суспільному устрої в інтересах нового класу. На всіх етапах його розвитку буржуазія і народні маси становили його основну силу.

Основний контингент общин формувався з буржуазії, ремісників, міських низів, селянства. На ці соціальні прошарки у південних районах Франції припадало 75—94% кальвіністів. Причому народні маси становили 26—56, а в деяких містах (наприклад, Монпельє) 60% складу цих общин³⁵.

У поширенні кальвінізму на території Франції можна виділити два етапи, які охоплювали відповідно середину 40-х — середину 50-х рр. та середину 50-х — початок 60-х років.

Особливих успіхів кальвінізм досяг у Франції в 1547—1555 рр. Швидке його поширення свідчило, що гострі суперечності у суспільстві, які назрівали, знайшли свій вияв не тільки в повстаннях, а й у реформації. Вже у 1546 р. венеціанський посол Каваллі повідомляв, що протестантів «настільки збільшилося, що вони займають цілі міста...», так, як це можна бачити в Кані, Ла Рошелі, Пуатьє, та ін.»³⁶. А через 12 років, у 1558 р., інший посол Соренцо писав: «Єресь так сильно зросла в королівстві, що нині налічується 400 тисяч протестантів, настільки згуртованих, що лише з великими труднощами можна знайти засоби для лікування зла»³⁷.

³¹ Ла Боесі Э. Рассуждения о добровольном рабстве.— М., 1952.— С. 18, 42.

³² Bussan H. Le Rationalisme dans la littérature française de la renaissance. 1533—1601.— Paris, 1957.— P. 7—19.

³³ Opera Calvini omnia...— P. 151—228.

³⁴ Енгельс Ф. Вступ до англійського видання «Розвитку соціалізму від утопії до науки» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 22.— С. 292.

³⁵ Garrisson-Estèbe J. Protestants du Midi.— P. 16—20.

³⁶ Tommaseo N. Relations des ambassadeurs venitiens sur les affaires de France au XVI siècle.— Paris, 1838.— P. 263.

³⁷ Ibid — P. 412—413.

Для народних мас кальвінізм став насамперед засобом боротьби проти соціального гніту, зокрема, державних і муніципальних податків, церковної десятини. Навіть в офіційних урядових документах визнавався цей факт. У 1559 р. Франциск II у листі до намісника Гієні — Бюрі писав: «Ті, хто сприйняв нові погляди, в більшій частині — біднота...»³⁸.

Питання про ставлення до кальвінізму селянства довгий час залишалося суперечливим в історичній літературі. Панувала думка про те, що воно не брало активної участі у кальвіністській реформації. Однак дані останніх досліджень переконливо показують, що існували райони, де кальвінізм був сприйнятий і селянами, зокрема, в Нормандії, Шампані, Сентонжі, Олероні. Особливо значних розмірів це явище набуло на півдні та південному заході Франції, де до кінця 50-х років жителі багатьох областей майже повністю відійшли від католицизму. Причина цього полягала в тому, що серед селян цих районів широко розповсюджувалася підприємницька діяльність. Вони займалися виноградарством, різними промислами, виробництвом сукна. Тут далеко зайшов процес первісного нагромадження, який приводив до втрати частиною селянства засобів до існування. В середовищі цього класу завдяки соціальному розшаруванню з'являлися багаті арендатори (наприклад, у Лангедоку), які скуповували землю, вкладали гроші в торгівлю, відкупи. Вони часто були організаторами перших протестантських общин³⁹. Поширення кальвіністської пропаганди серед селянства, на відміну від міських низів, що потрапили під контроль буржуазних консісторій, привело до появи у деяких районах Провансу, Лангедоку, Гієні радикальної народної реформації. Проповідники з народу, як свідчать документи, висловлювали під релігійною оболонкою суспільно-політичні ідеали антифеодального руху: вільне землеволодіння й обмеження королівської влади. В Гасконі, Ажене, Перигорі, Західному Лангедоку у 1561—1562 рр. селяни почали справжню «відкриту війну проти дворянства»⁴⁰. Історики назвали ці повстання «жакеріями»⁴¹. В антифеодальну боротьбу включилося і селянство тих районів, де раніше існувала єресь вальденсів⁴². Однак такий хід подій не міг задовольнити навіть представників буржуазного напряму гугенотського руху, які були налякані глибиною соціальної боротьби селян. На політичних зборах 1562 р. вони зобов'язали останніх виконувати сеньйоріальні повинності та платити ценз, загрожуючи карою⁴³.

Кальвінізм сприйняла також частина буржуазії на півночі Франції. Насамперед це дрібні торговельно-промислові підприємці й чиновники, яким імпонував моральний кодекс протестантизму. Проте більшість з них одержувала королівські субсидії, була зв'язана з фінансовим апаратом абсолютизму і залишилася католиками.

Тому центрами кальвіністського руху в 50-х роках стали міста півдня Франції. І. В. Лучицький відзначав, що там був найбільший процент гугенотів серед міського населення. Якщо на півночі кальвіністські церкви існували у Парижі, Орлеані, Бретані, Нормандії та Шампані й лише в деяких містах мали одну третину прихильників серед їх населення, то на півдні — у Ла Рошелі, Монтані, Німі, Мілло тощо — більшість. Навіть у Тулузі — центрі інквізиції — гугенотів було

³⁸ Документи по истории Франции середины XVI века // Средние века.— М., 1958.— Вып. XII.— С. 159.

³⁹ Le Roy Ladurie E. Les paysans de Languedoc.— Paris, 1966.— V. 1.— P. 306.

⁴⁰ Monluc B. de. Commentaires.— Paris, 1911.— V. 2.— P. 415.

⁴¹ Romier L. Le Royaume de Catherine de Medicis.— Paris, 1922.— V. 2.— P. 289—293.

⁴² Документи по истории гражданских войн во Франции, 1561—1563 гг.— М.; Л., 1962.— С. 23—24.

⁴³ Assemblée des réformés du Languedoc // Bulletin historique et littéraire de la société de l'histoire du protestantisme français.— Paris, 1873.— V. 22.— P. 555.

близько 10 тис.⁴⁴ За підрахунками французьких учених, на півдні налічувалося 1—1,5 млн. протестантів⁴⁵. Приймаючи кальвінізм, буржуазія цих районів намагалася зберегти свою незалежність, поставити перешкоду зростанню державних податків, протистояти, на нашу думку, північним підприємцям в їх претензіях на економічне панування у країні, а також збагатитися за рахунок церковного майна. Використовуючи масові селянські виступи, а також рух іконоборства, що охопив міста на півдні Франції та й фактично паралізував там органи абсолютистської монархії, представники цієї буржуазії створюють свої органи управління південними провінціями — політичні збори. Здійснений нами аналіз протоколів таких зборів початку громадянських війн дає змогу висловити думку, що фактично з 1562 р. на півдні Франції формується самостійна гугенотська держава. Проте головну політичну роль в ній у той час відігравали буржуазні елементи, а не феодалське дворянство⁴⁶.

Останнє до реформації почало приєднуватися тільки з середини 50-х років — спочатку вище, а потім середнє і дрібне. Однак до того часу реформаційний рух уже охопив значну частину населення країни. Тому в процентному відношенні дворяни становили незначну частину кальвіністів (лише у Гієні — 25%, а в інших районах 6—8%)⁴⁷.

На основі розвитку реформаційного руху у Франції на кінець 1561 р. сформувався опозиційний блок, який об'єднав різні соціальні верстви. При цьому, як повідомляв венеціанському сенату посол Мікіелі, не було провінції, «яка не була б заражена реформаційними ідеями»⁴⁸.

Таким чином, під впливом розвитку капіталістичних відносин, змін у соціальній структурі суспільства й загострення класової боротьби у Франції з 20-х років XVI ст. починають поширюватися ідеї реформації. На нашу думку, потрібно виділити два періоди її розвитку: 20-ті — початок 40-х рр. — поширення ідей Лефевра д'Етапля та М. Лютера і на їх основі — різноманітних ересей епохи реформації; середина 40-х — початок 60-х рр. — перемога кальвінізму. Основною соціальною базою реформації були народні маси: ремісники, частина селянства, представники інтелігенції. Французька реформація першої половини та середини XVI ст. мала яскраво виражений антифеодальний характер. Це дає підставу вважати французький реформаційний рух складовою частиною загальноєвропейського революційного наступу буржуазії проти феодального ладу, який почався у Німеччині 1517 р. і який Ф. Енгельс охарактеризував як «буржуазну революцію № 1».

⁴⁴ Лучицкий И. В. Гугенотская аристократия и буржуазия на Юге после Варфоломеевской ночи (до Булонского мира). — Киев, 1870. — С. 2—3.

⁴⁵ Garrisson - Estébe J. Protestants du Midi. — P. 17.

⁴⁶ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 66. — № 112.

⁴⁷ Garrisson - Estébe J. Protestants du Midi. — P. 20.

⁴⁸ Tom maseo N. Relations des ambassadeurs... — P. 413.

ОЛЕКО ДУНДИЧ

(До 90-річчя з дня народження)

В цьому році минає 90 років від дня народження Олеко Дундича * — легендарного героя громадянської війни, воїна-інтернаціоналіста, командира Червоної Армії. Він народився 12 серпня 1897 р. у с. Грабоваць в Далмації (нині — СФРЮ) **. Коли йому виповнилося дванадцять років, хлопець поїхав до своїх родичів, що жили в Америці. Побував у ряді штатів США, Аргентині та Бразилії, працював там сільськогосподарським робітником. Через чотири роки повернувся додому, став учнем механіка на Белградській фабриці залізних виробів. Водночас юнак навчався у професійній вечірній школі. Коли почалася перша світова війна, О. Дундича мобілізували до лав австро-угорської армії. За особливу хоробрість та відвагу, виявлені під час боїв на Дунаї, йому було присвоєно звання молодшого унтер-офіцера. У травні 1916 р. узятий в полон російськими військами.

Царський уряд сформував з полонених сербів та перебіжчиків з австро-угорської армії «добровольчі» полки. Було створено добровольчий корпус, до складу 1-ї дивізії якого потрапив і О. Дундич ¹.

Після Лютневої революції у полках цієї бойової частини почалися заворушення серед солдатів, які не бажали продовжувати кровопролитну війну. Революційно настроєні бійці, серед яких був і Олеко Дундич, під впливом агітаційної роботи, яку вели більшовицькі організації, відмовлялися воювати.

Наприкінці 1917 р. він переїжджає до Одеси, зустрічається там із своїми співвітчизниками. Він узяв активну участь у боротьбі місцевого пролетаріату проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради. За наказом військово-революційного комітету в ніч з 13 на 14 січня 1918 р. у місті почалося збройне повстання. Вранці в Одесі влада перейшла до рук Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Однак бої проти сил внутрішньої контрреволюції ще продовжувалися. В них на боці робітничого класу виступив загін інтернаціоналістів під командуванням М. Мальчоха. У його складі налічувалося понад 500 чол. і було три підрозділи — сербський, китайський і чеський ². Сербський, командиром якого був О. Дундич, і чеський загопи — на чолі з А. Шипеком — діяли в тилу гайдамацьких військ ³.

Інтернаціоналісти разом з робітниками, матросами й солдатами революційної Одеси хоробро билися за владу Рад проти сил внутрішньої контрреволюції. Серед них виділявся Олеко Дундич. «Усі ми мріяли про щасливе життя трудящих, — згадував А. Шипек, — всі ми прагнули назавжди вирватися з кайданів капіталізму, який штовхнув нас у прірву війни, і вірили..., що Жовтнева соціалістична революція вирішує й долі наших народів — чехів, сербів, хорватів, китайців. І в бій за Жовтневу революцію всі наші товариші йшли відважно. Найхоробрішим серед хоробрих був Олеко Дундич. Він не кинув позицію і після поранення, він просто не знав слова «відступати» ⁴.

* У Червоній Армії відомий під іменем Іван, у літературі — Олеко. Справжнє ім'я — Томо.

** Існують різні думки про місце й дату народження О. Дундича. Багато хто з дослідників вважає правильною саме цю дату.

¹ Герои гражданской войны в СССР. — М., 1938. — С. 135.

² Молчанов О. Олеко Дундич. — К., 1959. — С. 26.

³ История Украинской ССР. — Киев, 1984. — Т. 6. — С. 256.

⁴ Дело трудящихся всего мира // Факты, документы, очерки о братской помощи и солидарности трудящихся зарубежных стран с народами Советского Союза. — М., 1957. — С. 17.

Революційна боротьба трудящих України на початку 1918 р. закінчилася перемогою. Але соціалістичне будівництво в республіці було перерване нападом австро-німецьких військ. Одеська рада у перших числах березня 1918 р. оголосила в місті стан облоги. Захищаючи підступи до нього, частини Червоної Армії під Балтою та Бірзулою зав'язали бої із загарбниками.

Звістка про австро-німецьку інтервенцію застала О. Дундича в Одесі. Він знову, як і під час січневих подій, очолив сербський підрозділ інтернаціонального загону Червоної гвардії, який бився з ворогом у районі залізниці Роздільна — Одеса.

У період оборони міста цей загін, до складу якого в той час входили 150 чол.⁵, став самостійною бойовою одиницею й у другій половині березня влився у лави 5-ї армії. Вона була змушена вести тяжкі бої з противником і відступати на схід у напрямку Царицина. Олеко Дундич та бійці під його командуванням пройшли весь цей шлях, виконували різноманітні розвідувальні та бойові завдання, відбивали напади білогвардійських частин генералів Фіцхелаурова, Денисова й Мамонтова, куркульських банд, що грабували ешелони, перешкоджали їхньому нормальному рухові.

В дні оборони Царицина загін О. Дундича поповнив ряди Морозовсько-Донецької дивізії, командиром якої був Ю. Щаденко—герой громадянської війни. Олеко призначили комбатом в одному із стрілецьких полків.

Восени 1918 р. на основі трьох революційних сербських загонів було сформовано Перший югославський комуністичний полк з кавдивізіоном, у лавах якого продовжував громити ворога О. Дундич. Згодом він — у кінному корпусі С. М. Будьонного. Там найбільш повно й яскраво виявилися його талант і здібності, героїчний характер червоного командира. Незабаром Олеко Дундич став командиром 21-го кавполку 4-ї кавалерійської дивізії (на базі цієї та 6-ї дивізій і було організовано корпус, а на його основі — 1-шу Кінну).

У серпні — вересні 1919 р. бійці останнього вели тяжкі бої з білогвардійцями на північний захід від Царицина. Активну участь в них узяв і О. Дундич. Він виявив себе досвідченим і хоробрим воїном, який разом з невеликим загonom здійснював несподівані для ворога рейди по його тилах.

На початку січня 1920 р. після розгрому денікінських військ у Донбасі Перша кінна розгорнула свій наступ на Ростов-на-Дону. Місто було визволене від ворога. У лютому, виконуючи наказ командуючого Кавказьким фронтом М. М. Тухачевського, вона знищила Донську й Кавказьку армії білогвардійців. В усіх вирішальних битвах Олеко Дундич виявив свої найкращі риси. Особливо він відзначився у бою проти кінноти генерала Павлова. Його героїчні подвиги на фронтах громадянської війни були високо оцінені Радянським урядом і Реввійськрадою Першої кінної армії. На своєму засіданні 28 лютого 1920 р. вона від імені ВЦВК РСФРР ухвалила рішення нагородити червоного командира-інтернаціоналіста орденом Червоного Прапора. У наказі, підписаному С. М. Будьонним, К. Є. Ворошиловим та Ю. О. Щаденко, зокрема, говорилося: «Нагороджується орденом Червоного Прапора командир зразкового кавалерійського дивізіону при штабі 1-ї Кінної армії тов. Дундич за те, що він, перебуваючи у Червоній Армії з початку її створення, постійно брав участь у боях і неодноразово поранений, своїм прикладом надихав червоноармійців, являючи собою зразок ідейного борця за інтереси Революції...»⁶.

Коли почався наступ військ буржуазно-поміщицької Польщі, Першу кінну армію перекинули на Західний фронт. За короткий строк бійці

⁵ Герои гражданской войны в СССР.— С. 136.

⁶ Молчанов О. Назв. праця.—С. 90.

здійснили багатокілометровий перехід і вийшли до західного кордону. На початку червня 1920 р. вони прорвали позиції противника і, захопивши Новоград-Волинський, вирушили у напрямку Ровно.

О. Дундича призначили помічником командира 36-го кавалерійського полку, який взяв участь у визволенні цього міста. 5 липня у Ровно ввійшли радянські частини. Полк одержав наказ вийти у тил противника і перекрити шлях частинам ворога, який відступав. 8 липня О. Дундич, піднімаючи бійців в атаку, загинув у бою.

Радянський народ шанує пам'ять про воїна-інтернаціоналіста, який віддав своє життя, захищаючи Країну Рад від сил зовнішньої і внутрішньої контрреволюції. Йому присвячено ряд мистецьких творів. Письменники М. Кац та О. Ржешевський написали п'єсу «Олеко Дундич». У 1958 р. югославські та радянські кіномитці створили фільм «Олеко Дундич», який переглянули мільйони глядачів. Письменник О. Листовський розповів про бойові подвиги Олеко Дундича у книзі «Конармія». Його ім'ям названі вулиці міст, колгоспи й радгоспи. На могилі героя у Ровно встановлено обеліск.

Нині, напередодні 70-річчя Великого Жовтня, радянські люди з глибокою повагою й вдячністю згадують інтернаціоналістів, які пліч-о-пліч з трудящими Країни Рад боролися з ворогами на фронтах громадянської війни за світлі ідеали людства. Почесне місце серед них належить Олеко Дундичу.

В. М. УСТИМЕНКО (Київ)

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА ІДЕЙНА ВДНІСТЬ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Великое достояние социализма.

Київ: Головное изд-во
изд. об-ния «Вища школа», 1986.—333 с.

З побудовою соціалізму в СРСР «на базі спільних інтересів робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції, трудящих усіх національностей,— відзначається в новій редакції Програми КПРС,— склалася соціально-політична та ідейна єдність радянського суспільства»¹. Це результат багатогранної і цілеспрямованої діяльності КПРС по керівництву економічним, політичним і духовним життям радянських людей. В процесі дальшого розвитку соціалістичного суспільства його єдність піднялася на новий ступінь: більшої зрілості досягло суспільне життя, КПРС стала партією всього народу, соціалістична держава — загальнонародною, склалася нова історична спільність — радянський народ.

Рецензована монографія присвячена висвітленню досвіду організаторської і політичної роботи партійних організацій по зміцненню соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства. Колектив авторів, з урахуванням актуальності проблеми і ступеня її наукової розробленості, дотримуючись проблемно-хронологічного принципу викладу матеріалу, аналізує економічні й соціально-політичні основи зміцнення єдності радянського суспільства, діяльність КПРС, її організацій по розвитку соціально-класових відносин на сучасному етапі та посиленню інтернаціональної згуртованості всіх націй і народностей СРСР, піддає критиці різного роду концепції буржуазної історіографії з даної проблематики.

Як відзначалося на XXVII з'їзді КПРС, розроблений партією курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни — це ключ до розв'язання всіх наших проблем². Серед важливих питань прискорення, що знайшли своє висвітлення в монографії,— вдосконалення партійного керівництва народним господарством, посилення взаємозв'язку між прогресом економіки та соціальним розвитком радянського суспільства і всезростаюча роль у цьому процесі партійних організацій.

Характерною рисою діяльності КПРС, місцевих партійних організацій на сучасному етапі є планомірний перехід від вироблення та реалізації окремих розрізневих заходів у галузі соціальної політики до розробки і здійснення цільових, комплекс-

них соціально-економічних програм, що забезпечують максимальне використання всіх видів ресурсів кожного регіону, сприяють подоланню роздробленості та вузьковідомчого підходу у розв'язанні соціальних проблем, посиленню ролі місцевих парторганізацій і Рад народних депутатів у соціальній сфері життя трудящих. Розкриваючи це положення, автори висвітлюють діяльність парторганізацій Української РСР по виконанню Продовольчої програми, республіканської та обласних цільових програм скорочення ручної праці на виробництві. На прикладі роботи парторганізації ряду підприємств республіки — «Запоріжтрансформатор», «Ватра» (м. Тернопіль), Сумського виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе та інших — у монографії показано, як і завдяки чому їм вдалося реалізувати намічені соціальні програми, виконати взяті соціалістичні зобов'язання. Поряд з позитивним досвідом, нагромадженням парторганізаціями в ході реалізації соціальних програм, аналізуються й недоліки в їх роботі у цьому напрямі.

Важлива роль у зміцненні єдності радянського суспільства належить політичній системі, ядром якої виступає КПРС. Авторі глибоко розкривають значення та основні фактори зростання керівної ролі Комуністичної партії в житті суспільства на сучасному етапі. У безпосередньому зв'язку з цим вони обґрунтовують необхідність перебудови роботи самої партії, від діяльності якої вирішальною мірою залежить успіх революційного оновлення радянського суспільства. На фактичному місцевому матеріалі у праці показано процес функціонування під керівництвом КПРС таких ланок політичної системи, як Ради народних депутатів, профспілкові та комсомольські організації, органи народного контролю, трудові колективи.

«Важлива закономірність розвитку соціальних відносин на сучасному етапі,— відзначається в новій редакції Програми КПРС,— зближення робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції, становлення безкласової структури суспільства при вирішальній ролі в цьому процесі робітничого класу»³. Тому цілком вправдані дослідники чільне місце у монографії відводять висвітленню питань діяльності КПРС по підвищенню провідної ролі робітничого класу в становленні безкласової структури радянського суспільства, посиленню соціальної однорідності колгоспного селянства і розвитку творчої активності інтелігенції.

Розкриваючи процес зближення всіх класів і соціальних груп, автори наголошують, що завдяки керівництву Комуністичної партії створюються сприятливі умови для посилення провідної ролі в ньому робітни-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 149.

² Див.: Там же.— С. 25.

³ Там же.— С. 184.

чого класу. В монографії показано досвід діяльності КПРС, місцевих парторганізацій по розвитку його активності в умовах удосконалення соціалізму, підкреслено, що глибше й повніше виражати корінні інтереси робітничого класу партія може за рахунок дедалі більшого підвищення його питомої ваги у своєму складі, збільшення представництва робітників-комуністів у виборних партійних органах, кількісного і якісного зростання рядів робітничого класу.

Зрозуміле звернення авторів до питань, пов'язаних з посиленням соціальної однорідності колгоспного селянства. Незважаючи на поступове скорочення його чисельності (кількість колгоспників за останні 25 років зменшилася на 9,5 млн. чол. і в 1985 р. становила 12,8 млн. чол.), це ще не означає зниження його соціальної ролі. У монографії переконливо показано, як в результаті соціально-економічної політики партії на селі, в процесі виконання Продовольчої програми поступово стираються істотні відмінності між містом і селом, а колгоспне селянство стає соціально дедалі одноріднішим. У його побуті, способі життя і психології відбуваються зміни, які наближають його до робітничого класу та інтелігенції.

Показуючи зростання соціальної активності радянської інтелігенції, автори монографії роблять висновок, що вирішальною його умовою є керівництво цим процесом Комуністичної партії, діяльність первинних парторганізацій. Ця багатогранна робота (прийом до лав КПРС кращих представників даної соціальної верстви, залучення їх до науково-технічної творчості, соціалістичного змагання) аналізується на прикладі таких груп інтелігенції, як учені, вчителі, лікарі та ін.

Розглядаючи діяльність Комуністичної партії по зміцненню інтернаціональної єдності радянського суспільства, автори правомірно спиняються на розкритті суті поняття «радянський народ», питаннях дальшого розвитку цієї соціальної та інтернаціональної спільності людей. На значному фактичному матеріалі у праці показано, що основою цього розвитку є спільність економічних і духовних інтересів радянських людей.

Позитивною рисою рецензованої монографії є те, що її окремий розділ присвячено викриттю буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС по зміцненню соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства. Критичному аналізу піддано як старі, так і нові міфи буржуазних фальсифікаторів, зокрема їхні намагання представити у спотвореному вигляді суть і мету прискорення соціально-економічного розвитку країни, соціалістичне самоврядування народу.

Поряд з цим слід відзначити, що рецензована праця не позбавлена й певних недоліків. Так, показуючи напрями удоскона-

лення народногосподарського комплексу країни, автори не завжди розкривають форми і методи діяльності партії у цій важливій справі. При аналізі політичної системи радянського суспільства поза увагою авторів залишилися питання партійного керівництва діяльністю творчих спілок, наукових, науково-технічних, культурно-освітніх, спортивних, оборонних та інших добровільних організацій, органів громадської самодіяльності населення. На наш погляд, у монографії слід було ширше і глибше висвітлити роботу первинних партійних організацій по дальшому зміцненню соціально-політичної єдності радянського суспільства.

Допущено в праці й окремі фактичні та інші неточності. Так, на с. 256 зазначається, що в Радянському Союзі за межами РРФСР мешкає 30 млн. росіян, які в більшості своїй володіють мовою корінної національності республіки, де вони живуть. За даними ж Всесоюзного перепису населення 1979 р., їх за межами Російської Федерації налічується майже 24 млн. чол., з яких близько 4 млн. володіють мовою тієї нації, на території якої проживають⁴. Хоч критиці буржуазних фальсифікацій присвячено окремий розділ монографії, окремі аспекти цієї критики повторюються і в інших розділах (с. 129, 159). Більш переконливим зробило б викриття неспроможності вигадок антикомуністів з розглядуваних авторами питань використання новітньої джерельної бази. Тим часом більше половини праць буржуазних авторів (26 із 48), положення яких розвінчуються в монографії, видані до 1980 р.

В цілому ряді місць (с. 16, 37, 39, 63—64, 143) трапляються повторення цифрового та фактичного матеріалу. Викликає заперечення спроба авторів в окремих випадках високо оцінювати діяльність профспілок, органів народного контролю (с. 106) на основі самих лише кількісних характеристик їхньої роботи. Без достатнього аналізу її дієвості. Монографія значно виграла б, коли б у ній сміливіше ставилися питання, що потребують вирішення, гостріше критикувалися недоліки в діяльності партійних організацій, глибше аналізувалися їх причини та вказувалися шляхи подолання тих чи інших упущень.

В цілому ж рецензована праця, присвячена важливій проблемі, істотно доповнює уявлення про діяльність Комуністичної партії по зміцненню соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства.

П. А. РУДИК (Чернівці),

Я. С. КУРКО (Чернівці)

⁴ Численність и состав населения СССР: По данным переписи населения 1979 г.— М., 1984.— С. 71—137. (Підрахунки авторів).

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА СЕЛІ

Н. И. Бушин.

*Социально-культурное развитие села
на современном этапе
(На материалах Украинской ССР).*

Киев: Изд-во при Киев. ун-те
изд. об-ня «Вища школа», 1987.— 248 с.

Квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, XXVII з'їзд партії обгрунтували концепцію прискорення соціально-економічного розвитку країни, вказали шляхи і методи її реалізації. Партія виробила сильну соціальну політику, яка стала серцевинною стратегією прискорення, її міцною науковою базою. Рішучий поворот Комуністичної партії до розвитку соціальної сфери, де, за словами М. С. Горбачова, сказаними на зустрічі з трудящими міста Тольятті, «...реалізуються найвищі цілі й цінності соціалізму як суспільного ладу, найширше проявляються людяність і демократизм соціалістичного способу життя»¹, створює надійну основу активізації людського фактора.

В міру того, як питання соціальної політики переходять у площину практичної діяльності КПРС, посилюється увага до них з боку науковців-істориків нашої республіки. Вихід протягом останніх років праць Л. Ю. Беренштейна, П. П. Панченка, В. П. Плисюка та деяких інших авторів свідчить, що на Україні формується школа істориків-аграрників, наукові інтереси яких тісно пов'язані з питаннями соціального розвитку села². Нещодавно свій внесок у розробку цього напрямку історичної науки зробив М. І. Бушин, об'єктом дослідження якого став соціально-культурний розвиток українського села на сучасному етапі.

На основі методологічних і теоретичних положень, розроблених класиками марксизму-ленінізму, нашою партією, особливо на квітневому (1985 р.) Пленумі її Центрального Комітету та на XXVII з'їзді КПРС, автор аналізує досвід роботи сільських установ народної освіти, культури, охорони здоров'я УРСР, розглядає соціально-культурний розвиток села як складову частину розвитку інфраструктури радянського суспільства. вдосконалення соціалізму.

Рецензована книга відзначається системним підходом до висвітлення основних питань досліджуваної в ній проблеми. Процеси соціально-культурного розвитку села автор розглядає (і це досить важливо) у взаємозв'язку з реалізацією Продовольчої програми СРСР, з розв'язанням таких со-

ціальних питань, як стирання істотних відмінностей між містом і селом, робітничим класом і колгоспним селянством. Такий підхід зумовив відповідну архітектоніку монографії. В цілому вона вдала, хоч слід визнати, що структура окремих глав не завжди достатньо вмотивована. Не можна, наприклад, погодитися з тим, що в главу «Основні напрями соціально-культурного розвитку радянського села» включено питання про підвищення добробуту та поліпшення умов життя сільського населення. Адже це — соціально-економічний, а не культурний аспект соціальної політики.

Розглядаючи основні напрями соціально-культурного розвитку радянського села, автор правомірно акцентує увагу на зміцненні матеріально-технічної бази соціально-культурної сфери села, на розвитку системи освіти і професійної підготовки кадрів, розширенні мережі та поліпшенні діяльності культурно-освітніх установ. Він переконливо показує, що рішучий поворот на місцях до цих питань пов'язаний насамперед з рішеннями квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії. Відтоді значно зріс обсяг капітальних вкладень господарств у соціальну, зокрема соціально-культурну сферу, посилилась допомога держави у зміцненні її матеріально-технічної бази на селі. Все це, робить цілком обгрунтований висновок автор, сприяє поступовому вирівнюванню можливостей у задоволенні духовних потреб сільського та міського населення (с. 78).

Нині значення соціально-культурного розвитку села, повнішого задоволення культурних потреб трудящих значно зросло. Без цього неможливо підвищити продуктивність праці, ефективність суспільного виробництва. Адже в умовах прискорення соціально-економічного розвитку країни особливо важливими стали активізація людського фактора, підвищення трудової і суспільно-політичної активності трудівників села. А одним з найважливіших факторів, що сприяє цьому, і є розвиток соціально-культурної сфери на селі. На фактичному матеріалі авторові вдалося показати цей взаємозв'язок, зокрема розкрити позитивний вплив дальшого поліпшення культурного обслуговування сільського населення, вдосконалення роботи установ культури на хід реалізації Продовольчої програми.

Цілком виправданим є детальний розгляд у монографії питання про підвищення культурного рівня трудівників села, зростання їх духовних запитів. Це, в свою чергу, висуває підвищені вимоги до культурно-освітніх установ, їх кадрів, які поряд з традиційними формами роботи по вихованню в трудящих соціалістичної свідомості, розширенню їх культурного кругозору почали широко використовувати й нові (с. 113).

Характер і темпи здійснення соціально-культурних перетворень на селі значною мірою залежать від участі в цьому процесі робітничого класу, шефської допомоги міста селу. Висвітлюючи це питання, автор спирається на відоме ленінське положення про те, що встановлення «...зносин між робітниками міста і працівниками села...» є

¹ Рад. Україна.— 1986.— 10 квіт.

² Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы / Редкол.: Л. Е. Беренштейн и др.— Киев, 1986.— 237 с.; Панченко П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960—1984.— Киев, 1985.— 262 с.; Плисюк В. П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму: Діяльність Комуністичної партії по вдосконаленню соціалістичних суспільних відносин на селі. 1960—1978.— Львів, 1980.— 135 с. та ін.

нашим обов'язком³. У книзі відзначається, що, втілюючи в життя ленінські заповіді, партійні організації вдосконалюють шефську допомогу селу, здійснюють її на основі спільних планів, розроблюваних шефами та підшефними. Автор показує це на прикладі парторганізації м. Шостки і Шосткинського району Сумської області (с. 148).

Слід відзначити, що М. І. Бушин не обмежується висвітленням лише зробленого в цьому напрямі. Він звертає увагу й на нерозв'язані проблеми — недостатню координацію діяльності різних відомств і організацій, відсутність нормативних документів, які б регулювали шефську роботу робітничого класу міста в селах, та ін.

Соціально-культурний розвиток села — це не стихійний процес. Він науково спрямовується нашою партією. Глибокі зміни, що відбуваються в соціальній сфері, зумовлюють підвищення вимог до керівних органів та їх працівників за кожне прийняте рішення, його обґрунтування. В книзі висвітлюється механізм управління соціальними процесами на селі через Ради народних депутатів, трудові колективи, профспілкові, комсомольські та інші громадські організації.

Заслужує схвалення висвітлення автором міжнародного значення досвіду КНРС і Радянської держави по здійсненню соціально-культурних перетворень на селі. На жаль, при цьому не показано, як у процесі розвитку соціальної сфери партією враховуються специфічні місцеві особливості.

Рецензована праця не позбавлена й деяких інших недоліків. В ній не дістали ви-

світлення нові процеси, пов'язані з удосконаленням управління, планування і фінансування АПК, які справили помітний вплив на соціальний розвиток села. Слід було б ширше показати нерозв'язані питання та упущення, що мали місце в розвитку соціально-культурної сфери на селі, розкрити їх причини.

В ряді випадків автор при розгляді окремих питань виходить за межі, визначені структурою книги. Так, він показує підготовку керівників господарств і спеціалістів, кадрів масових професій (с. 106—107), хоч ці категорії працівників і не належать до кадрів власне культурної сфери. В той же час робота з кадрами культурних установ на селі в праці залишилася нерозкритою.

В окремих місцях книги наводяться порівняно застарілі дані. Так, на с. 30 показано кількість підприємств побутового обслуговування в селах республіки станом на 1980 р., тимчасом як можна було використати відомості за 1985 р. Це ж стосується й даних про кількість комуністів, зайнятих у сільському господарстві (с. 178), та ін.

В тексті трапляються повторення і навіть неточності (с. 4, 59, 68, 66, 72, 81 та ін.). Не вдалося автору повною мірою уникнути описовості. В історичних працях потрібно чітко визначати хронологічні рамки. А цього в рецензованому дослідженні чомусь не зроблено. Книга, на жаль, не позбавлена стилістичних огріхів.

В цілому ж історіографія проблеми соціального розвитку села поповнилася новим цікавим дослідженням.

О. Ю. ГАВРИЛЮК (Київ),
О. І. ПАВЛОВ (Одеса)

³ Ленін В. І. Сторінки з щоденника // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 349—350.

НА ШЛЯХУ ДО ЗАГАЛЬНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ МОЛОДІ

А. В. Кузьминец.

Деятельность КПСС по укреплению
связи школы с жизнью
(из опыта Компартии Украины).

Киев: Вища школа, 1987.— 192 с.

У рецензованій монографії аналізується діяльність партійних організацій України по втіленню в життя програмних накреслень партії щодо розвитку радянської школи, висвітлюється їх багатий досвід по забезпеченню загальної середньої освіти, зміцненню єдності загальноосвітньої і професійної підготовки молододі зміни робітничого класу і колгоспного селянства. Головна тема книги — творчий розвиток Комуністичною партією ленінських принципів зв'язку школи з життям, з практикою вдосконалення всіх сторін суспільного виробництва.

На сторінках монографії не тільки показано успіхи у шкільній справі, а й аналі-

зуються причини відставання загальноосвітньої і професійної школи від потреб виробництва. Автор наголошує на тому, що ефективність функціонування системи народної освіти забезпечує безперервне підвищення культурно-технічного рівня молоді, формування всебічно розвинутої особи і, в кінцевому підсумку, сприяє розв'язанню найважливіших програмних завдань партії в соціальному плані — ліквідації істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом, формуванню нової людини.

Цілом слушно автор підкреслює, що реформа загальноосвітньої і професійної школи стала якісно новим ступенем у розвитку народної освіти. Адаже перехід народного господарства на інтенсивний шлях розвитку, широке використання в ньому наукових досягнень викликають необхідність забезпечення єдиного рівня загальноосвітньої підготовки в усіх типах середніх навчальних закладів. У книзі показано, як завдяки посиленню партійного керівництва системою середньої освіти молоді склалася стійка тенденція до політехнізації загально-

освітніх і професійних знань, що дало змогу намитити шляхи дальшого вдосконалення школи в умовах прискорення науково-технічного прогресу і технічного переозброєння всіх галузей народного господарства.

Монографія О. В. Кузьмінця написана на багатій джерельній базі. Залучено матеріали сімнадцяти партійних і державних архівів, використано періодичну пресу, статистичні збірники тощо. Все це допомогло визначити як позитивні, так і негативні тенденції в розвитку середньої школи, організації навчально-виховного процесу.

У книзі розглядаються, зокрема, проблеми розвитку мережі шкіл і профтехучилищ, зміцнення їх матеріальної бази, без чого неможлива підготовка учнів до праці в умовах прискорення науково-технічного прогресу. Аналізується робота партійних організацій по раціональному розміщенню навчальних закладів у різних регіонах республіки з урахуванням демографічної ситуації. На позитивному досвіді доведено необхідність комплектувати профтехучилища, середні спеціальні навчальні заклади і старші класи середніх загальноосвітніх шкіл на основі єдиних річних і перспективних планів економічного і соціального розвитку областей, міст і районів.

Значне місце у монографії займають питання підготовки і виховання вчительських та інженерно-педагогічних кадрів, показано проблеми у цій справі й недоліки, які ще заважають зміцненню зв'язку школи з життям суспільства. Автор розглядає шляхи вдосконалення роботи по підготовці, розстановці та ідейно-політичному вихованню тих, хто готує до життя і праці молоде покоління. При цьому наголошується на тому, що партійним організаціям слід більше турбуватися про посилення авангардної ролі комуністів у педагогічних колективах.

Інтерес викликає розповідь про роботу партійних організацій, інших громадських осередків, педагогічних колективів шкіл і профтехучилищ по підвищенню якості навчально-виховного процесу, поліпшенню підготовки учнів до життя і праці. Багата джерельна база дала можливість автору висвітлити різноманітні форми і методи вдосконалення навчальної роботи, проведення виховних заходів. На позитивному досвіді шкіл і профтехучилищ республіки простежуються шляхи вдосконалення навчально-виховного процесу, профорієнтації учнів.

Автор розкриває питання діяльності партійних комітетів, первинних партійних організацій по координації взаємодії навчальних закладів, трудових колективів і сім'ї в соціально-професійній орієнтації молоді. Показано, як у суспільстві створюється механізм професійного і соціального спрямування можливостей та обдарувань молоді. Партія і держава, відкриваючи перед підрастаючим поколінням однакові можливості для одержання освіти і вибору професії, враховують економічні, демографічні і соціальні процеси, розглядають профорієнтаційну роботу в середній школі не тільки як напрям соціально-економічної політики, а й насамперед як найважливіший компонент підготовки до праці, що забезпечує форму-

вання глибокої поваги до справ суспільства.

О. В. Кузьмінець справедливо відзначає, що кінцевий результат профорієнтації більш значний у тому випадку, коли партійні організації шкіл, профтехучилищ, підприємств і організацій проводять спільні заходи не епізодично, а постійно, на плановій основі, до того ж, безпосередньо в школах, у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах. У книзі аналізуються проблеми, пов'язані з дальшим вдосконаленням тактичних навчальних закладів з базовими підприємствами з метою зближення навчально-виховного процесу з життям.

Автор розвінчує вигадки буржуазних ідеологів, які намагаються перевернути процес підготовки до життя й праці нових поколінь радянських людей, очорнити напружену роботу Комуністичної партії та Радянської держави по формуванню гармонійно розвинутої особи.

Разом з тим, залучивши матеріали соціологічних досліджень, автор висвітлює недоліки у проведенні профорієнтаційної роботи, зокрема, вказує на диспропорцію між кількістю молодих людей, які закінчили школу, і контингентом прийому до навчальних закладів професійної освіти, внаслідок чого значна частина молоді трудоулаштується без достатньої професійної підготовки. Відзначається й те, що перебування навчально-виховного процесу ще не забезпечує передбачених темпів виходу середньої школи на якісно вищий рівень. Так, потребують розв'язання питання поліпшення стилю і методів керівництва навчальними закладами з боку органів народної освіти, вдосконалення методичної підготовки вчителів, підвищення ролі партійних організацій у діяльності педагогічних колективів, посилення профорієнтаційної роботи і виховання дітей в сім'ї. Об'єктивні потреби розвитку радянського суспільства викликають необхідність більш ранньої участі молоді у сфері виробництва. У книзі наголошується, що втілення у життя лєнінських принципів зв'язку навчання і виховання нових поколінь з виробництвом є могутнім засобом підвищення трудової і громадсько-політичної активності молоді, прискорення соціально-економічного розвитку суспільства.

Монографія О. В. Кузьмінця не позбавлена деяких недоліків. Так, у розділі «Підготовка і виховання учительських і інженерно-педагогічних кадрів» автор розглядає проблему організаційно-партійного зміцнення первинних партійних організацій навчальних закладів. На наш погляд, цей матеріал доцільно було б виділити окремо. Бажано більш детально спинитися на досвіді роботи партійних організацій по інтернаціональному та патріотичному вихованню учнів, глибше проаналізувати недоліки в організації ідейно-виховних заходів у школах і профтехучилищах. Необхідного висвітлення не одержали й такі аспекти, як виховання майбутніх педагогів у вищій та середній педагогічній школі, комп'ютеризація навчального процесу, участь у виховній роботі профспілок, комсомольських та інших громадських організацій, деякі

проблеми управління загальноосвітньою та професійною школою з боку органів народної освіти та профтехосвіти. Ряду проблем автор лише торкається, не розкриваючи їх достатньою мірою. Зокрема, це стосується проблеми вироблення у молодого покоління психологічної установки на постійне навчання протягом усього життя, надання більшої гнучкості і рухливості всім структурам освіти. Не може задовольнити аргументація автора щодо уніфікації освіти, ліквідації навчального перевантаження, особливо у загальноосвітній школі. Ці проблеми вимагають більш глибокої роз-

робки й аналізу. Окремі розділи книги переважані статистичними даними, які ускладнюють сприймання матеріалу широким читачем, ослаблюють історико-партійний характер дослідження.

Монографія О. В. Кузьмінця — в цілому, безумовно, вдала спроба в дослідженні вказаної проблеми. Вона вносить чимало нового в традиційні уявлення про розвиток радянської школи за два останні десятиріччя.

Ю. М. АЛЕКСЕЄВ (Київ),
М. І. ПАНЧУК (Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО НАРОДНИЙ ДОБРОБУТ

Л. Д. Вітрук.

Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60—80-е годы).

Киев: Наук. думка, 1986.— 183 с.

Останнім часом значно активізувалося вивчення проблем формування і задоволення матеріальних потреб радянських людей, процесу втілення у життя заходів партії й уряду, спрямованих на підвищення народного добробуту. В неухильному розвитку всіх його компонентів, в створенні оптимальних можливостей для всебічного розвитку особи яскраво виявляється гуманістична сутність соціалістичного ладу. Нині назріла потреба глибоко й комплексно висвітлити шляхи розв'язання соціальних проблем у радянському суспільстві, формування та зміцнення його соціальної єдності. Саме цим зумовлюється актуальність рецензованої праці. В ній на конкретно-історичному матеріалі, в тому числі й архівному, розкриваються основні напрями піднесення матеріального добробуту трудящих республіки в досліджуваний період, діяльність партійних і радянських органів та громадських організацій Української РСР по комплексному розв'язанню виробничих та соціальних завдань.

Рецензована праця відзначається багатоплановим підходом до проблеми. Автор висвітлює основні компоненти поліпшення матеріально-побутових умов життя трудящих республіки, аналізує роль невиробничої сфери в соціальному прогресі. На сторінках книги відображено основні рубежі розв'язання найважливіших проблем комплексного соціально-побутового обслуговування населення, показано існуючі в цій сфері нерозв'язані питання й труднощі.

Притаманний соціалізму дедалі зростаючий взаємозв'язок між економічним й соціальним прогресом, необхідність максимального задоволення матеріальних потреб людини посилюють значення соціально-побутової інфраструктури. В цьому плані автору монографії слід було б більш глибоко висвітлити взаємозв'язок економічної стратегії КПРС з вирішенням соціальних

проблем, вплив розвитку інфраструктури на суспільно-політичну активність радянських людей.

Позитивною рисою рецензованої праці є широкий діапазон досліджуваних питань. Досить ґрунтовно в ній розкрито процес удосконалення соціалістичної системи розподілу за працею, сучасні тенденції в стимулюванні суспільно-корисної праці, проблеми її оплати для різних категорій трудящих, поліпшення їх матеріального становища. Одним з напрямів дальшого підвищення рівня життя радянських людей автор правомірно вважає розробку комплексних систем стимулювання праці залежно від піднесення її продуктивності. Проте в монографії недостатня увага приділена непоодиноким фактам порушення принципу соціальної справедливості, коли праця сумлінного і небайдливого працівників оплачувалася однаково.

В монографії розповідається про блага, які радянські люди одержують з суспільних фондів споживання — матеріальної основи найважливіших соціальних гарантій соціалістичної держави. Проте, на наш погляд, автору слід було б більше уваги приділити тому, що суспільні фонди споживання — це не фонди добродійності, вони мають впливати на розв'язання найважливіших соціально-економічних проблем радянського суспільства.

Цікаво написані розділи про поліпшення житлових умов трудящих, благоустрій населених пунктів республіки. Висвітлюються заходи партійних та радянських органів, спрямовані на подолання стихійності в сільському будівництві, впровадження в ньому досягнень науково-технічного прогресу, чітке економічне планування, використання прогресивних тенденцій народних традицій. Розглядаючи проблему «неперспективних сіл», автор з позиції сьогодення ставить питання про розвиток малих населених пунктів або хуторів.

Л. Д. Вітрук показує певне вдосконалення в 60-першій половині 80-х років торгово-побутового обслуговування населення республіки, аналізує вплив науково-технічного прогресу на поліпшення роботи підприємств торгівлі, громадського харчування, служби побуту. В книзі висвітлено також зміни в попиті покупців, зокрема на висо-

коякісні товари, яких випускається ще мало.

Автор цілком слушно дійшла висновку про те, що в результаті глибоких соціально-економічних перетворень, здійснених за роки Радянської влади, в ході втілення в життя соціальної політики Комуністичної партії, планомірного піднесення рівня життя широких народних мас поступово долаються істотні відмінності між містом і селом. Проте, як доводить Л. Д. Вітрук, в соціально-побутовій сфері вони ще залишаються значними.

В процесі дальшої розробки теми необхідно ґрунтовніше розкрити такі проблеми: диференціація соціальних інтересів і потреб, рівня та структури доходів різних класів, груп і верств радянського суспільства; послідовне втілення в життя принципів соціальної справедливості; шляхи досягнення органічної єдності особистих і громадських інтересів. На спеціальне дослідження заслуговує зростання ролі Рад народних депутатів у використанні можливостей і резервів соціалістичного суспільства. Невипадково на січневому

(1987 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК партії М. С. Горбачов зазначав, що Радам «...треба докорінно змінювати роботу по поліпшенню торгівлі, побутового обслуговування, організації відпочинку трудящих, виробництва товарів народного споживання, ширше використовувати резерви для поповнення ресурсів продовольства»¹.

У назві книги слід було вказати, що хронологічні рамки дослідження обмежені першою половиною 80-х років. Недостатньо з'ясовано автором і таке явище, як розрив між матеріальним рівнем населення і ступенем задоволення дедалі зростаючого попиту на високоякісні товари.

В цілому рецензована монографія написана на належному ідейно-теоретичному рівні і буде з інтересом зустрінута читачами.

О. П. ІВАНИЦЬКА (Вінниця)

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 58.

СТОРИНКИ НЕМЕРКНУЧОГО ПОДВИГУ

Становится город героєм.

Київ: Політиздат України, 1986.— 265 с.

Нещодавно Політвидав України випустив книгу «Становится город героєм», написану колективом авторів (І. К. Карпов — керівник, Н. В. Абрамов, С. В. Волинський та ін.) під загальною редакцією генерал-полковника В. М. Крамара й полковника А. А. Рогача.

Ця документально-публіцистична книга підготовлена добровільним Військово-науковим товариством при Будинку офіцерів Червонопрапорного Київського військового округу і присвячена одній із славних сторінок Великої Вітчизняної війни — героїчній битві за столицю Радянської України.

Тема оборони й визволення Києва в роки війни вже знайшла досить широке висвітлення в літературі, як науково-історичній: «История Украинской ССР» (т. 8), «История Киева» (т. 3, кн. 1), так і публіцистичній: «Київ — місто-герой», «У битви за Київ», «Днепр — река героїв» та ін.

Автори рецензованої праці головну увагу приділили показу бойових дій радянських військ за місто. Вони прагнули детальніше розповісти про події, що розгорнулися на підступах до Києва у липні — вересні 1941 р., глибше розкрити героїчні дії військ Червоної Армії, ополченців, трудящих міста, які стримували ворога. Оборона Києва, як і мужність захисників Брестської фортеці, Москви і Ленінграда, Одеси і Севастополя, Тули і Смоленська зіграла важливу роль у зриві гітлерівського плану «блицкавичної війни» проти Радянського Союзу.

Автори, залучаючи опубліковані матеріали й нові архівні документи, спогади безпосередніх учасників тих подій, розширили наше уявлення про хід боїв за місто, показали, як захищали його представники різних видів і родів військ. Без прикрас і пафосу автори показують мужність і героїзм захисників Києва, дають оцінку його обороні.

Про діяльність підпільників і партизанів на Україні, зокрема, в Києві та на Київщині написано немало сторінок. Однак автори по-новому розглянули цей період в історії міста. На жаль, у книзі для цього матеріалу відведено мало місця. Тема ця потребує свого дальшого дослідження.

Розповідаючи про визволення столиці Радянської України восени 1943 р. військами 1-го Українського фронту, автори показали роль у цьому партизанів, підпільників, патріотів, які допомагали червоноармійцям форсувати Дніпро, захоплювали переправи і утримували їх до підходу головних сил, вказували розвідникам найбільш вразливі місця в обороні гітлерівців.

На початку книги йдеться про Київ напередодні війни. Авторі розповіли про успіхи, яких досягли кияни в соціалістичному будівництві. На відміну від попередніх праць вони ввели новий матеріал про діяльність партійних, радянських і комсомольських організацій, клубів Осоавіахіму по військовій підготовці населення міста. У книзі висвітлено й повоєнне відродження і розвиток Києва — міста-героя, міста-трудівника, одного з найбільших промислових, наукових та культурних центрів Радянського Союзу.

Вся праця пронизана думкою про керівну і надихаючу роль Комуністичної партії у мобілізації країни на боротьбу з воро-

гом. Автори підкреслили, що героїзм, самопожертвування радянських людей мали свідомий характер, ґрунтувалися на ясному розумінні свого місця в захисті соціалістичної Вітчизни, справедливості мети і характеру Великої Вітчизняної війни. Вдало, на наш погляд, показана партійно-політична робота, яку проводили у військах комісари й політпрацівники, комуністи.

Значну увагу автори приділили висвітленню нерозривного зв'язку армії та народу, фронту й тилу, братерській дружбі народів СРСР, розповіли й про те, як склалися доля і життя багатьох захисників Києва після війни. Ці сторінки книги написані як роздуми авторів, що наближує їхніх героїв до сучасників, і такий прийом підвищує виховне значення книги.

Треба відзначити також і якість поліграфічного видання, його цікаве художнє оформлення гравюрами заслуженого художника УРСР Г. В. Малакова. Книга написана хорошою мовою, легко і цікаво читається.

Разом з тим, хотілося б зупинитися і на недоліках, які мають місце у рецензованій книзі. Поза увагою авторів залишилися

питання про окупаційний режим, який встановили гітлерівці у місті, умови життя населення, ті збитки, що заподіяв ворог.

Автори головним чином висвітлили період, коли точилися бої за Київ у 1941 р. Бажано було б приділити більшої уваги і періоду визволення міста у 1943 р.

У книзі зустрічаються помилки, неточності, невірні географічні назви.

Можна було б порадити авторам навести карти і схеми боїв за місто як в 1941 р., так і в 1943 р., список частин і з'єднань, які брали в них участь. На нашу думку, це підвищило б науково-пізнавальне значення книги.

Незначні недоліки й упущення не знижують ідейно-теоретичного рівня рецензованої праці, яка знайде свого читача як серед колишніх учасників описуваних подій, так і серед підрастаючого покоління. Саме до молоді, в першу чергу, звертаються автори книги, формуючи у неї готовність захищати соціалістичну Батьківщину, виховуючи її на славних героїчних і трудових традиціях нашого народу.

Ю. І. ЗІНЧЕНКО (Київ)

ПЕРШЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ФЕОДАЛІЗМУ НА УКРАЇНІ

В. Й. Борисенко.

*Соціально-економічний розвиток
Лівобережної України
в другій половині XVII ст.*

К.: *Наук. думка, 1986.*— 263 с.

Радянські вчені завжди приділяли значну увагу вивченню історії України доби пізнього феодалізму. Дослідження окремих її регіонів досягло нині такого рівня, що з'явилася можливість створення узагальнюючих праць про еволюцію всієї соціально-економічної системи та переростання її в капіталістичну. Саме цій важливій проблемі і присвячена рецензована монографія.

Завдання дослідника ускладнювалося відсутністю спеціальних праць з цієї тематики (за винятком загальнотеоретичної монографії, дискусійних статей у науковій періодиці та окремих сюжетів у деяких виданнях), а також суперечливістю поглядів істориків на генезис капіталізму як у Росії в цілому, так і на Україні зокрема.

Важливе місце в праці відведено показу шляхів зміцнення гетьмансько-старшинського адміністративного апарату. Цей процес постає перед читачем в усій його складності та суперечливості. З чітких класових позицій досліджено значення централізації влади в політичному становищі Лівобережжя.

Досить глибоко проаналізовано стан продуктивних сил у сільському господарстві. Правомірно, що при цьому на перше місце висувається питання про кількість населення. Однак, на нашу думку, слід було б

більше уваги приділити розкриттю негативного впливу на демографічну ситуацію в краї ряду важливих факторів — безперервних воєнних дій, переселення місцевих жителів на Слобожанщину тощо. Вони відчутно гальмували відтворюючі потенції лівобережного етносу, що відповідним чином позначалося й на розвитку продуктивних сил. Розгляд цього аспекту проблеми допоміг би повніше висвітлити зрушення в соціально-економічному становищі Лівобережної України у кінці XVII ст.

Досліджуючи стан продуктивних сил у сільському господарстві, автор *вперше* в історіографії зробив підрахунки розмірів орних земель у селян, старшини і духовенства, що дає можливість поглиблено вивчати майнову нерівність населення на підставі головного чинника сільськогосподарського виробництва — землі. На жаль, такі підрахунки мають фрагментарний характер. Доцільно було б зробити їх по всіх полках.

Заслужово схвалення висвітлення виробничих відносин у сільському господарстві, напрямку їх еволюціонування. У своїх міркуваннях автор виходить не стільки з внутрішніх особливостей дрібного виробництва, скільки з панівних у суспільстві виробничих відносин. Він зробив висновок про те, що господарства багатих козаків і селян, залишаючись у цілому феодальними, вже мали слабкі паростки буржуазних відносин. Однак, якщо досліджувати генезис капіталізму в сільському господарстві, необхідно проаналізувати відповідні процеси й в наступний період. Можливо, такі відносини мали випадковий або епізодичний характер і з часом повинні були зникнути, адже все XVIII ст. відзначалося зміцненням феодально-кріпосницьких відносин, що

привело до остаточного закріпачення селянства в 1783 р. Отже, порушена проблема стосується всього періоду пізнього феодалізму і потребує окремого дослідження.

Визначенню економічної основи зміцнення влади феодалів над народними масами підпорядковано виклад матеріалу про поземельні відносини. У книзі відтворено реальну картину формування земельної власності старшини, шляхти і монастирів, стан землеволодіння. Всі форми земельної власності та землеволодіння показані в діалектичному взаємозв'язку. Важливим є висунуте автором положення про здатність селянського землеволодіння забезпечити розвиток й господарств феодалів.

На нашу думку, правильно обрано метод дослідження ремесла і промислів. Виявлення паростків підприємств мануфактурного типу є головним критерієм при оцінці розвитку промисловості цього періоду. Зосередження уваги на якісних змінах у ремеслі і промислах дало можливість автору довести зародження в їх надрах початкових форм мануфактурного виробництва. Проте при цьому недостатньо висвітлені конкретні прояви переплетіння панівних феодальних відносин і елементів капіталістичного типу. Залишилися в тіні й соціальні сили, що перешкоджали утвердженню нових відносин.

Досліджуючи розвиток торгівлі, автор підкреслює прогресивний вплив возз'єднання України з Росією на соціально-економічний розвиток Лівобережної України, простежує втягнення у сферу впливу лівобережного ринку визволених українських земель.

Інтерес становить теза про спрямування в другій половині XVII ст. основного потоку місцевих товарів у російські землі та включення Лівобережжя у формування всеросійського ринку. Таким чином спростовано твердження українських буржуазних націоналістів про відособленість лівобережного ринку від російського та відмінність шляхів економічного розвитку України і Росії після возз'єднання. Необмежені потенціальні можливості всеросійського ринку, як стверджує автор, стали визначальними факторами в економічному житті Лівобережної України. Однак вважаємо, що дослідження торгівлі слід було б тісніше пов'язати з питаннями еволюції феодалізму і зародженням капіталістичних відносин. Адже торговому капіталу належало в цьому процесі особливе місце. Не зайвою була б й оцінка формування первісного капіталу та появи на ринку скупників товарів.

У монографії в комплексі розкрито економічну обумовленість і об'єктивну зако-

номірність посилення визиску народних мас. Достатньо обгрунтованим є висновок про початок комутації феодальної ренти та причини, що її гальмували. Запровадження регулярної панщини правильно характеризується як явище, що призводило до роздрібнювання наділів і зубожіння селянських господарств.

З чітких класових позицій у книзі досліджено еволюцію класово-станової структури феодального суспільства. Проаналізувавши особливості формування класів-станів і соціальних груп населення, автор визначив головний напрям еволюції соціальних відносин. Наведений матеріал підтверджує думку автора про те, що діяльність органів влади спрямовувалася на встановлення окремого юридичного місця для кожного класу-стану, зміцнення станової неповноправності селян, їх поступове закріпачення, збільшення кількості залежного населення. Однак, якщо в економіці зароджувалися елементи капіталістичного виробництва, вони неминуче мали впливати й на соціальні відносини всередині феодального суспільства. На жаль, автор не торкається цього питання, внаслідок чого створюється враження, ніби паростки нового з'являлися тільки в ремеслах, промислах і сільському господарстві.

Одним з недоліків рецензованої праці є те, що автор подекуди зловживає ілюстративним методом, і тоді картина соціально-економічного розвитку набуває певною мірою статичного вигляду. В книзі немає таблиць, які дали б змогу досліднику більш конкретно уявити соціально-економічні процеси протягом другої половини XVII ст.

Чимало уваги автор приділив феодально-промисловій активності гетьмана Мазепи. При цьому не завадило б чіткіше охарактеризувати його як кріпосника — одного з фундаторів найбільш консервативної форми великого феодального землеволодіння — латифундистської.

Як свідчить назва книги, автор обмежив своє дослідження другою половиною XVII ст. Однак він наводить чимало фактів, які датуються початком і першою чвертю XVIII ст.

На нашу думку, у вступі можна було б ґрунтовніше охарактеризувати праці дослідників — попередників автора, матеріалами яких він користувався.

Всі ці недоліки, на жаль, дещо знижують науковий рівень монографії, яка присвячена важливій і ще недостатньо вивченій проблемі.

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

БІЗНЕС І КУЛЬТУРА

Н. А. Хижняк.

*США: господарство, бизнес и культура
60—80 годов XX столетия.**Киев, гол. изд-во
издат. объедин. «Вища школа», 1986.— 208 с.*

Рецензована праця присвячена важливій, але ще недостатньо дослідженій темі. Механізм дії та взаємовпливу держави, сфери приватного бізнесу та культури, що існує в такій типовій імперіалістичній державі, як США, допомагає краще проілюструвати процес формування суспільної свідомості в капіталістичному суспільстві, його зростаючої політизації протягом останнього десятиріччя, а також форми й методи маніпулювання цією свідомістю.

Автор вивчив і критично проаналізував чимало оригінальних джерел та спеціальну літературу, в тому числі матеріали конгресу США, періодичної преси, окремі монографічні дослідження буржуазних учених. І. А. Хижняк розробив періодизацію «культурної політики» американського уряду, починаючи з кінця XVIII ст. і донині. При цьому він простежив боротьбу існуючих у ній двох тенденцій після другої світової війни: неоліберальної та неоконсервативної. Якщо перша з них має на меті масоване втручання державної машини в процес формування культурних цінностей у масового споживача, то друга — піднесення ролі приватного бізнесу, філантропічних фондів у цій справі.

Разом з тим автор рецензованої праці виділяє ту обставину, що, починаючи з президента Кеннеді, який обстоював необхідність активізації ролі державного регулювання розвитку культури, і закінчуючи політикою «нового федералізму», котру здійснює Р. Рейган, американські правлячі кола втілюють у життя лінію на політизацію культурних процесів. Якомога підтримується так звана «масова» культура, що формує духовні стереотипи й стандарти, надзвичайно далекі від справжніх мистецьких цінностей. Вони пронизані ідеями антикомунізму.

Аналізуючи сутність законопроектів з питань розвитку культури, які впливові американські сенатори Г. Хемфрі, Дж. Джавітс, С. Кларк, К. Пелл, Е. Кеннеді, У. Рибікофф та інші вносили на розгляд відповідними комісіями конгресу США, І. А. Хижняк викриває їх справжню соціальну й політичну спрямованість. Дослідник при цьому посиляється на відверте визнання спеціального помічника президента Дж. Кеннеді у справах мистецтва А. Хекшера, який назвав предмет своїх занять «терапевтичним засобом», необхідним для виходу з глухого кута соціальних суперечностей. Він заявив, що в історії США відомо лише два випадки, коли уряд виявив турботу про стан мистецтва: «У першому випадку, у часи «великої депресії», коли слід було рятувати доведених до злиденного існування представників творчої інтелігенції, і, в другому випадку, у період «холодної війни», коли суттєвим мотивом було розгромити росіян» (с. 50—51).

Спираючись на матеріали «слухань» у конгресі США, автор дає свою оцінку боротьбі думок навколо прийняття урядових законопроектів про створення Національної ради у справах мистецтв та фонду гуманітарних наук, а згодом їх об'єднання у складі Національного фонду мистецтв і гуманітарних наук у 1965 р., коли в основному сформувався механізм державно-монополістичного регулювання процесів культурного розвитку у США. Розглядаючи концепції «культурної політики», І. А. Хижняк досить ґрунтовно досліджує такий двосторонній процес: нарощування потенціалу державного втручання у сферу літератури, театру, кіно, мистецтва у цілому та «політизації» цих напрямків і жанрів. При цьому він критично оцінює саму типологію процесів культурного розвитку в країні, розроблену буржуазними «культурологами» (с. 77).

Дослідник підмічає характерну рису, властиву для полеміки між демократами та республіканцями з питань «культурної політики», що мала місце у 70—80-х роках; при всій видимості суперечок і розбіжностей з приводу регулюючої ролі держави, тону й змісту «масової» культури наочно простежується «новий консенсус» — загальна лінія двопартійної, класово зумовленої політики у галузі культури.

Значне місце в рецензованій книзі відведене висвітленню ролі приватного бізнесу, різних філантропічних фондів у розвитку гуманітарних наук, мистецтва й культури в цілому. І хоча ці питання знайшли своє відбиття в ряді праць радянських учених (Ю. А. Замошкіна, Ю. К. Мельвіля, О. Е. Туганової та інших), автору вдалося обґрунтувати правомірність своєї думки, узгодивши розгляд цих проблем із загальною темою дослідження.

Відзначаючи безумовні достоїнства книжки, не можна не звернути увагу на кілька її уразливих місць. Так, закінчення монографії явно поступається змісту цієї праці. Воно не орієнтує читача на розуміння глибинних тенденцій розвитку буржуазної культури США та перспектив її регулювання можновладцями. На жаль, документальна база дослідження майже не охоплює 80-ті роки. Можливо, це пояснюється тим, що буржуазні дослідники лишають поза увагою дане питання. І. А. Хижняк обмежився вивченням кількох монографічних праць (з величезної кількості видань американських авторів з розглядуваної проблеми).

У книзі нерідко зустрічаються ускладнені для читачького сприйняття формулювання (с. 9—10 та інші), незрозумілі посилання на джерела (наприклад, виступ Е. Хемінґуея з посиланням на М. Г. Чернішевського — див. с. 46). Навряд чи можна Ф. Синатру — при всіх його недобрих зв'язках та вчинках — називати «сподушною ланкою... між американською мафією та Білим домом» (с. 125).

Указані недоліки не впливають на позитивну оцінку рецензованої монографії, яку написано на основі міждисциплінарного підходу до висвітлення важливих проблем теми. Вона допоможе читачеві краще зро-

зуміти психологію «середнього американця», його культурні цінності, а також процеси формування буржуазної культури, які від-

буваються у Сполучених Штатах Америки — провідній країні сучасного імперіалізму.

С. П. АППАТОВ (Одеса)

КАНАДА В МІЖСОЮЗНИЦЬКИХ ВІДНОСИНАХ КРАЇН АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ

Б. А. Мартиненко.

*Канада во второй мировой войне:
Формирование «североатлантического
треугольника», 1939—1941.*

Киев: Наук. думка, 1986. — 136 с.

В радянській історіографії є чимало праць з питань міжнародних відносин періоду другої світової війни. Однак проблема створення так званого «північноатлантичного трикутника» належить до малодосліджених. Тому монографія Б. А. Мартиненка становить значний науковий та політичний інтерес.

Великі буржуазні держави — США і Великобританія, імперіалістичні суперечності між якими в 20-ті — на початку 30-х років загострилися, та домініон Канада, правлячі кола якої намагалися звільнитися з-під британської «опіки», були безперечно мало-притатними партнерами для будь-якого союзу. Проте Канада, яка за Вестмінстерським статутом 1931 р. разом з іншими домініонами одержала державний суверенітет (хоча й досить обмежений), входила до Британської співдружності націй. Разом з тим вона належала до доларового блоку, очолюваного Сполученими Штатами і, перебуваючи з ними, знаходилася під значним їхнім впливом. Таким чином Канада могла бути своєрідним «мостом» між двома великими імперіалістичними державами. У Черчілль у лютому 1930 р. говорив, що Канада — «магніт, який притягує до себе Сполучені Штати та Великобританію і саме тим зближує їх». Він вважав, що «жодна держава, жодна країна, жодне суспільство не може бути названо точною спільною сполученням» між Англією та США такою мірою, як Канада (с. 67).

У монографії Б. А. Мартиненка простежуються економічні та політичні зв'язки Канади з Великобританією та Сполученими Штатами у повенні роки. Автор приходить до висновку, що в 1930—1935 рр. Канада йшла в основному британським курсом, головним гарантом якого було перебування при владі у домініоні традиційно про-британської партії консерваторів.

Прихід до влади в Канаді у 1935 р. уряду партії лібералів на чолі з Макензі Кінгом, прихильником визволення домініону від британської залежності шляхом зближення з США, призвів до того, що вже у другій половині 30-х років Канада стала на шлях такої політики. Проте у своєму намаганні проводити вигідне для домініону балансування між Англією і США Кінг не

зумів додержуватися рівноваги і робив значний крок у бік всесильного південного сусіда. Він настільки порушував необхідний баланс на користь Америки, що ставив Канаду у досить небезпечне становище надмірної залежності від американського імперіалізму. Внаслідок цього, ледве ослабивши лещата британської залежності, домініон уже напередодні другої світової війни потрапив у залежність від монополій США.

Більша частина книги Б. А. Мартиненка присвячена аналізу відносин Канади із Сполученими Штатами і Англією з моменту розв'язання другої світової війни до офіційного оформлення антифашистської коаліції (січень 1942 р.). На той час формування так званого «північноатлантичного трикутника», незафіксованого в документах угруповання трьох англосовітських держав, стало фактом. Автор досить докладно і цікаво зображує тонке дипломатичне мереживо складних ходів канадського уряду, який, на відміну від широких верств свого народу, дбав на той час не про надання максимальної воєнної допомоги Англії та її союзникам, а про використання сприятливого становища для посилення позицій канадської промислово-фінансової верхівки.

Війна стала для крупної буржуазії Канади поштовхом у справі остаточного політичного відокремлення від метрополії та посилення економіки країни. Зовнішньополітичним знаряддям здійснення цього завдання в умовах війни уряд Кінга намагався зробити саме «північноатлантичний трикутник». Однак, прагнучи до значного економічного посилення та політичного піднесення домініону і виступаючи заради цього головним прихильником та ініціатором створення «північноатлантичного трикутника», Кінг не домігся бажаної мети, а навпаки, довів «американський вплив» у Канаді до небезпечної межі.

В основі зовнішньополітичних планів канадського уряду лібералів було сподівання на те, що вони зможуть домогтися створення, так би мовити, «рівнобічного трикутника», у якому Канада займе майже рівноправне місце. Заради цього на початку війни, під час складних переговорів Черчілля з Рузвельтом, Кінг, узявши на себе пелерку роль «об'єктивного посередника», підтримував лінію США, а пізніше пішов на укладення з ними досить кабальних для Канади угод в Огденсбурзі (18 серпня 1940 р.) та Гайдпарку (20 квітня 1941 р.), робив інші «послуги» Рузвельту. Проте сподівання канадського прем'єра на «вдячність» американців були марними. Як тільки позиції Великобританії та Сполучених Штатів у війні зблизились і потреба у канадському посередництві відпала, обидві могутні партнери Канади відсунули домініон у північно-

атлантичному блоці на «відповідне для нього», тобто третьорядне, місце.

Автор підкреслює, що, створений на початку війни офіційно заради спільних дій проти фашистсько-мілітаристського блоку, «північноатлантичний трикутник» після війни склав основу агресивного блоку НАТО, який загрожує миру й міжнародній безпеці. В цьому союзі Канада знову відіграє роль нерівноправного партнера, відчуваючи на собі усі «принади» американського керівництва.

Менш рельєфно визначена у монографії лінія радянсько-канадських відносин, які, щоправда, на той час лише тільки формувалися. Б. А. Мартиненко аналізує реакційну антирадянську політику правлячих кіл Канади у 1939—1941 рр., показує активну роль домініону у здійсненні політики «умиротворення» фашистських агресорів. Автор вводить до наукового обігу новий термін — політика «зацікавленого вицікування», що стосується поведінки країн північноатлантичного блоку напередодні нападу гітлерівської Німеччини на СРСР; розглядає радянсько-канадські відносини з початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу до встановлення офіційних стосунків між двома країнами. На наш погляд, бажано було б показати більш докладно боротьбу прогресивних сил Канади за встановлення дипломатичних відносин з СРСР.

Хоча книга Б. А. Мартиненка присвячена головним чином висвітленню зовнішньополітичних аспектів, у ній приділяється також увага питанням безпосередньої участі Канади у військових діях в досліджуваній період. Автор наводить слова почесного Голови Національного комітету компартії США У. Фостера про важливу роль, яку відіграла Канада у другій світовій війні, і віддає належне стійкості й мужності канадських солдатів, які пролили кров у боротьбі проти спільного ворога і внесли свій вклад у справу перемоги.

Разом з тим через усю книгу проходить думка, що головною силою, яка перекирала шлях німецькому фашизму до світового панування, вивела на своїх плечах основний тягар війни й відіграла вирішальну роль у розгромі гітлерівської Німеччини, а потім і мілітаристської Японії, був Радянський Союз. Він, природно, і очолював антигітлерівську коаліцію держав та народів. Автор підкреслює, що у канадського уряду в той період була цілковита можливість значно посилити позиції своєї країни у «північно-

атлантичному трикутнику», підняти їх до рівня впливового члена блоку. Неодмінною передумовою цього було зайняття вже тоді Канадою місця одного з найактивніших членів очолюваної Радянським Союзом антигітлерівської коаліції. Проте, за висловом автора, канадські керівники як прихильники антикомунізму відмовилися на тому етапі війни від зближення з СРСР і продовжували орієнтуватися на своїх північноатлантичних союзників. Таким чином вони втратили єдину реальну можливість серйозно підняти й посилити міжнародний авторитет і незалежність Канади.

У монографії трапляються окремі положення, які викликають заперечення. Так, зокрема, вказується, що канадський прем'єр навіть не наважився реагувати на американську ініціативу у питанні про посередництво Канади по передислокації британського флоту в американські порти і його підпорядкуванню контролю США. Між тим, за свідченням канадського воєнного історика Дж. Гранатстейна, Кінг чудово розумів суть прохання Рузвельта, але відкладав час відповіді*.

Не досить обгрунтована в книзі теза, що з самого початку діяльність М. Кінга як прем'єр-міністра Канади «носила антибританський характер» (с. 24). В цілому це правильно. Проте для з'ясування цієї тези слід було б докладніше спититися на біографії канадського прем'єра, розповісти читачеві, що М. Кінг походив з родини відомого борця за визволення Канади з-під британської колоніальної опіки У. Л. Макензі й це значною мірою сприяло формуванню у нього антибританських поглядів. Крім того, на нього вплинуло близьке знайомство з Ф. Рузвельтом, Дж. Рокфеллером-молодшим, що й визначило його проамериканський нахил.

Написана в основному на оригінальних документальних джерелах, книга Б. А. Мартиненка стане гідним вкладом у радянську історіографію з досліджуваної проблеми, знайде свого читача не тільки серед спеціалістів-науковців і викладачів, а й у широких громадських колах.

В. О. ГОРБИК (Київ)

* Granatstein J. L. Canada's War. The Politics of the Mackenzie King Government: 1939—1945. — Toronto; London, 1975. — P. 119—120.

* * *

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1986 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 142. XXVII съезд КПСС об основных направлениях и особенностях кадровой политики КПСС на современном этапе. Киев. Матвейчук Н. М., Спирин А. А. Развитие XXVII съездом КПСС ле-

нинских принципов кадровой политики: Горбань Ю. А. Из опыта Компартии Украины по реализации ленинских принципов подбора и оценки руководящих хозяйственных кадров; Карпунов В. Н., Гуляв Н. Н. Деятельность партийных организаций Украины по улучшению качественного состава

ва рабочего класса; Позняк В. Т., Коляновский А. Б. Партийное руководство подготовкой и закреплением кадров массовых профессий сельскохозяйственного производства: (К историографии вопроса); Прокопенко Л. Л., Голубчик Д. Н. Из опыта партийного руководства подготовкой кадров для народного хозяйства стран социалистического содружества; Кривошея Г. М., Ляшенко Е. П. Некоторые вопросы партийного руководства деятельностью инженерно-технических кадров Украины по улучшению управления промышленным производством; Гребенюк В. В., Шпирай В. Н. О работе партийных организаций Украины по созданию резерва на выдвижение хозяйственных кадров тяжелой промышленности; Глазунова Н. И., Татаренко Т. М. Деятельность парт-организаций промышленных предприятий Украины по закреплению выпускников профессионально-технических училищ на производстве; Сорочка П. А., Михайлюк В. П. Из опыта партийного руководства укреплением сельскохозяйственного производства Украины кадрами среднего звена (1976—1980 гг.); Мельник В. Я., Лысенко С. И. О деятельности Компартии Украины по подбору, расстановке и подготовке научных и научно-педагогических кадров (1971—1980 гг.); Бабич И. Ф., Титова Н. К. О партийном руководстве подготовкой научных кадров сельскохозяйственного профиля в современных условиях; Лутай М. Е. Некоторые аспекты руководства парторганизациями вузов Украины совершенствованием подготовки кадров для народного хозяйства; Литвин В. М. Об опыте партийного руководства подготовкой преподавателей на общественных факультетах университетов Украины; Карabanов М. М., Калиновский В. С. Некоторые аспекты деятельности Компартии Украины по подготовке и повышению квалификации партийных работников; Горбул А. Д., Стокоз Г. М. Историография деятельности Компартии Украины по подбору, расстановке и воспитанию партийных и советских кадров в период строительства и совершенствования социализма; Кульпинский В. Л., Довгань Н. М. О руководстве Компартией Украины подбором, расстановкой и воспитанием кадров местных Советов; Антонюк А. В., Пилипенко В. В. Некоторые вопросы совершенствования подготовки, подбора и расстановки идеологических работников; Монсеенко В. Д., Юхименко П. И. Забота партии о подготовке кадров идеологического актива: (На материалах межхозяйственных сельскохозяйственных предприятий Украины, 1976—1980 гг.); Ковалева А. Д. Из опыта работы Компартии Украины по идейно-эстетическому воспитанию молодых кадров творческой интеллигенции.

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный сборник. Вып. 144. Большевики Украины в борьбе за победу Великого Октября и защиту его завоеваний. Киев. Козицкий Н. Е., Павко А. И. В. И. Ленин о роли буржуазно-демократического этапа борьбы в форми-

ровании политической армии социалистической революции; Тимошенко И. И., Орлянский С. Ф. Организационно-политическое укрепление большевистских организаций Украины в период двоевластия; Акимов Ф. И. Борьба большевиков Украины за создание и укрепление союза рабочих и солдат в период подготовки Великого Октября; Леонов О. Л. Об использовании опыта профсоюзного движения 1905—1907 гг. в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции: (На материалах большевистских организаций Украины); Осадчий Ю. Г. Большевикизация профкозов и фабзавкомов Украины в период подготовки социалистической революции; Суровый А. Ф. Большевистские организации в борьбе за укрепление идейно-политического единства профсоюзов Украины (ноябрь 1917—март 1918 гг.); Валигурский П. А. К вопросу о блоке большевиков Украины с левыми эсерами в период борьбы за победу Великой Октябрьской социалистической революции; Мельничук А. П. Большевистская пресса Украины как источник изучения деятельности РСДРП(б) по осуществлению устной политической агитации и пропаганды в 1917 г.; Мезера А. А. Роль партийно-советской печати Украины в мобилизации трудящихся республики на борьбу против денкинизации (май 1919—февраль 1920 гг.); Зинченко О. Д. Деятельность большевистской печати Украины по упрочению военно-политического союза рабочего класса и трудового крестьянства в ходе осуществления продовольственной политики (1918—1920 гг.); Мельниченко В. И. Большевистская печать Украины в борьбе против идейного влияния левых эсеров (1918—1920 гг.); Осадчая И. Л. Партийно-советская печать Украины в борьбе против мелкобуржуазных партий (1918—1920 гг.); Серегина Н. С. Большевистская периодическая печать как источник изучения деятельности Коммунистической партии по разоблачению контрреволюционного характера Центральной рады (октябрь 1917—январь 1918 гг.); Борисов В. И. Деятельность большевиков Украины по оказанию продовольственной помощи Советской России в период борьбы с Центральной радой (ноябрь 1917—январь 1918 гг.); Чуприна В. М., Малык Я. И. Из опыта борьбы большевиков Украины за революционизирование крестьянских съездов (октябрь 1917—март 1918 гг.); Харабуга В. В. Деятельность КП(б)У по мобилизации трудовых ресурсов на нужды обороны в условиях «военного коммунизма»; Кононенко М. Н., Стрельченко Ф. И. Из опыта работы большевистских организаций Украины по созданию военных органов (ноябрь 1918—июнь 1919 гг.); Теплицкий Ю. М. О деятельности комсомольско-молодежного подполья Украины в период гражданской войны и иностранной военной интервенции; Скомаровская Л. И. Борьба ревкомов Украины за укрепление Советской власти в период мирной передышки (январь—апрель 1920 г.); Голиченко В. Д. Некоторые вопросы деятельности

органов ЧК по защите завоеваний Великого Октября; Меленевский А. Ф. Об участии Г. И. Петровского в установлении Советской власти на Екатеринославщине и в Донбассе в 1917 г.; Белоусов Л. В. Критика буржуазных фальсификаций истории участия большевиков Украины в выборах в Учредительное собрание в 1917 г.

Проблеми слов'язознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 34. Історія зарубіжних слов'янських народів. Львів. Чугайов В. П. XXVII з'їзд КПРС про дальший розвиток світової соціалістичної системи; Чорній М. В. Радянсько-болгарське співробітництво у вивченні світового революційного процесу; Мороз В. К. Радянсько-польське співробітництво в системі РЕВ у роки першого етапу індустріалізації Польщі (1950—1955); Черній А. І. Творче використання болгарським робітничим класом досвіду радянських новаторів і передовиків виробництва; Васюта О. А. Інтернаціональні зв'язки трудящих СРСР і Польщі в роки часткової стабілізації капіталізму (1924—1928); Черненко А. М., Мороко В. М. Участь болгарських інтернаціоналістів у воєннобойовій роботі більшовиків (1905—1907); Мітряєва С. І., Кляп М. І. Основні напрями політики КПЧ у галузі науки в 70-х роках; Карпінський І. Ю. Співробітництво прикордонних областей СРСР та ПНР і ЧССР у галузі сільського господарства; Іващук С. О. Бойова співдружність радянських та польських партизанів у західних воєводствах Польщі на заключному етапі Великої Вітчизняної війни; Полещук Т. С. Відображення робітничого і демократичного руху кінця XIX — початку XX ст. у Болгарії на сторінках галицької преси; Майборода Р. В. Соціальна структура селянства Сяницької землі в першій половині XVIII ст.: (На матеріалах інвентарів шляхетських маєтків); Стронський Г. Й. Співробітництво радянських і чехословацьких істориків (1945—1958); Каїров С. Л. Деякі питання народно-визвольної війни і революції 1941—1945 рр. в югославській історіографії 70-х років; Кипаренко Г. М. Дослідження нової історії зарубіжних слов'янських народів в Українській РСР у 1945—1955 рр.; Мовчан С. П. Робітничача проблематика в югославській марксистській історіографії міжвоєнного періоду; Чернявський Г. Й. Розвиток марксистської концепції новітньої історії Болгарії в 1929—1934 рр.; Чорній В. П. Революційна криза середини 70-х років XIX ст. у Болгарії.

Архіви України, № 4. Присудження заохочувальних премій Головархіву УРСР 1986 р. та відзначення працівників архівних установ за кращі наукові роботи і методичні розробки в галузі архівознавства, документознавства та археографії; Яковлева Л. В. ЦДАЖР УРСР у першому році XII п'ятиріччя; Галдина А. С. Об'єднаний відомчий архів Агропромислового комітету Миколаївської області; Гурбова Л. В. Роль ЕПК Архівного відділу Кримського облвиконкому у забезпеченні схоронності документів на стадії їх відом-

чого зберігання; Кисельова Н. К. Подвижники архівної справи на Чернігівщині; Архипенко Л. М. Документи про роботу партійних організацій України по ідейно-політичному вихованню педагогічних кадрів (1976—1980 рр.); Рибалко О. Л. Документи ЦДАЖР УРСР про вшанування пам'яті І. Я. Франка на Україні; Каніболоцький О. П. Джерела про участь комсомолу у підготовці кадрів для соціалістичної промисловості (1928—1937 рр.); Татолі Т. В. Документи ЦДА УРСР у м. Києві про російсько-болгарські революційні зв'язки у 1900—1914 рр.; Волковинський В. М. Нарада редакторів архівних журналів соціалістичних країн; Сендик З. О. Науково-практична конференція у ЦДАМЛМ УРСР; Барбарук О. Л., Боряк Г. В. Невідомі документи з історії архівної справи на Україні у XVIII ст.; Полегайлов О. Г. Нове архівне джерело до біографії першодрукаря В. М. Гарабурди; Данилюк Д. Д. Радянське Закарпаття. 1946—1958. Документи і матеріали; Долинський О. В., Левітас Ф. Л. Социалистическое строительство на Николаевщине. Документы и материалы 1921—1941 гг.

Архіви України, № 5. Шмельов В. Г. Творча співдружність працівників архівних, наукових установ та вузів республіки у підготовці документальних видань; Прокопчук В. В. Розробка примірних і типових номенклатур справ — важливе завдання архівних установ; Овсієнко О. Ф. Маловідомі документи ЦДА УРСР у м. Києві про революційну діяльність Г. К. Орджонікідзе; (До 100-річчя з дня народження); Кравченко В. М. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI — початок XVII ст.); Савчук В. П. Використання документів Держархіву Львівської області у військово-патріотичному вихованні молоді; Гирич І. Б. Пересувна виставка документів ЦДА УРСР у м. Києві, присвячена 80-річчю першої російської революції 1905—1907 рр.; Рибалко О. Л. Огляд фонду ЦДАЖР УРСР «Українське товариство дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами»; Рисіч Й. Л. Документи Партархіву Дніпропетровського обкому Компартії України про відгуки трудящих області на статтю О. В. Гіталова «Дума про хліб»; Стетюха М. В. Документи фонду ЦДАЖР УРСР «Бюро друку України» про перші соціалістичні перетворення в республіці; Папакін Г. В. Нові архівні документи про діяльність О. М. Коллонтай на Україні (лютий — вересень 1919 р.); Мицик Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР; Белотелов Н. Г. Центральний архів Міністерства охорони здоров'я УРСР; Кравченко В. М. Об'єднання «Прикарпатліс»; Державний облік документів Державного архівного фонду СРСР; Кульчицький С. В. Промисленість і рабочий класс Харьковщины 1917 — июнь 1941; Войцехівський Ю. В., Дергал А. В. В братской семье: Об экономических и культурных

св'язях трудящихся Запорожской области с трудящимися братских советских республик. 1922—1982: Сборник документов и материалов.

Архіви України, № 6. 200-й номер «Архівів України»; Замлинський В. О. Роль «Архівів України» у підготовці кадрів істориків-архівістів у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка; Гісцова Л. З. ЦДА УРСР у м. Києві у першому році дванадцятої п'ятирічки; Прокопчук В. В. Питання вдосконалення діловодства на сторінках «Архівів України»; Вradій Н. Ф. Науково-методичний кабінет із спеціальних історичних дисциплін у ЦДА УРСР у м. Львові; Ходоровський М. Д. Експозиція «Українська

радянська література. 1917—1985 рр.» у ЦДАМЛМ УРСР; Невмержицька Н. П. Республіканська фототека пам'яток історії та культури в ЦДАКФФД УРСР; Субботіна І. В. Інформаційно-методичний бюлетень Архівного відділу Кримського облвиконкому; Яковлева Л. В. Документи ЦДАЖР УРСР з історії охорони навколишнього середовища в республіці (1919—1980 рр.); Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі, присвячені ювілеям міст Української РСР; Урочисті збори, присвячені 69-й річниці Великого Жовтня; Тарасова М. Б. Співдружність архіву із заводом.

Н. А. ДЕХТЯРЬОВА (Київ)

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

РЕГІОНАЛЬНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «В. І. ЛЕНІН, ЕМІГРАЦІЯ, РОСІЯ»

15—16 квітня 1987 р. у Дніпропетровську відбулася регіональна наукова конференція «В. І. Ленін, еміграція, Росія», присвячена 70-річчю повернення В. І. Леніна з еміграції в революційну Росію. Конференцію було організовано Придніпровським науковим центром Академії наук УРСР, кафедрою історії КПРС Дніпропетровського державного університету. В її роботі взяли участь близько 80 чол. з Москви, Черкас, Запоріжжя, Дніпропетровська, Дрогобича, Дніпродзержинська, Кривого Рога.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Дніпропетровського держуніверситету, проф. В. Ф. Прісняков. З доповіддю «Актуальні питання історико-партійної науки у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС і січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС» виступив заст. зав. кафедрою історії КПРС ІПК при МДУ, д-р істор. наук, проф. І. Ю. Горелов. Він відзначив, що розвиток радянської історико-партійної науки — важлива складова частина перебудови, яка йде нині у нашій країні. Основними завданнями цієї науки є творче застосування марксистсько-ленінської методології, посилення наступальності та бойовитості, збагачення джерельної бази досліджень тощо.

У доповіді зав. кафедрою історії КПРС Дніпропетровського держуніверситету, д-ра іст. наук, проф. А. М. Черненко «Лютнева буржуазно-демократична революція. Повернення В. І. Леніна з еміграції», зокрема, зазначалося, що приїзд В. І. Леніна сприяв прискоренню розробки тактики більшовицької партії, перебудові її діяльності у нових умовах, розгортанню боротьби з опортунізмом, «революційним оборонством», примиренством. Доповідач підкреслив, що, незважаючи на довгі роки еміграції, В. І. Ленін завжди був тісно зв'язаний з партійними організаціями, які діяли в Росії.

«Квітневі тези В. І. Леніна — стратегічний курс на переростання буржуазно-демо-

кратичної революції в революцію соціалістичну» — такою була тема доповіді, з якою виступив канд. істор. наук І. О. Кривий (Дніпропетровськ). Він висвітлив історію створення тез, показав їх значення для дальшого розвитку революції.

У ряді повідомлень, з якими виступили учасники конференції, основну увагу було приділено різним аспектам діяльності більшовицької партії напередодні і під час Лютневої буржуазно-демократичної революції. Так, питання ленінської кадрової політики висвітлювалися у виступах кандидатів істор. наук, доцентів М. Д. Некоза і В. М. Мороко (обидва — Запоріжжя), викладача В. І. Мороза (Дніпропетровськ). Діяльності більшовицької еміграції присвятили свої виступи кандидати істор. наук, доценти С. І. Поляков, О. Б. Шляхов, канд. істор. наук, викладачі Є. І. Бородін, Ю. І. Коломоєць, аспірант В. А. Ведькал (всі — Дніпропетровськ).

Значну увагу на конференції було приділено роботі місцевих партійних організацій у 1917 р., зокрема Катеринославського більшовицького комітету. Цьому питанню присвятили свої доповіді кандидати істор. наук, доценти Л. О. Бардагова, І. В. Толстих, Г. М. Книш (всі — Дніпропетровськ).

У повідомленнях кандидатів істор. наук В. К. Якуніна, Л. О. Попової, В. Ф. Іванова, викладача Л. П. Шумрикової, аспіранта В. Я. Яценко (всі — Дніпропетровськ) знайшли відображення питання джерелознавства та історіографії діяльності В. І. Леніна та більшовицької партії у період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Під час конференції відбулося засідання науково-дослідницької групи, яка вивчає проблему «В. І. Ленін і закордонні організації РСДРП».

І. О. КРИВИЙ (Дніпропетровськ),
Ю. І. КОЛОМОЄЦЬ (Дніпропетровськ)

КРАЄЗНАВЧІ ЧИТАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ РАД НА ОДЕЩИНІ

У квітні 1987 р. в Одеській державній науковій бібліотеці ім. О. М. Горького (ОДНБ) відбулися краєзнавчі читання на тему «Боротьба за владу Рад на Одещині», присвячені 70-річчю Великого Жовтня.

Під час них було розкрито боротьбу трудящих під керівництвом більшовиків за встановлення Радянської влади на Одещині; діяльність Одеської партійної організації, яка постійно відчувала підтримку та

допомогу з боку ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни; інтернаціоналізм зарубіжних комуністів і трудящих у боротьбі за владу Рад і торжество соціалізму на Одещині.

Нові факти боротьби робітників, матросів і солдатів під керівництвом більшовиків за встановлення Радянської влади висвітлив канд. істор. наук В. Г. Коновалов. Охарактеризувавши складні умови, за яких точилася класова боротьба на Півдні України взагалі та на Одещині зокрема, він яскраво змалював діяльність багатьох представників славної когорти більшовиків-ленінців: І. Смирнова (Ласточкина), О. Соколовської, Ж. Лябурб, М. Лоладзе, К. Саджая, С. Раткова та інших.

Старший бібліограф ОДНБ О. М. Вовчок розповіла про видання і поширення творів В. І. Леніна в Одесі, про те, що бібліотека ім. О. М. Горького веда й веде пошук публікацій творів В. І. Леніна у більшовицькій пресі Одещини та складає бібліографію їх, що в результаті проведеної роботи підготовлено до друку відповідний бібліографічний покажчик, який охоплює період 1917—1923 рр. Вона також розкрила роль і місце одеських більшовицьких видань (газет «Известия СРД», «Голос пролетарія», «Солдатская мысль» та ін.) у боротьбі за владу Рад.

Темі революції у кінематографі присвятив свій виступ член Спілки кінематографістів СРСР І. Л. Островський, який розкрив значення таких відомих кінострічок, як «Броненосець Потьомкін» і «Жовтень». Промовець, зокрема, зазначив, що перша з них специфічними засобами кіно відобрази-

ла думку В. І. Леніна про те, що без «генеральної репетиції» 1905 р. перемога Жовтневої революції 1917 р. була б неможливою. А друга — переконливо показала історичну перемогу соціалістичної революції й триумфальну ходу Радянської влади. Г. Л. Островський підкреслив також, що значну роль у зйомках фільму відіграли непрофесійні актори-одесити і саме місто Одеса.

Зав. сектором краєзнавства ОДНБ Л. М. Смичок розповіла учасникам читань про можливості даного підрозділу бібліотеки у вивченні обговорюваних питань. Так, у фондах ОДНБ є важливі документи і, зокрема, фотоматеріали: «Звернення Виконавчого Комітету Одеської Ради робітничих депутатів до солдатів із закликком зберігати і зміцнювати завойовану свободу» (березень 1917 р.); «Резолюція об'єднаних зборів одеських Рад робітничих, селянських і матроських депутатів про визнання і підтримку Жовтневого збройного повстання у Петрограді» (27 жовтня 1917 р.); «Наказ військово-революційного комітету м. Одеси про озброєння робітників» (17 січня 1918 р.) та інші.

Вдало доповнила краєзнавчі читання виставка літератури, на якій були представлені твори основоположників марксизму-ленінізму, документи КПРС, численні книги, брошури, журнали і газети, що відображають боротьбу трудящих за владу Рад на Одещині.

Учасники читань висловили ряд побажань, спрямованих на розгортання краєзнавчо-дослідницької роботи та пропаганди її результатів засобами кіно, радіо й преси.

О. Ю. ЄФІМОВ (Одеса)

НОВІ КНИГИ

Визит Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева в Чехословацкую Социалистическую Республику, 9—11 апреля 1987 года: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1987.— 80 с.

ГОРБАЧОВ М. С. Молодь—творча сила революційного оновлення: Виступ на ХХ з'їзді ВЛКСМ, 16 квітня 1987 року.— К.: Політвидав України, 1987.— 29 с.

РЫЖКОВ Н. И. Ленинизм — основа теории и политики перестройки: Доклад на торжественном собрании в Москве, посвященном 117-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина, 22 апреля 1987 года.— М.: Политиздат, 1987.— 32 с.

БЕЗЫМЕНСКИЙ Л. Тайный фронт против второго фронта.— М.: Изд-во АПН, 1987.— 277 с.

БЕЛЕЦКИЙ В. Н. Потсдам, 1945: История и современность.— 2-е изд., перераб., доп.— М.: Междунар. отношения, 1987.— 343 с.

БЕЛЯЕВ Ю. Н. Социалистическое сотрудничество на новом этапе развития.— М.: Знание, 1987.— 64 с.

БУШЕВ П. П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1613—1621 гг.: По русским архивам.— М.: Наука, 1987.— 280 с.

Великий Октябрь и защита его завоеваний: Победа соц. революции.— М.: Наука, 1987.— 479 с.

ВИТОЛ А. В. Османская империя: Нач. XVIII в.— М.: Наука, 1987.— 135 с.

ВОЛКОВА Ю. Е. III съезд РСДРП.— М.: Политиздат, 1987.— 80 с.

ГОРЕЛОВ М. Е., КАМИНСКИЙ Е. Е. Экстремісти: Укр. буржуаз. націоналізм на послугах в імперіаліст. реакції.— Львів: Каменяр, 1987.— 136 с.

Дайте нам организацию революционеров... (1895—1903 гг.).— М.: Политиздат, 1987.— 639 с.— (История КПСС в воспоминаниях современников).

ДРОБИЖЕВ В. З. У истоков советской демографии.— М.: Мысль, 1987.— 222 с.

Интернациональное сотрудничество КПСС и КПВ: история и современность.— М.: Политиздат, 1987.— 334 с.

КОВАЛЬ В. С. Политика и стратегия США во второй мировой войне: Пробл. парирования угрозы из Европы до перелома в войне.— К.: Наук. думка, 1987.— 335 с.

Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней.— М.: Наука, 1987.— 568 с.

Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: [36. акт. документів].— К.: Наук. думка, 1986.— 222 с.

Милица Васильевна Нечкина, 1901—1985.— М.: Наука, 1987.— 136 с.

Молодежь и научно-технический прогресс.— К.: Политиздат Украины, 1987.— 158 с.

Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории.— К.: Наук. думка, 1987.— 255 с.

Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране.— К.: Вышш. шк., 1987.— 86 с.

Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917—1937.— К.: Наук. думка, 1987.— 238 с.

ПЛАТОШКИН А. Н. Крупным планом — агропром: Продовольственная программа в зеркале прессы.— М.: Мысль, 1987.— 309 с.

Промышленность и рабочий класс Харьковщины, 1943—1980: Сб. документов и материалов.— Харьков: Прапор, 1987.— 224 с.

РУТКЕВИЧ М. Н. Совершенствование социальных отношений в советском обществе.— М.: Знание, 1987.— 48 с.

САВЕЛЬЕВ В. Л. Критика буржуазных концепций политической системы социализма.— К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1987.— 110 с.

САНИН Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.— М.: Наука, 1987.— 270 с.

XVII съезд Коммунистической партии Чехословакии. Прага, 24—28 марта 1986 года.— М.: Политиздат, 1987.— 336 с.

СЕРГІЄНКО Г. Я. Шевченко і Київ: Іст-біогр. нарис.— К.: Дніпро, 1987.— 326 с.

Сільське господарство Кіровоградщини, 1944—1975: Сб. документів і матеріалів.— Дніпропетровськ: Промінь, 1987.— 248 с.

40 лет Великой Победы.— М.: Наука, 1987.— 408 с.

Социализм и современный мир.— К.: Вища шк., 1987.— 349 с.

ТАДЕВОСЯН Э. В. Свобода наций: подлинная и мнимая.— М.: Знание, 1987.— 64 с.

ТУРЧЕНКО Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине.— К.: Одесса: Вища шк.— 1987.— 199 с.

Уніатство і український буржуазний націоналізм.— К.: Наук. думка, 1986.— 252 с.

НОВІ КНИГИ

ГОРБАЧЕВ М. С. Избранные речи и статьи.— М.: Политиздат, 1987.— Т. 1.— 464 с.; Т. 2.— 510 с.; Т. 3.— 511 с.

Совещание Политического консультативного комитета государств — участников Варшавского Договора. Берлин, 28—29 мая 1987 года: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1987.— 47 с.

АЛЕКСЕЕНКО Г. Д. Шли на битву партизаны : [Воспоминания].— Ужгород: Карпати, 1987.— 230 с.

БАРГ М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма.— М.: Мысль, 1987.— 350 с.

БУШУЕВ В. Г. Латинская Америка — США : революция и контрреволюция.— М.: Международный. отношения, 1987.— 278 с.

ВИТОЛ А. В. Османская империя: Нач. XVIII в.— М.: Наука, 1987.— 135 с.

ГОЛОБУЦЬКИЙ П. В. Запровадження християнства на Русі — правда і вигадки.— К.: Політвидав України, 1987.— 95 с.

Гражданская война и военная интервенция в СССР : Энциклопедия.— 2-е изд.— М.: Сов. энциклопедия, 1987.— 720 с.

Документы и материалы XX съезда Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, 15—18 апреля 1987 года.— М.: Мол. гвардия, 1987.— 192 с.

ИВАНОВА Н. А. Структура рабочего класса России, 1910—1914.— М.: Наука, 1987.— 282 с.

Интернациональное сотрудничество КПСС и КПВ: история и современность.— М.: Политиздат, 1987.— 334 с.

История крестьянства СССР : История сов. крестьянства. В 5 т. Т. 3. Крестьянство накануне и в годы Великой Отеч. войны, 1938—1945.— М.: Наука, 1987.— 447 с.

Китайская Народная Республика в 1984 году : Политика, экономика, идеология.— М.: Наука, 1987.— 368 с.

КНЫШЕВ И. Н., МАЗОВ В. Ф., ЖИГУЛИН В. И. Лицом к огню: Крат. очерк истории Днепрпетр. ордена Ленина металлург. з-да им. Г. И. Петровского.— 3-е изд., перераб. и доп.— Днепрпетровск: Промінь, 1987.— 319 с.

КОВПАК С. А. Воспоминания, очерки, статьи.— К.: Политиздат Украины, 1987.— 388 с.

КОСТИН Л. А. Социальное развитие и повышение народного благосостояния.— М.: Знание, 1987.— 64 с.

МАЙБОРОДА О. М. Критика буржуазных концепцій етногенезу українського народу.— К.: Наук. думка, 1987.— 191 с.

МОЛОДЦЫГИН М. А. Рабоче-крестьянский союз, 1918—1920.— М.: Наука, 1987.— 256 с.

Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории.— К.: Наук. думка, 1987.— 255 с.

Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917—1937.— К.: Наук. думка, 1987.— 238 с.

ПРОХОРОВ Г. М. Сотрудничество в интересах народов : Внешнеэкон. факторы реализации интересов стран социализма.— М.: Международный. отношения, 1987.— 207 с.

САНИН Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.— М.: Наука, 1987.— 270 с.

СЛОБОДЯН М. Путь к Берлину.— Львов: Каменяр, 1987.— 120 с.

Социализм и современный мир.— К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1987.— 349 с.

СССР в цифрах в 1986 году: Крат. стат. сб.— М.: Финансы и статистика, 1987.— 286 с.

Становление бесклассовой структуры — качественное преобразование в общественных отношениях.— Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1987.— 211 с.

ТАНЦЮРА В. И. Идеино-политическое воспитание молодежи: Из опыта работы Компартии Украины (60-е — первая половина 80-х гг.).— Харьков: Вища. шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1987.— 151 с.

Творцы Победы : от рядового до маршала.— М.: Сов. Россия, 1987.— 320 с.

ТРУБНИКОВ В. П. Крах «операції Полонія», 1980—1981 рр.— К.: Політвидав України, 1987.— 237 с.

Українська РСР у цифрах у 1986 році: Корот. стат. довід.— К.: Техніка, 1987.— 215 с.

Ускорение : Актуальн. пробл. соц.-экон. развития. Вып. 4.— М.: Правда, 1987.— 382 с.

ЦАМЕРЯН И. П. Национальные отношения в СССР.— М.: Мысль, 1987.— 183 с.

ЧИСТЯКОВА Е. В. Михаил Николаевич Тихомиров (1893—1963).— М.: Наука, 1987.— 158 с.

ШЕМЕНКОВ К. А. Греция: проблемы современной истории.— М.: Мысль, 1987.— 288 с.